

COLLEGIUM MEDIEVALE

Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning
Interdisciplinary Journal of Medieval Research

Volume

19

2006

Published by
COLLEGIUM MEDIEVALE
Society for Medieval Studies
Oslo 2006

COLLEGIUM MEDIEVALE

Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning
Interdisciplinary Journal of Medieval Research

EDITORS

Espen Karlsen
Petter Molaug
Hans Jacob Orning
Kjartan Ottosson
Fredrikke Schrupf

The journal *Collegium Medievale* is a forum for all who are engaged in research on topics related to the Middle Ages or the Renaissance. One volume is published annually.

The journal is published by the medievalist association *Collegium Medievale*, Society for Medieval Studies. The Association has its basis in the Faculty of Arts at the University of Oslo.

Institutions and individuals may subscribe to the journal. The annual subscription fee is (2007): NOK 290 (EUR 36) for institutions and NOK 190 (EUR 24) for individuals, postage included. Individual issues may also be purchased, and most previous issues are available. Payments to Novus Press, Herman Foss' gate 19, 0171 Oslo, should be made to DnB NOR, NO-0021 Oslo, Norway, BIC (SWIFT): DNBANOKKXXX, IBAN for payments in Euro: NO27 7095 0447 018, IBAN for payments in Norwegian kr: NO89 7874 0533 362. DnB NOR charges a fee of NOK 50, for cashing foreign cheques; this fee will have to be covered by subscribers using this mode of payment and should therefore be added to the amount paid for subscription.

Advertisements can be accepted by the journal: One page costs NOK 2,200, whereas a half page costs NOK 1100 (plus 25 % VAT = value added tax). Foreign publishing companies do not pay VAT. Publishers may also apply to have printed notices of books or other publications distributed with the journal. The fee for this is negotiable.

Non-members are invited to submit papers to the journal. A style sheet is published at the back of each volume and is also available on our web-page at <http://ariadne.uio.no/col-med/index.html>. The web-page contains a complete list of contents of every issue which has appeared to date. Links are also provided to abstracts and summaries for each article printed in the journal. For further information please write to the journal: *Collegium Medievale*, P.O. Box 104 Blindern, N-0314 Oslo, Norway.

Printed in Norway by AIT Otta Trykk AS.
© Novus AS 2006.

COLLEGIUM MEDIEVALE, vol. 19, 2006

CONTENTS

- HILDEGUNN GULLÅSEN: *The medieval Calvary group in Norway: context and functions* 5
- At least nine of the extant Norwegian sculpted wooden crucifixes from c. 1100-1350 belong to a Calvary group, where the crucifix is flanked by sculptures of the Virgin and St. John the Evangelist. A crucifix, in which central doctrinal and liturgical tenets are expressed, has obvious links with the liturgy. However, the purpose of placing the Virgin and St. John on either side of the crucified Christ in a medieval liturgical context may seem less clear. The article discusses the significance of the Virgin and St. John at the foot of the Crucifixion and the probable functions which a Calvary group may have served the local congregations in medieval Norway.
- ALEXANDRA SANMARK: *The communal nature of the judicial systems in early medieval Norway* 31
- This article examines the communal aspects of the judicial systems in early medieval Norway. It is demonstrated that strong communal elements, such as communal guilt and punishment, were present in the earliest laws. These elements were however gradually removed from the laws. This development was most likely the result of Christian influence, as individuals were now seen to be responsible for their own actions.
- MIKAEL MALES: *Den avhängiga: Kvinnoförakt som förutsättning för ett enda genus på 1200-talets Island?* 65
- I en artikel publicerad 1993 argumenterar Carol J. Clover för att ett engenessystem och ett allmänt förakt för kvinnor skulle ha rått på 1200-talets Island. En närmare granskning visar dock att hon inte har tillräcklig grund för påståendet om kvinnoförakt. En del av denna granskning tar fasta på Clovers språkliga argument. En kvantitativ undersökning understryker ytterligare att något utbrett kvinnoförakt inte kan påvisas. Däremot finns tecken på ett späningsförhållande mellan män och kvinnor, liksom på parallella ideal, där det kristna kvinnoföraktet (förakt för liderliga kvinnor) någon gång gör sig märkbart, men i allmänhet lyser med sin frånvaro.

OLE JØRGEN BENEDICTOW: *Svartedauen i Norge: Ankomst, spredning, dødelighet* 83

Svartedauens norske historie ble første gang grundig drøftet i min doktorgradsavhandling fra 1993 og igjen i revidert og utvidet form i min norske pesthistorie fra 2002. Den viktigste nyheten var at svartedauen måtte være innført til Oslo fra Sørøst-England høsten 1348. Undertrykt av vintervær, brøt den ut igjen i april 1349 og bredte seg utover Sør-Norge. En annen innførsel skjedde i Bergen med utbrudd i annen halvdel av august, derfra bredte svartedauen seg over Vestlandet og til Nidaros og Trøndelag. Denne framstillingen ble forkastet først av Bjørkvik (1996), deretter av Lindanger (2004). De hevder at svartedauen bare ble innført til Bergen, og som helt nytt, at svartedauen herjet på Østlandet vinteren og sommeren 1350. Sentralt i denne artikkelen er prøving av motteorien mot kildematerialet, som påviser at den er uholdbar. Også gjennomsnittlig husholdstørrelse drøftes som grunnlag for folketalls- og dødelighetsberegning. Dette gjøres mer omfattende i et appendiks for tidsrommet 1300-1670.

OLE EGIL EIDE: *Om Utsteinklosterets bygningshistorie* 164

Artikkelen er foranlediget av Eldbjørg Haugs bok fra 2005 om Utstein kloster og arkeolog Øystein Ekroll's kapittel Bygg og Bruk i denne. Ekroll gir sin tilslutning til Haugs datering av klosteret til 1100-tallet, idet han antar at det har vært en tidlig byggefase der deler av det bestående anlegget inngår. Forfatteren imøtegår dette og hevder med basis i tidligere bygningsundersøkelser, spesielt de som ble foretatt av Gerhard Fischer fra 1937 til 1965, og ut fra egen argumentasjon, at klosteret ikke er grunnlagt før 1260-årene. Det legges særlig vekt på analyse av murer, hvelv og portaler, samt på vindusåpningenes form og dekor. Forfatteren forsvarer Fischers antagelse om at Augustinerne overtok en kirke under bygging og utformet klosteret i løpet av 30 – 40 år etter deres eget behov.

Bokomtaler/Book reviews

KARL G. JOHANSSON: *Ordet, skriften och litteraciteten. Två nya böcker om literacy*. Om Jan Ragnar Hagland: *Literacy i norsk seinmellomalder* (2005) og Arnved Nedkvitne: *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia* (2004) 177

ELSE MUNDAL om Klaus von See o.fl. (red.): <i>Kommentar zu den Liedern der Edda 4, Heldenlieder</i> (2004)	199
SÆBJØRG WALAKER NORDEIDE om Frands Herschend: <i>Ackulturation och kulturkonflikt. Fyra essäer om järnåldersmentalitet</i> (2005)	202
BRIAN PATRICK MCGUIRE om Eldbjørg Haug (red.): <i>Utstein Kloster – og Klosterøys historie</i> (2005)	209
JONAS MONIÉ NORDIN om Jan Kock & Else Roesdahl (red.): <i>Boringholm – en østjysk træborg fra 1300-årene</i> (2005)	213
JES WIENBERG om Jan Brendalsmo: <i>Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600</i> (2006)	219
TØRE IVERSEN om Hilde Vogt: <i>Slægtens funktion i nordisk højmiddelalderrett – kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning</i> (2005)	226
PER INGESMAN om Steinar Imsen (red.): <i>Den kirkehistoriske utfordring</i> (2005)	234
CLAES GEJROT om Egil Kraggerud (red.): <i>Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter</i> (2004)	240
PETTER B. MOLAUG om Mette Svart Kristiansen (red.): <i>Tårnby. Gård og landsby gennem 1000 år</i> (2005)	244
KARL GERVIN om Dag Sverre Henriksen: <i>Cistercienserordenen. Den som har holdt seg skjult har levd godt</i> (2006)	252
KRISTIN BLIKSRUD AAVITSLAND om Søren Kaspersen & Erik Thunø (eds.): <i>Decorating the Lord's Table. On the Dynamics between Image and Altar in the Middle Ages</i> (2006)	256
ERLA BERGENDAHL HOHLER om <i>Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli 1-3</i> , utg. Kristin M. Røgeberg (2003-2005)	265

4 *Contents*

Notes for contributors

269

The medieval Calvary group in Norway: context and functions

Hildegunn Gullåsen

Introduction

Like their other West European counterparts, medieval Scandinavian churches housed a great number of images with the crucifix in focus. As many as one hundred and forty polychrome sculpted wooden crucifixes from c. 1100-1350 have survived only in Norway.¹ Of these, at least nine belong to a so-called Calvary or Crucifixion group (*Kreuzgruppe/Kreuzigungsgruppe*),² where the crucifix is flanked by sculptures of the Virgin and St. John the Evangelist.³

A crucifix, in which central doctrinal and liturgical tenets are expressed, has obvious links with the liturgy. However, the purpose of placing the Virgin and St. John on either side of the crucified Christ in a medieval liturgical context may seem less clear. The present paper will discuss the significance of the Virgin and St. John at the foot of the Crucifixion and the probable functions which a Calvary group may have served the local congregations in medieval Norway. Why did some churches, particularly from the twelfth century onwards, prefer the Crucifixion iconography with the Virgin and St. John rather than an unaccompanied crucifix?

¹ Kollandsrud, 2002.

² The sculpted Calvary group is also sometimes called a triumphal cross group (*Triumphkreuzgruppe*), since the majority of such crucifixes can be classified as triumphal crosses. See Hauss herr, 1979, pp. 131-168; Hauss herr, 1972; Wolska, 1997, p. 25; Nyborg, 2001.

³ These are the Calvary groups of Urnes (c. 1150), Giske (c. 1200), Rauland (c. 1220-30), Østsinni (c. 1230-40), Skoger (c. 1250-75), Balke (c. 1260-80), Kjøse (c. 1270-80), Grong (late 13th century) and Hedrum (c. 1300). In addition to these groups some medieval sculptures in wood of the Virgin and St. John, but also crucifixes, have survived, which can be attributed to such a group. These are the Virgin and St. John from Austråt (c. 1230-1250) and Dyste (c. 1260-1280), St. John from Heggen (c. 1240-1255), the Virgin from Tanum (c. 1300) and the Virgin and crucifix from Romfo (the Virgin late thirteenth century and Christ fourteenth century). A figure of St. John which now belong to the Romfo group in Romfo church is a later addition, probably from the 16th or 17th century. Another wooden sculpture from Dyste (beginning of the fourteenth century) has also been identified as St. John from a Calvary. For further details about the groups, see Blindheim, 1998; Blindheim, 2004; Gullåsen, 2003. It is also probable that a crucifix, dated c. 1260, discovered during excavations in Rygge church in 1980, was flanked by sculptures of the Virgin and St. John. I would like to thank Tine Frøysaker for pointing this out to me.

The extant Norwegian Calvary groups display great variations of style, provenance (map, fig. 1) and dating, and represent only a fraction of the material that once existed. The group from Urnes stave church dated c. 1150 (fig. 2) is a good example of such an early group from the Western part of Norway. According to Martin Blindheim,⁴ the majority of the extant Calvary groups are datable to the middle and the second half of the thirteenth century and belong to a widespread West-European tradition,⁵ such as the group from Balke church in the eastern Norway dated c. 1260-80 (fig. 3). Most of the Norwegian Calvary groups come from parish churches, but whether this was their original origin remains moot.⁶

In recent years historians of medieval art have discussed the interaction between imagery and rite in the church room. Christian art has been interpreted in the context of liturgical functions which seem essential for understanding its meaning.⁷ Staale Sinding-Larsen has suggested two distinct categories/functions in which images may serve liturgy: *formal functions* or *auxiliary functions*.⁸ These distinctions seem appropriate as a point of departure when discussing liturgical functions of medieval cult sculpture in Norway. Although there are few literary sources to precise uses (*formal function*) of religious sculpture in medieval parish churches or to the reasons for acquiring such images,⁹ it is likely that the Norwegian Calvary groups

⁴ Blindheim, 1998; Blindheim, 2004.

⁵ Andersson, 1949, and Blindheim, 1998, have pointed to England and France, but also Germany, for stylistic influences on several of the extant Norwegian Calvary groups.

⁶ The sculptures from Austråt, the Virgin from Tanum and the Calvary groups from Skoger, Hedrum and Urnes are probably in their original churches. In the Middle Ages the Hedrum church was probably one of the so-called *fylkes* churches (i.e. main church) in Viken. The sculptures from the medieval Balke, Giske and Heggen churches are now in museums. The Calvary groups in the new Kjose and Rauland churches may have been placed in stave churches originally. The new Rauland church replaced the old Rauland stave church in 1803. The new Kjose church replaced a timber church from 1606 in 1850. The timber church was built when the old Kjose stave church was torn down in 1606.

⁷ Hourihane, 2003, footnote 3, refers to some general studies on the subject.

⁸ Sinding-Larsen, 1984, pp. 29-30.

⁹ According to Liepe, 1996, Björkman, 1957, p. 278, cites a reference to handling of a sculpted crucifix in the liturgy of Good Friday in instructions on how to use the liturgical text. The passage refers to the carrying and uncovering of the cross in front of the high altar, and the kissing of the feet of the crucifix (*ad venerationem crucis*). Banning, 1983, has also noted a passage in a Danish prayer book on how to meditate in silent prayer over a crucifix, by fixating one's eyes and mind on each of the wounds of Christ in turn and saying specific prayers. However, both Björkman's and Banning's texts are from the Later Middle Ages in Sweden and Denmark and are thus not necessarily relevant for the thirteenth-fourteenth century.

Fig. 1. Map of Norway with names of churches which contain extant Calvary groups dated c. 1150-1350, or from which such sculpture groups came to various museums.

Fig. 2. Urnes Calvary group, Urnes church. Photo: Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo.

served liturgy in so-called *auxiliary functions*, that is, used for illustrative purposes without any inherently liturgical ties.

The iconography and context of the Calvary group

In general, the iconography of the Norwegian wooden Calvary groups follows a schema typical of how such groups had developed in northern Europe by the twelfth century.¹⁰ Written sources and a few extant Crucifixion groups suggest that it was common also to include figures other than the Virgin and St. John in these groups, especially cherubim, such as the group in Halberstadt Cathedral, dated c. 1220.¹¹ The inclusion of either cherubim, bishop saints or even deacons on the rood seem to have had liturgical sig-

¹⁰ The description of Gervase (c. 1200) of the rebuilding of Christ Church Cathedral in Canterbury, by Archbishop Lanfranc (c. 1010-89), refers to a screen separating the choir and the nave with a transverse beam above supporting a crucifix and the figures of the Virgin, St. John and two cherubim, see Brieger, 1941-42, p. 87. See also Hausscherr, 1979, p. 150. Some of the earliest groups to have survived are German, for instance the one in the Church of the Holy Cross, Lechschwaben, Altenstadt, dated to first quarter of the twelfth century, but the group survives in most areas of West-Europe, from Scandinavia in the north to Spain in the south, from the first part of the twelfth century onwards. The type does not seem to have developed in the same form in Italy, but is instead represented by the large scale painted crucifix, a so-called *Croce Dipinta*, that often had depictions of the Virgin and St. John in roundels at the ends of the arms of the cross and were perhaps suspended in a manner similar to the Calvary groups.

¹¹ Hausscherr, 1979, p. 144.

Fig. 3. Balke Calvary group, Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo. Photo: Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo.

nificance.¹² It has been suggested that a Norwegian group, the so-called Balke Calvary (fig. 3), also included figures other than the Virgin and St. John originally, among others sculptures of St. Catherine and St. Mary Magdalene. However, beyond stylistic similarities, few arguments have been given for this reconstruction.¹³

¹² The late thirteenth century Crucifixion group in the former collegiate church at Bücken near Bremen includes two bishop saints (one of them is a reconstruction), see *ibid.*, p. 158. The Calvary group in Hamra church on Gotland, Sweden, c. 1330-40, includes two deacons. See Wolska, 1997, p. 136. Cherubim on the rood partly refer to the belief that they were present at the consecration of the Host, and indicating that through them redemption could be foreseen.

¹³ Blindheim, 1952, has proposed that as many as seven sculptures originally belonged to the Balke Calvary group.

Fig. 4. Wall paintings, the southern altar niche in Tanum church. Photo: Author.

It has been argued that different types of arrangement were preferred for the Calvary groups during the Middle Ages.¹⁴ For example contours in the wall painting in the southern altar niche in Tanum church in Akershus county, dated fourteenth century, suggests that a sculpted Calvary group was intended to have been placed here (see fig. 4).¹⁵ It is, however, normally assumed that a Calvary group had its position in or above the entrance to the ritual chancel (the “triumphal arch”).¹⁶ If this was the case, the group would have been a focal point of the church from the congregation’s point of view, dominating the space and being a centre for attention during mass.¹⁷ The triumphal cross in particular is therefore often linked with a liturgical function connected to the performing of the Eucharistic sacrifice, emphasizing the presence of Christ at the consecration of the Host, as well as a reference to Christ’s triumph and His second coming. Although there was a shift in emphasis

in Northern European art from showing Christ as victorious king (*Christus Regens*) in the Romanesque period to Christ dead or dying in Gothic art (*Christus*

¹⁴ See especially Nilsén, 2003. See also Nyborg, 2001.

¹⁵ That a sculpture of the Virgin, dated c. 1300 (at present in Tanum church), belonged to this Calvary group, is probable. The painting that has survived in the altar niche, a sun and a moon, also suggests the presence of a Calvary group even there. The sun and the moon in the altar niche are almost identical to the sun and the moon above the painted Calvary representation on the wall above the chancel entrance in the church (also dated fourteenth century), see Anker, 1974, pp. 16-22.

¹⁶ The location of the Calvary groups in the Norwegian medieval churches has not been discussed properly in previous research, but it is likely that it followed the European tradition and that they were connected with the high altar or a holy cross altar, placed on a rood beam in or above the chancel entrance. However, the size of some of the Norwegian Calvary groups (for example Rauland, see fig. 5) may also point to a different location for these groups than on a rood beam.

¹⁷ See Haussherr, 1972; Wolska, 1997; Brieger, 1941-42; Evelyn, 1996.

	Urnes	Giske	Østsinni	Austråt	Rauland	Balke	Skoger	Kjøse	Grong	Hedrum	Romfo
Circa date	1150	1200	1230-40	1250	1220-30	1260-80	1250-75	1270-80	Late 13 th century	1300	14 th century
County	Sogn og Fjordane	More og Romsdal	Oppland	Sor-Trøndelag	Telemark	Oppland	Buskerud	Vestfold	Nord-Trøndelag	Vestfold	More og Romsdal
Arms in a horizontal line	x	Arms lost	Arms lost	x	x	x	x	x	x		
Side wound	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Suppedaneum	x	Cross and part of legs lost		x	x	Cross lost				Cross lost	
Parallell feet	x	x			x						
Cross-feet pose			x	x		x	x	x	x	x	x
Cross intact	x				Cross later		x	x	x		Cross later
Eyes open	x		x		x	x	x	x			
Eyes closed		x		x					x	x	x
Halo	x				x						
Royal crown	x	x	x	x							
Crown of thorns						x	x	x	x	x	x
Measurements height x width x depth	118x118,7x37 cm	133x28 cm. Arms and lower parts of legs lost	83,2x20x12,5 cm. Arms lost		69,8x48cm	157x127x19 cm	108x101x14,5 cm	H 120 cm	Exact measurements do not exist.	74x68x12 cm	75x60x21 cm
Remains of original polychromy	x		x		x	x	x		x		

* Christ from Austråt was lost in a fire in 1916, but the sculpture is known through old photographs which show Him flanked by the extant sculptures of St. John and the Virgin. See Ree and Wallem, 1916.

Fig. 5. The iconography of the extant Norwegian crucifixes from Calvary groups.

Patiens),¹⁸ the triumphal crosses, independent of their size, emphasize Christ's two natures, presenting Christ as God and king, creator of the world and victor over evil and at the same time as the suffering and dying son of Mary. The Calvary crucifix never seemed to display the tortured agony more typical of some late medieval crucifixes in Europe, particularly in Germany.¹⁹

¹⁸ This shift in emphasis is, however, a simplification since the two iconographic types, Christ as victorious and as suffering, existed side by side. See for example the two Norwegian crucifixes from Horg, both dated end of twelfth century, at Vitenskapsmuseet, Trondheim (see Blindheim, 1998, cat. 12-13).

¹⁹ For example the forked crucifix (Gabelkreutz) in Santa Maria in Capitol, Cologne, 1304, see Sekules, 2001, fig. 64. A similar Crucifixion type also spread to Scandinavia, for example the Norwegian crucifix from Fana Church, Hordaland, c. 1300-1350, now in Historical Museum, Bergen.

Fig. 6. Giske Calvary group, Historical Museum, Bergen. Photo: Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo.

Christ's triumph and victory is expressed especially through the cross and the royal crown, as for example Christ from Urnes (fig. 2) and Giske (fig. 6). According to a homily in Old Norse, dated c. 1200, on the Finding of the Holy Cross, the cross is the mark of God's victory and the sign of the redemption of the people and the angels' joy.²⁰ Although many crosses from the Norwegian Calvary groups are missing, it is likely that several of them had representations of the four apocalyptic creatures (the lion, the ox, the man and the eagle) at the four extremities of the cross,²¹ transforming the representation of the crucifix to a *Majestas Domini* on the

²⁰ 'In inventione sancte crucis sermo', *Gamal Norsk Homiliebok*, 1931.

²¹ The medallions with the Evangelist symbols were added to the c. 1150 cross belonging to the Urnes Calvary group, probably in the thirteenth century at the same time as the Virgin and St. John were repainted. See Frøysaker, 2003. It is possible that the extant crosses from both Skoger, Kjøse and Romfo had the four beasts in their cut quatrefoils similar to the cross from Grong Calvary group and other Norwegian triumphal crosses, such as the ones from the churches at Feiring (thirteenth century) and Haug (c. 1225), and from Borre (c. 1275-1300) in Museum of Cultural History, University of Oslo. See *NIKU publikasjoner 105*, 2001, cover and p. 15.

cross,²² and as such addressing and combining Christ's death of redemption on the cross with His return in Majesty. Scandinavian vernacular literature, such as religious poems in the skaldic tradition, also strongly emphasizes royal symbolism in its description of Christ.²³ Some of the Norwegian crosses, for example the cross from Grong and Skoger (fig. 7), with its growing leaves and flowers, was probably also linked with the idea of the cross as *arbor crucis* or *arbor vitae*. Similar to liturgical texts, particularly those connected with the passion during the twelfth and thirteenth century,²⁴ the Old Norse fourteenth century *Petrus saga Postola* interprets the cross as the tree of life: "þetta [krossinn] er lífstre".²⁵ The history of the cross-tree down to Christ's passion is, among other vernacular texts, found in *Hauksbók*.²⁶

Fig. 7. Skoger Calvary group, Skoger church. Photo: Author.

Although several of the crucifixes emphasize Christ's status as King of heaven and earth,²⁷ His human suffering and death is accentuated through His crown of thorns (fig. 3 and fig. 7) and His closed eyes (fig. 6).²⁸ In addition, all the representations of

²² Ezekiel 1:5-10; 10:14; Rev. 4:6-7.

²³ See Tveito, 2002. Both in Norway and Sweden a large number of crowned crucifixes have survived from a period that lasted well into the thirteenth century, a time when other types (including the crown of thorns) were prevalent on the continent. It must be stressed that it was not a peculiarly Scandinavian iconographic tradition. See Horn Fuglesang, 2004, p. 213.

²⁴ See Wolska, 1997, p. 53.

²⁵ 'Petrus saga Postula', *Postula Sögur*, 1874, p. 198. "This (the cross) is the tree of life."

²⁶ *Hauksbók*, 1896, pp. 182-185. See Overgaard, 1968.

²⁷ Through the cross, the royal crown, but also Christ's open eyes, the way His arms form a horizontal line and in the way He "stands" nailed to the cross.

²⁸ It is generally accepted that representations of Christ on the cross with open or closed eyes reflect His status as either alive, dying or dead. See Hellemo 1996, pp. 69-82. There are examples of both types in the Norwegian Calvary group material, see fig. 5.

Fig. 8. Wall painting from Ål stave church, Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo. Photo: Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo.

the crucified Christ from the Calvary groups show the lance wound at Christ right side. Augustine (*Tractatus in Johannem*) interpreted Christ's side wound as the opening door to life where the sacraments of the Church floats; blood for forgiveness of sin, water for baptism.²⁹ As a motif of the Eucharist and a symbol of the Sacrifice of Christ, which led to redemption of the Christians, Christ's side wound became important first from c. 700 onwards.³⁰ This motif is commonly depicted in two-dimensional representations emphasizing the dogmatic connection between Christ's blood (His sacrifice) and the wine of the Eucharist, served in the chalice, for example the

²⁹ Augustine of Hippo, 1995, p. 50.

³⁰ Horn Fuglesang, 1996. A Carolingian ivory, c. 820/30, reused on a book cover of the early eleventh century, contains one of the earliest depictions of Ecclesia collecting the blood from Christ's side wound in a chalice. Bayerische Staatsbibliothek, Munich, MS. Clm. 4452. A similar representation is depicted in the *Drogo Sacramentary*, Bibliotheque Nationale, Paris, MS lat. 9428, f. 43v and in the *Utrecht Psalter*, Universiteitsbibliothek, Utrecht, MS 32, f. 67r.

painting of the Crucifixion on the eastern wall of the chancel ceiling of Ål stave church (fig. 8).³¹ No chalice occurs in the sculpted Norwegian Calvary groups and it problematic to gauge to what extent the Norwegian congregation in a parish church associated Christ's side wound with the actual Eucharist and the priest's exegesis on it. One of the few vernacular texts that mentions this connection is not specific, *Mariu saga*: "...síðublóð þins sótasta sonar leysti til eilífs ljós ok lífs frá myrkrum."³² However, the wine (and water) of the Eucharist was always associated with Christ's blood, either physically (the transubstantiation) or symbolically. It is therefore likely that the medieval congregation also made these associations during mass, especially if the Calvary group was connected with the high or holy cross altar. As also pointed out in Norwegian-Icelandic *Messuskýringar* (explanations of the mass) from the twelfth and thirteenth century, in connection with the reading of the Canon of the mass: "...snuesc fórn í hverre messo i holld oc blóþ domini".³³

Peter Brieger has argued that England in particular was instrumental in the development of the triumphal cross or the so-called rood,³⁴ to which the development of the Calvary group can be linked. Brieger points out that it seems more than a coincidence that it was only from the end of the 11th century onwards that the custom of erecting a triumphal cross spread over Western Europe and he asks whether there is "a connection between Lanfranc's stand on transubstantiation and the rood of Canterbury by which the real presence of Christ as well as the integrity of the body were manifested."³⁵ In this connection it is of interest that in addition to the group in Canterbury, at least five churches in England possessed large Crucifixion groups in metal by the end of the Anglo-Saxon period.³⁶ It should, however, be questioned whether England's high number of early recorded Crucifixion groups compared with other European countries may be explained by the generally better survival of written sources here.³⁷

³¹ The wall painting, dated c. 1300, is now in Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo.

³² *Mariu saga*, 1871, vol. 1, p. 335. "...your dearest son's sideblood redeemed to eternal light and life from darkness."

³³ *Messuskýringar*, 1952, p. 52: "...the offering transforms (changes) in every mass to the flesh and blood of Christ". A central term in this quote is *snuesc i*. According to Fritzner, 1954, p. 465, this term (*snúa i*) may be translated into "forandre en ting til noget", i.e. to change something into something else. It has been argued that the doctrine on the transubstantiation is implied in this text. See Molland, 1974.

³⁴ Brieger, 1941-42, p. 87.

³⁵ *Ibid.*, p. 89.

³⁶ See Raw, 1990, pp. 41-42.

³⁷ See Nyborg, 2003, footnote 34.

It should be noted, on the other hand, that Anglo-Saxon artists seem to have made a deliberate choice among the models available to them and apparently preferred the Byzantine Crucifixion type with the Virgin and St. John to those with the soldiers or the crucified thieves.³⁸ Barbara Raw relates this emphasis on the Crucifixion type with the Virgin and St. John to the significance which was attached in the 10th and 11th centuries to the moment when Christ entrusted His mother to His disciple, for example in Ælfric's writing.³⁹ In a sermon for the Assumption, based on the so-called *Epistola ad Paulam et Eustochium*, attributed in the Middle Ages to St. Jerome, Ælfric emphasizes the human element in Christ's relationship with His mother and His disciple, introducing a reference to the sorrow of the Virgin and St. John at the cross.⁴⁰ The main theme of Ælfric's sermon is, however, that the audience should "call with constant prayers to the holy mother of God, that she might intercede for us in our necessities with her Son."⁴¹ Since Christ, who is true God and true man, allowed Himself to become man through the Virgin, He will grant her requests. As Raw points out: "These passages indicate an emphasis in Ælfric's writing on Christ's human nature which came to him from Mary, on the connection between the incarnation and the redemption and on the Virgin's role as an intercessor for man."⁴²

The Virgin's significant role as intercessor (*mediatrix*) for the people with God and Jesus Christ is also emphasized in Old Norse literature, such as a homily on the Virgin: "...ok caollum á hana næst guði at hon biði hin almatka guð at hann fyrir-gefe os allar syndir vaórar ok styrki ós til viðr-sió synda at vér megem með guði vera ok guð með ós per omnia secula seculorum. amen."⁴³ The Virgin has a prominent position among the saints and she is also the dominant female character in Nordic medieval art. Because the Virgin was accepted as *Dei genitrix*,⁴⁴ and hence the source of Christ's humanity, she was given a significant role in the Redemption as a Co-Re-

³⁸ Raw, 1990, p. 95.

³⁹ *Ibid.*, p. 95.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 97; Ælfric, 1844, p. 439, CH 1.xxx: "...at Christ's passion, he himself and Mary stood with sorrowing mind opposite the holy rood, on which Jesus was fastened." References to and extracts from the *Epistola ad Paulam et Eustochium* can also be found in Old Norse homilies and other liturgical texts from the Middle Ages. See Hjelde, 1990, p. 329.

⁴¹ Ælfric, 1844, pp. 453.

⁴² Raw, 1990, p. 98.

⁴³ 'Sermo de sancta Maria', *Gamal Norsk Homiliebok*, 1931, p. 134. "Next after God shall we call on her, so that she can ask the almighty God to forgive all our sins and strengthen us in our vigilance against the sin. Then we will be with God and God with us for ever and ever. Amen." (Translation based on the Norwegian by Salvesen and Gunnes, 1971.)

⁴⁴ See 'Theotokos', 'Mary', *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 1997.

Fig. 9. Østsinni Calvary group, Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo. Photo: Museum of Cultural History/Oldsaksamlingen, University of Oslo.

demptress (*corredemptrix*). The Virgin's presence at the Crucifixion and her participation in the actual passion (her *compassio*) inspired the religious fantasy of the time and several texts describing the Virgin as the Mater Dolorosa were written. About 1200 the grief of the persons and especially of the Virgin watching at the foot of the cross, seems to have been introduced to Scandinavian vernacular literature, and first introduced it became a popular subject with the poets. For example a fragment of a *Mariuflokk* from about 1200 describes the Mater Dolorosa bathing the feet of Christ with her tears.⁴⁵ However, it is not until the Later Middle Ages that the cult of the Mater Dolorosa seems to have reached a full flowering in Scandinavia and most of the passionate poems and other vernacular texts describing her grief and sorrow date from the fourteenth century onwards, for example the poem *Máriugrátr*.⁴⁶

The iconography of even some Norwegian Calvary Virgins, for example the Virgins from Urnes (fig. 2) and Østsinni

(fig. 9) who wear a crown, seem to emphasize her rank as Queen of Heaven, a reference to her Assumption and Coronation, expressing her supremacy.⁴⁷ It is also in-

⁴⁵ Paasche, 1914, p. 122.

⁴⁶ Finnur Jónsson, 1973.

⁴⁷ That the mourning Virgins wear a crown is not an extraordinary element of Norway. Particularly within the Swedish material, several of the Virgins from Calvary groups wear a crown, for example the Virgins from Kjestad, Västergötland, from Berg, Småland, and from Ornunga, Västergötland. Also within Spanish and German medieval wooden sculpture there are several examples of Calvary Virgins wearing a crown. Bergh, 1996, pp. 1-12, makes a list of Spanish and Scandinavian crowned Virgins from Calvary groups. Even in Anglo-Saxon art there is a representation showing the mourning Virgin with a crown at the foot of the cross. See Beckwith, 1972, cat. 17a. The polychromy of some of the extant Norwegian Virgins, such as imitation of gold and expensive types of fur, also emphasizes her high rank.

teresting to note the interchange of the commonly crowned Ecclesia (such as for example in the altar canopy in Torpo stave church, Buskerud) and the Virgin (sometimes crowned), always standing on the right side of the cross in Crucifixion representations, especially since the Virgin in the West was associated with the Church from early on. St. Ambrose held her to be a type of the Church, in that giving birth to Christ she also brought forth Christians who were formed in her womb with Him.⁴⁸

Together with the Virgin, St. John the Evangelist also became a front figure in European art and poetry in the High Middle Ages, especially through his relationship to the Virgin. Many writers, from theologians to poets, favoured St. John among the four Evangelists for various reasons. Like *Legenda aurea*, which related the four privileges which God bestowed upon St. John,⁴⁹ a homily in Old Norse on the Evangelist also points out some of the privileges of St. John. In this homily the particular abilities of the eagle (St. John) is emphasized.⁵⁰ The eagle can look fixedly at the sun and see the divinity of Christ more clearly than the other Evangelists who, although they spoke much about Christ as man, wrote little of his divinity. St. John, on the contrary, told little about Christ as human, but "...hann scyrði gløct taocn guðdóms hans",⁵¹ and because of this he also "...floug upp til himins með drotne".⁵² Especially because of the Assumption of St. John, but also because of his special relationship with the Virgin and his status as Christ's beloved apostle, his role as an important intercessor with the Lord became established. In addition to this, since St. John, by being the author of the Book of Revelation, had been given to know the secrets of the end of the world and consequently also was given a prophetic role, he was assigned a prominent position among the saints.

Most of the Calvary representations show St. John holding a book (figs. 3, 6, 7, 9 and 10), indicating his status both as an Evangelist and as the author of the Revelation. In a narrative sense, the book reflects the Gospel of St. John. St. Ambrose, in his commentary on St. Luke's Gospel, claimed that St. John's account of Christ's death was to be preferred to that of the other Evangelists since he is the only one who records Christ's words to His mother and John from the cross.⁵³ St. John is also an eyewitness since he was the only Apostle to stand with the Virgin at the cross. As the

⁴⁸ 'Mary', *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 1997.

⁴⁹ *The Golden Legend*, 1993, vol. 1, pp. 50-55.

⁵⁰ 'Sermo de Evvangelistis. In die sancti Johannis', *Gamal Norsk Homiliebok*, 1931.

⁵¹ *Ibid.*, p. 49: "...he interpreted clearly the signs of Christ's divinity".

⁵² *Ibid.*, p. 49: "...ascended with the Lord to heaven".

⁵³ Raw, 1990, p. 95; Ambrose, 1957, p. 383.

Gospel of St. John points out in the description of the piercing of Christ's side: "This is the evidence of one who saw it – trustworthy evidence, and he knows he speaks the truth – and he gives it so that you may believe it as well."⁵⁴ Also in the Prologue of the Gospel the author presents himself as an eye-witness: "And the Word became flesh and lived among us, and we have seen his glory, the glory as of a father's only son, full of grace and truth."⁵⁵

In Western iconography, St. John seems increasingly to have accompanied the interceding Virgin even in the Last Judgement, resembling to some extent the intercession iconography of the *Deësis*.⁵⁶ This raises the question whether figures of St. John the Evangelist with a beard, for example St. John from Urnes (fig. 2), originated in depictions of the interceding St. John the Baptist who normally flanks the seated Christ. Emile Mâle has suggested that artists who placed the Virgin and St. John the Evangelist in prayer to the right and left of the Judge in the Second Coming were guided by popular piety and the hope that even on the day "the Virgin and St. John would still be powerful intercessors who would save many a soul by their prayers."⁵⁷ Mâle also refers to Honorius Augustodunensis' remark about the Virgin and St. John being the first fruits of the resurrection.⁵⁸ As written in the Old Norse translation of *Elucidarius*: "Maria toc licam eftir dauða oc groft. oc va[r] upp nomín siðan i dyrð. En iohannes do i sialfre upp numnín-gu. oc endrlifnaðe."⁵⁹

Liturgical functions of the Calvary group

The mass was the central nerve in the medieval church and of great importance for the ordinary layman or woman. Although the content and structure of the Norwegian Orders of the mass render the European tradition,⁶⁰ the liturgy in the Norwegian countryside parish church must have been coloured by the architecture of the church

⁵⁴ John, 19:34-5.

⁵⁵ John, 1:14.

⁵⁶ See the portal of the north transept of the Burgos Cathedral, Spain, c. 1240-5 and central portal, west façade, Notre-Dame, Paris, c. 1220-30 in Williamson, 1995, fig. 335 and fig. 76. *Deësis* is a representation of Christ seated, with the Madonna on His right and St. John the Baptist on His left.

⁵⁷ Mâle, 2000, p. 371.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Honorius Augustodunensis, 1992, p. 88. "Mary resumed her body after her death and burial, and then was assumed into glory. And John died during the ascension and returned to life." Translation by Scherabon Firchow, *ibid.*, p. 89.

⁶⁰ Fæhn, 1953, p. 16.

(many being very small and intimate) and the liturgical personnel, often just a single priest. Since the main language of the mass was Latin, it is also a question to what extent the congregation was involved. However, the liturgy must have been a vivid experience for both the priest and his parishioners, probably with the interior and decoration of the church heightening the experience of the congregation.

Sinding-Larsen argues that one of the *auxiliary* functions of liturgical imagery is to “focus one’s attention upon and illustrate the main and subordinate topics in the liturgy while this is being performed.”⁶¹ He exemplifies this by pointing to the crucifix placed on the screen separating the chancel from the sanctuary, which would “thus serve the congregation, which is otherwise barred from direct participation in the Mass.”⁶² He also argues that the “figure of Christ obtains a complete sense only when evaluated in its functional context, which is that of an altar.”⁶³ The triumphal cross expresses some of the central doctrinal points of the Church since in one image it sums up Christ’s triumph and resurrection as well as His redemption of mankind, made possible by His human suffering and death.

Contrary to a simple cross without image, which is a time-free symbol, a time-dimension is implied in a crucifix. By placing the figures of the Virgin and St. John at either side of the crucified, this time-dimension is emphasized to an even higher degree, in that it refers to the historical event which took place on Golgotha.

⁶¹ Sinding-Larsen, 1984, p. 30.

⁶² *Ibid.*, p. 30.

⁶³ *Ibid.*, p. 38.

Fig. 10. St. John from Grong Calvary group, Grong church. Photo: Tore Holter, Riksantikvaren.

Throughout the Middle Ages there were discussions on whether the sacraments of the altar were symbols or the real presence of Christ's flesh and blood (the transubstantiation). The liturgical reform under Charlemagne led to an awareness of the problems involved in the Eucharist.⁶⁴ The dispute came to a head particularly with Lanfranc and Berengar of Tours in the middle of the 11th century, but it was not until the fourth Lateran council in 1215 that the doctrine on the transubstantiation was actually promulgated.

It is interesting, as Brieger points out, that the development of the triumphal cross, to which the development of the Calvary group seems to be linked, appears to coincide with Lanfranc's and the Church's stand on transubstantiation. It is important to keep in mind, however, that there are written references to sculpted crucifixes as early as the Carolingian period, although the earliest surviving example is the Ottonian wooden crucifix of Gero in Cologne Cathedral, dated c. 969-76.⁶⁵ Moreover, there was a general development of cult sculpture particularly from the twelfth century onwards and the development of the triumphal cross with lateral sculptures may be seen as part of this more general trend. This general increase in sculpture can also be applied to Norway, but regarding the liturgy it is uncertain when the doctrine on the transubstantiation was introduced here and whether it was clearly expressed during mass. If the Calvary group was placed in or above the chancel entrance (either above the holy cross altar or framing the high altar) it would have been at the focal point of the congregation's attention during the important moments of the mass. The crucifix may therefore have been seen, especially after the introduction of the Elevation of the Host around 1200,⁶⁶ "as the visual embodiment of Christ's presence in the sacraments and of the propitiatory sacrifice that the congregation shared through the Eucharist."⁶⁷

Strictly speaking, the presence of the Virgin and St. John at the cross refers to the incident in which Christ entrusted the Virgin and St. John to each other (John 19:26-27) and has little relevance for the central prayer of the mass or to the action it accompanies. They seem nevertheless to accentuate the doctrinal point of the real presence of the flesh and blood of Christ in the sacrament of the altar and the identity of the historic body with the eucharistic body. The Virgin, being *Dei genitrix*, at the foot of the cross can be interpreted as a reference to the reality of the incarnation,

⁶⁴ Brieger, 1941-42, p. 89.

⁶⁵ Schiller, 1968, fig. 455.

⁶⁶ For the history of the elevation, see Jungmann, 1986, pp. 206-17. See also Hardison, 1969. When the practice entered Norwegian parish churches is uncertain.

⁶⁷ Liepe, 1996, p. 233.

a reality which St. John testified to in his writings. The presence of the Virgin and St. John, the eye-witnesses, involves a time-dimension and implies an element of the past which is presented anew during the mass. According to Jan Schumacher,⁶⁸ this view that the past is presented anew during the mass is expressed in interpretations of the mass from the twelfth century onwards. For example in Honorius Augustodunensis' *Gemma animae de divinis officiis*,⁶⁹ which was translated into Old Norse in the twelfth century and in which the whole mass is interpreted as a dramatic presentation of Christ's life, passion and resurrection.⁷⁰ Such an element of time would of course be even stronger during the celebration of the Good Friday liturgy, since the western liturgy generally demonstrated a desire to celebrate Christian events at the time of the day when they might have happened.⁷¹ During Good Friday the readings, both from the epistle and the gospel, focused on the suffering of Christ. According to Ulf Björkman, St. John's account of Christ's passion was preferred to the other gospels because of the saint's presence at the Crucifixion.⁷²

Honorius' *Gemma animae* is partly influenced by Amalarius of Metz,⁷³ who in his *Liber officialis* interpreted the mass as a dramatic ritual which re-created the historical events of salvation history.⁷⁴ Raw has noted that "the large Crucifixion groups which were introduced into Anglo-Saxon churches in the middle of the eleventh century would have provided an admirable focus for a liturgical drama of the kind described by Amalarius."⁷⁵ Raw suggests that the deacons might have taken St. John as their representative for the grieving disciples and that the sub-deacons could use the Virgin as a reminder of their role as the Holy women.⁷⁶ Jacqueline Liéveaux-Boccador and Edouard Bresset also argue that Calvary groups (and the sculpted Depositions) developed under influence from liturgical drama.⁷⁷ To which extent such a

⁶⁸ Schumacher, 1993, p. 79.

⁶⁹ Migne, *Patrologia Latina*, 172, p. 541-738.

⁷⁰ Schumacher, 1993, p. 71. The Mass-order of the *Gemma animae*, first book, forms part of *Gamal Norsk Homiliebok*. See Gjerløw, 1968, p. 96. Both *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* and *Missale Nidrosiense* are influenced by Honorius' *Gemma animae*. *Ibid.*, p. 96-104.

⁷¹ Bedingfield, 2002, p. 123. As Bedingfield points out, there was, however, a tension between this desire to celebrate Christian events at the time of the day when they might have happened and the practical need to, at times, rearrange (usually by anticipating earlier in the day) these commemorative masses.

⁷² Björkman, 1957, p. 260.

⁷³ Hjelde, 1990, p. 65.

⁷⁴ Raw, 1990, p. 183.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 186.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 186.

⁷⁷ Liéveaux-Boccador and Bresset, 1972, p. 270.

liturgical drama was transferred to the local church in Norway (which had few, if any, deacons) is uncertain. That the Virgin and St. John were put forward as models for imitation and “that the priest celebrating mass is invited to stand with them at the foot of the cross”,⁷⁸ may, however, have applied to the Norwegian parish liturgy. It is of interest in this connection that some sacramentaries and missals have a picture of the crucified Christ flanked by the Virgin and St. John before the *Te igitur*, the prayer which begins the Canon of the mass and is spoken immediately before the Eucharistic sacrifice.⁷⁹ It is also of interest that St. John from Grong (fig. 10) has a tonsure, which points to a possible identification of the Apostle with the priest.⁸⁰

The iconography of the triumphal cross with the flanking figures also contains an element of victory and a reference to the certainty of the resurrection. The triumphal cross therefore also refers to the *anamnesis* or the *Unde et memores*, the prayer in which the passion, resurrection and ascension of Christ were commemorated and which followed straight after the *Qui pridie*, the actual words of the consecration.⁸¹ The actual location of the triumphal cross if placed in or above the chancel entrance, would also emphasize that the road (*via sacra*) to heavenly glory goes through the crucified Christ. Such an interpretation is possible especially if it is related to a homily in the Old Norse homily on the Dedication:⁸² “En af þvi merkir sumt, þat er i kirkiunni ér, himin-rikis dyrð en sumt iarðlega cristni. Songhus merkir hælga menn á himni. er kirkian cristna men á iorðu.”⁸³

⁷⁸ Raw, 1990, p. 81.

⁷⁹ Equating T with the Crucified Christ came into current use in Sacramentary decoration as the initial T of the opening phrase ‘Te igitur clementissime...’ of the Canon of the mass in the Ottonian period. See Pächt, 1986, p. 43. The canon picture draws attention to the meaning of the mass. Some of them show only the crucified, others include the Virgin and St. John, such as the one from Verdun Cathedral, Bayerische Staatsbibl., Munich, Clm. 10077, f. 12r, see Raw, 1990, p. 81. A similar canon picture can be found in *Missale Nidrosiense*, København, fol. h.vij. verso, dated 1519, see Fæhn, 1953, p. 45.

⁸⁰ A priestly role of St. John has been promulgated in some texts. Michael, 1995, p. 75, points out that this role, in which St. John becomes the deacon who officiates for Christ, was emphasized especially in Apocalypses produced in England in the thirteenth century. In this, as Michael points out, a Eucharistic function is implied.

⁸¹ Danbolt, 2001, p. 54.

⁸² Schumacher, 1993, p. 75.

⁸³ ‘In dedicatione tempeli (*sic*) sermo’, *Gamal Norsk Homiliebok*, 1931, p. 96. “Therefore some parts of the church signify heavenly glory and some parts Christendom. The chancel signifies the saints in heaven and the nave the Christians on earth.” Translation by Turville-Petre, 1972. The Norwegian homily *In dedicatione tempeli sermo* (the stave church homily) is partly influenced by Honorius’ *Gemma animae*, see Salvesen and Gunnes, 1971, p. 176.

From the discussion above, it seems possible to link the Calvary group with Sinding-Larsen's *auxiliary* function to focus one's attention upon and illustrate some of the main topics in the performed liturgy.⁸⁴ It is also likely that these groups "served as illustrations during catechizing activities or other teaching aid in one's introduction to the participation in the liturgy,"⁸⁵ for example in connection with the readings and the priest's sermon. The Calvary group probably also functioned as focus for "private devotion – in a non-formal liturgical sense,"⁸⁶ both during and outside of the mass. The iconography of the Virgin and St. John indicates that they functioned as mediators and intercessors for the viewer's empathy and that they could serve as models of behaviour. The Calvary group may have had an effect similar to the Byzantine three-figure Crucifixion icons, which probably were used also for private devotion.⁸⁷

It seems that one of the intentions behind placing various sculptures of saints in the church was to induce the congregations with a solemn mood of devotion and remind them of the holy persons. For the common believer who sought the intercession, protection and help of the saints, the sculptures were personifications in which a sacred element was physically present. According to Hans Belting: "The bodylike sculpture made the saint physically present, while the golden surface made the saint appear as a supernatural person with a heavenly aura."⁸⁸ But as Stacy Boldric points out: "the religious image was to serve as a devotional aid and mediating representation of a sacred being, rather than the being itself."⁸⁹

Through the Virgin's and St. John's close relationship with Christ (both on earth and after their Assumption and the Virgin's Coronation) they were both important intercessors with the Lord. They must have been central to the devotion for a great many people, as reflected in the poetry dedicated to them, produced in Norway and Iceland in the Middle Ages. When the priest asked the Virgin and God's saints to pray for him at the beginning of the mass, the congregation may similarly have praised the Virgin and the saints and asked for their intercession in their prayers. The Virgin and St. John are also mentioned in the *Communicantes* of the canon, in which the priest calls on the help of the saints, particularly that of the Virgin. With the implied reference to resurrection and possibly the Second Coming in the Calvary groups, the intercession of the Virgin and St. John would probably help to win grace partic-

⁸⁴ Sinding-Larsen, 1984, p. 30.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 30.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 30.

⁸⁷ Schiller, 1968, p. 105.

⁸⁸ Belting, 1994, p. 299.

⁸⁹ Boldric, 2002, p. 14.

ularly on the Day of Judgement. This role is also emphasized in a poem of the Later Middle Ages, which, according to Jónas Kristjánsson, is still sung as a hymn on Iceland and the Faroes, namely the poem *Ljómur*; “Beams of light”.⁹⁰ Jónas Kristjánsson has noted that particularly stanzas 31-2 “voice the belief that on Judgement Day the intercessions of the Virgin and St. John win grace even for the damned.”⁹¹ Being the source of Christ’s humanity, the Virgin’s role as co-redemptrix (*corredemptrix*) is also important in this connection.

There is yet a further function which might be applied to these groups, namely that they could “hold the attention of or at least ‘distract’ in a positive manner the bored congregation during the much-deplored long liturgical proceedings in which it often did not have much share.”⁹² Sinding-Larsen points to the Council in Vienne in 1313, at which this was discussed as a social problem. Since the language of the mass was mainly Latin, it may legitimately be questioned to what extent the medieval parish congregation was involved. On the other hand, Sven-Erik Pernler points out that the fact that the laity did not speak Latin does not necessarily mean that they did not understand what was going on during mass. He compares this with today’s situation: few people speak Latin, yet they perfectly understand and play an active part during the mass.⁹³ However, if the sacrament was received as infrequently as has been suggested for the twelfth to the fourteenth century (although the period witnessed a remarkable devotion to the Eucharist),⁹⁴ it is possible that images such as the Calvary group functioned as an important positive “distraction” for the congregation. It is uncertain how frequently the Eucharist was received by laypeople during the High Middle Ages in Norway. The church law of Frostating (c. 1260-70) points out that every man older than seven years is to receive the body of Christ every twelfth month on Easter day.⁹⁵ Although the laity probably received the communion in both forms in the introductory period of Christianity in Norway, it seems that it became common practice to omit the chalice for the laity from the thirteenth century onwards even here.⁹⁶

⁹⁰ Jónas Kristjánsson, 1997, p. 388. *Ljómur*, see Helgason, 1938.

⁹¹ Jónas Kristjánsson, 1997, p. 388.

⁹² Sinding-Larsen, 1984, p. 30.

⁹³ Pernler, 1993, p. 120.

⁹⁴ Macy, 1984, p. 118.

⁹⁵ See *Frostatingslova*, 1994, II 40.

⁹⁶ Fæhn, 1980.

Conclusion

Similar to most medieval church art, it is likely that also the Calvary groups in the Norwegian parish churches served liturgical needs. Although the group cannot be defined as liturgical imagery in a formal sense, it probably served the liturgy of parish churches in various so-called auxiliary functions. It is probable that they could serve as a focus of attention, illustrating the main and subordinate topics in the liturgy while this was being performed, since they express the central doctrinal tenets: the belief in Christ's resurrection and redemption of mankind, made possible by His human suffering and death on the cross. The two lateral figures of the Virgin and St. John the Evangelist accentuate these central points, which would explain why some medieval churches preferred the Calvary group to an unaccompanied crucifix. But also because of their close relationship with Christ (both on earth and after their Assumption and the Virgin's Coronation), their dialogue with Him and their grief for Him, they probably offered the viewer a model of behaviour and functioned as mediators and intercessors for the viewer's empathy and devotion. It should be stressed, however, as Sinding-Larsen points out, that during the stages of the liturgy of the mass, images would have had different connotations as the accent shifts within the system of the liturgy itself. "As mass liturgy proceeds, one and the same image will be seen in varying contexts",⁹⁷ and could therefore receive different interpretations.

I would like to thank Signe Horn Fuglesang for reading and commenting upon earlier drafts of this article.

Bibliography

- Ambrose: *Expositio evangelii secundum Lucam* (ed. M. Adriaen), CCSL 14, 1957.
 Andersson, Aron: *English Influence in Norwegian and Swedish Figuresculpture in Wood 1220-1270*, Stockholm 1949.
 Anker, Anne: 'Norske kalkmalerier. Kalkmaleriene i Tanum kirke, Akershus.' *Iconographisk Post* nr. 2, 1974, pp. 16-22.
 Augustine of Hippo: 'Tractates on the Gospel of John 112-24', *The Fathers of the Church*, vol. 92, trans. by John W. Rettig, Washington D.C. 1995.
 Banning, Knut: 'Ved korsets fot', *Iconographisk Post, Nordic Review of Iconography*, nr. 1, Stockholm 1983, pp. 1-6.
 Beckwith, John: *Ivory Carvings in Early Medieval England*, London 1972.

⁹⁷ Sinding-Larsen, 1984, p. 36.

- Bedingfield, M. Bradford: *The Dramatic Liturgy of Anglo-Saxon England*, Woodbridge 2002.
- Belting, Hans: *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art*, Chicago 1994.
- Bergh, Britta: 'Den sörjande Maria med drottningkrona. En studie', *Ikonomographisk Post, Nordic Review of Iconography*, nr. 4, Stockholm 1996, pp. 1-12.
- Björkman, Ulf: *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv. Med särskild hänsyn till svensk medeltida tradition*, Lund 1957.
- Blindheim, Martin: *Painted Wooden Sculpture in Norway c. 1100-1250*, Oslo 1998.
- Blindheim, Martin: *Gothic Painted Wooden Sculpture in Norway c. 1220-1350*, Oslo 2004.
- Blindheim, Martin: *Main Trends of East-Norwegian Wooden Figure Sculpture in the Second Half of the Thirteenth Century*, Oslo 1952.
- Boldric, Stacy: 'Introduction', *Wonder*, Catalogue Henry Moore Institute Leeds 2002, pp. 13-30.
- Brieger, Peter: 'England's Contribution to the Origin and Development of the Triumphal Cross', *Medieval Studies* 3, 1941-42.
- Danbolt, Gunnar: *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur frå vikingtida til i dag*, Oslo 2001.
- Evelyn, Peta: 'Rood', *Dictionary of Art*, vol. 27, ed. J. Turner, London 1996.
- Finnur Jónsson: *Den norsk-islandske Skjaldedigtning, B:2*, København 1973.
- Fritzner, John: *Ordbog over det gamle norske sprog, vol. iii*, Oslo 1954.
- Frostatingslova*, eds. Jan Ragnar Hagland and Jørn Sandnes, Oslo 1994.
- Frøysaker, Tine: *Den bemalte og forgylte kalvariegruppen fra 1100-tallet i Urnes stavkirke. NIKU Rapport 3*, Oslo 2003.
- Fuglesang, Signe Horn: 'Korsfestelsesikonografi', *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder KULTs skiftserie nr. 46*, ed. Magnus Rindal, Oslo 1996, pp. 7-68.
- Fuglesang, Signe Horn: 'Dekor, bilder og bygninger i kristningstiden', *Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Skriftserie nr. 6*, Oslo 2004.
- Fæhn, Helge: *Fire norske messeordninger fra middelalderen*, Oslo 1953.
- Fæhn, Helge: 'Kommunion', *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, vol. VIII, København 1980.
- Gamal Norsk Homilieboek*, ed. Gustav Indrebø, Oslo 1931.
- Gammelnorsk homilieboek*, eds. Astrid Salvesen and Erik Gunnes, Oslo 1971.
- Gjerløw, Lilli: *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, Oslo 1968.
- Gullåsen, Hildegunn: *The Norwegian Calvary Group in the Period c. 1150-1350. A Study of its Style, Origin, Iconography and Function*, M.A. thesis, University of

- Oslo 2003, unpublished.
- Hardison, O. B.: *Christian Rite and Christian Drama in the Middle Ages*, Baltimore 1969.
- Hauksbók*, ed. Finnur Jónsson, København 1896.
- Haussherr, Reiner: 'Triumphkreutzgruppen der Stauferzeit', *Die Zeit der Staufer, Band V*, Stuttgart 1979, pp. 131-168.
- Haussherr, Reiner: 'Triumphkreutz', *Lexikon der christlichen Ikonographie*, vol. IV, Herder 1972.
- Hellemo, Geir: 'Kristus lukker øynene. Noen synspunkter på tolkningen av middelalderske krusifikstyper', *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder, KULTs skriftserie nr. 46*, ed. Magnus Rindal, Oslo 1996, p. 69-82.
- Hjelde, Oddmund: *Norsk preken i det 12. århundre. Studier i Gammel norsk homiliebok*, Oslo 1990.
- Honorius Augustodunensis: *The Old Norse Elucidarius. Original Text and English Translation*, ed. Evelyn Scherabon Firchow, Camden House, Columbia 1992.
- Hourihane, Colum: 'Introduction', *Objects, Images, and the Word. Art in the Service of the Liturgy*, Princeton 2003, pp. 3-16.
- Jacobus de Voragine: *The Golden Legend*, trans. William Granger Ryan, Princeton 1993.
- Jón Helgason: *Islandske digte fra senmiddelalderen, II*, København 1938.
- Jónas Kristjánsson: *Eddas and Sagas*, Reykjavík 1997.
- Jungmann, Joseph A.: *The Mass of the Roman Rite. Its Origins and Development*, vol. 1, Kill Lane; Blackrock; Dublin 1986.
- Kollandsrud, Kaja: 'Technological mapping of Norwegian polychrome sculpture, 1100-1350: a preliminary overview', *Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 1. UKM – En mangfoldig forskningsinstitusjon*, Oslo 2002, pp. 125-141.
- Liepe, Lena: 'On the Connection between Medieval Wooden Sculpture and Murals in Scanian Churches', *Liturgy and the Arts in the Middle Ages*, eds. Eva Louise Lillie and Nils Holger Petersen, Copenhagen 1996, pp. 221-249.
- Liéveaux-Bocador, Jacqueline and Edouard Bresset: *Statuaire Médiévale de collection*, vol. I, Milan 1972.
- Macy, Gary: *The Theologies of the Eucharist in the Early Scholastic Period*, Oxford 1984.
- Mâle, Emile: *Religious Art in France. The thirteenth Century. A Study of Medieval Iconography and its Sources*, Dover 2000.
- Mariu saga*, ed. C. R. Unger, Christiania 1871, vol. 1.
- Messuskyringar*, ed. Oluf Kolsrud, Oslo 1952.

- Michael, Michael: 'The Westminster Retable: Aspects of Form and Iconography', *ACTA ad archaeologiam et atrium historiam pertinentia*, vol. XI, Roma 1995.
- J. P. Migne: *Patrologia Latina*, 172, pp. 541-738.
- Molland, Einar: 'Transsubstantiasjon', *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, vol. XVIII, Oslo 1974.
- NIKU publikasjoner 105*, eds. A.J. Brendalsmoe, T. Frøysaker, J.H. Jensenius, Oslo 2001.
- Nilsén, Anna: *Focal Point of the Sacred Space*, Uppsala 2003.
- Nyborg, Ebbe: 'Kreutz und Kreuzaltarretabel in dänischen Pfarrkirchen des 12. und 13. Jahrhunderts Zur Genese der Ring- und Arkadenkreuze', *Entstehung und Frühgeschichte des Flügelaltarschreins*, eds. H. Krohm, K. Krüger, M. Weniger, Reichert 2001.
- Nyborg, Ebbe: 'The Holy Rood Crucifixion Group of Roskilde Cathedral and the Scandinavian Early Gothic', *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of art*, no. 12, 2003.
- Overgaard, Mariane: *The History of the Cross-Tree Down to Christ's Passion*, Editions Arnamagnæanæ Series B, vol. 26, Copenhagen 1968.
- Pernler, Sven-Erik: 'En mässa för folket?', *Mässa i medeltida socken*, Artos Skellefteå 1993, pp. 101-134.
- Postula Sögur*, ed. C. R. Unger, Christiania 1874.
- Paasche, Fredrik: *Kristendom og kvad*, Kristiania 1914.
- Pächt, Otto: *Book Illumination in the Middle Ages*, London 1986.
- Raw, Barbara: *Anglo-Saxon Crucifixion Iconography and the Art of the Monastic Revival*, Cambridge 1990.
- Ree, L. H. and F. B. Wallem: *Østraat: oppmaalinger, tegninger og bygningsbeskrivelse*, Trondheim 1916.
- Schiller, Gertrud: *Ikonographie der christlichen Kunst, Band 2*, Gütersloh 1968.
- Schumacher, Jan: 'Kultur og kultus', *Norsk kirkehistorie*, Oslo 1993, pp. 62-80.
- Sekules, Veronica: *Medieval Art*, Oxford 2001.
- Sinding-Larsen, Staale: *Iconography and Ritual. A Study of Analytical Perspectives*, Oslo 1984.
- Turville-Petre, Gabriel: 'The Old Norse Homily on the Dedication', *Nine Norse Studies, Viking Society for Northern Research*, London 1972.
- Tveito, Olav: 'Kvite-Krist. En analyse av Gudsbildet i eldre norrøn skaldediktning', *Centre for Viking and Medieval Studies, Skriftserie nr. 3*, Oslo 2002.
- The Oxford Dictionary of the Christian Church*, eds. F. L. Cross and E. A. Livingstone, Oxford 1997.
- Wolska, Joanna: *Ringkors från Gotlands medeltid, en ikonografisk och stilistisk stu-*

die, Stockholm 1997.

Williamson, Paul: *Gothic Sculpture 1140-1300*, Yale 1995.

Ælfric: 'The Homilies of Ælfric', *The Homilies of the Anglo-Saxon Church*, ed. B. Thorpe, London 1844.

Sammendrag

Flere av triumfkrusifiksene som er bevart fra perioden ca. 1150-1350 i Norge tilhørte en såkalt kalvariegruppe, hvor Kristus på korset er flankert av Maria og apostelen Johannes. Krusifikset uttrykker sentrale dogmer, og har dermed også en klar tilknytning til liturgien. Hvilke funksjoner Maria og Johannes har hatt ved korset i en liturgisk sammenheng i middelalderen er mindre opplagt. Denne artikkelen diskuterer Marias og Johannes' betydning ved krusifikset, og hvilke funksjoner kalvariegruppen som helhet kan ha hatt i det norske kirkerommet i middelalderen. Kalvariegruppens ikonografi og dens sannsynlige plassering i kirken tyder på at disse gruppene må ha tjent liturgien først og fremst gjennom de funksjonene Staale Sinding-Larsen kaller *auxiliary functions* (hjelpfunksjoner). Dette betyr at gruppen ikke kan defineres som et liturgisk bilde i streng forstand, men at den først og fremst ble brukt illustrativt uten en formell liturgisk tilknytning.

I artikkelen kommer det frem at det sannsynligvis er ulike årsaker til at flere kirker, særlig fra 1200-tallet og utover, foretrakk korsfestelsesikonografien med Maria og Johannes fremfor et enkelt krusifiks. Blant annet fungerte trolig kalvariegruppen både som et fokus og som en illustrasjon av liturgiens hovedpoeng. Gruppen kan også ha fungert som en introduksjon av disse hovedpoengene til menigheten. Maria og Johannes, de to sentrale øyenvitnene, aksentuerer triumfkrusifiksets sentrale dogme; troen på Kristus oppstandelse og frelse av menneskene, muliggjort gjennom hans menneskelige lidelse og død på korset. Det er også sannsynlig at kalvariegruppen fungerte som et ikke-formelt andaktsbilde, både under og etter messen. Helgenskulpturene minnet menigheten om Marias og Johannes' sorg og deres nære forhold til Kristus, både på jorden og etter deres himmelfart. De var viktige forbilder i tillegg til å være sentrale formidlere av den enkeltes empati, andakt og bønn. Kalvariegruppen som helhet kan også, i likhet med annen kirkeutsmykking, ha hatt en positiv distraksjonsfunksjon for menigheten under messen.

Hildegunn Gullåsen (born 1978) is M.Phil in Nordic Viking and Medieval Culture. She is currently working at the Museum of Cultural History, University of Oslo. E-mail: gullaasen@gmail.com.

The communal nature of the judicial systems in early medieval Norway¹

Alexandra Sanmark

The aim of this article is to demonstrate the significance of the communal elements present in the judicial systems in early medieval Norway, elements that have hitherto been almost completely ignored by scholars. The expression ‘communal nature’ is used in order to highlight two different aspects of this: the communal legal responsibility as well as the communal judicial procedure. The study will focus on the three earliest Norwegian laws; i.e. the older laws of the Gulathing and the Frostathing, as well as the Law of King Magnus Lagabøter (‘Lawmender’).² The majority of the regulations included in this study concern the thing organisation and ‘personal rights’.³

Introduction

Previous research regarding the communal and individual aspects of pre-Christian and early medieval society has to great extent focused of the emergence of the individual, particularly in connection to state formation in Norway.⁴ These issues will thus be only partly considered in this article. The main focus will instead be placed on the communal elements, which were present in many significant aspects, such as the issuing of verdicts and the concepts of guilt and punishment. As pointed out by other scholars, the degree and frequency of these elements were gradually reduced over time. The clearest break is seen in the Law of King Magnus Lagabøter. By this time, the position of the king had grown strong enough for him to take charge of the

¹ This article was written during a visit to the Centre for Viking and Medieval Studies, University of Oslo, which was made possible by a generous grant from Norfa. I would like to express my gratitude to the Centre and particularly Jón Viðar Sigurðsson for kind help and support. I would moreover like to thank the participants in Stefan Brink’s seminar series at the Department of Archaeology and Ancient History in Uppsala for their valuable comments on this article.

² The older laws of the Borgarthing and the Eidsivathing are not used in this article, since only the ecclesiastical regulations are still extant.

³ Larson 1935: 120-49, 222-24 and 257-82; Taranger 1962: 5-16 and 43-71.

⁴ Sigurðsson 1999: 137-39 and 178-80; Bagge 2001b: 366-70; cf. Berge 2002: 47.

legal system.⁵ It was therefore not until this time, i.e. nearly 300 years after the introduction of Christianity, that a judicial system almost fully based on the decisions and actions of individuals had emerged. It must on the other hand be emphasised that there is very little evidence to show whether the regulations in these laws were actually enforced. It can however be argued that the judicial system reflected the contemporary thinking in society.

The nature of the Norwegian provincial laws

Before going into the details of the changing judicial systems, the nature of the laws themselves needs to be discussed. This is likely to be common knowledge for readers familiar with the Scandinavian languages. However, for the benefit of those readers who are not, a brief outline of the origin and dating of the early Norwegian medieval laws will here be given. This is of particular importance as these topics have been subject to much debate over time. For the purposes of this article, it will suffice to provide an approximate date for when the extant laws were written down and to show that they contain regulations from various time periods. It is clear that the year of the manuscripts cannot be used to date either the individual regulations or the law as a whole.⁶

The Law of the Gulathing has survived in a number of manuscripts. The oldest complete version is the so-called *Codex Rantzovianus*, which has been dated to c. 1250.⁷ Parts of this law have also been found in three older fragments. All scholars agree that these three fragments date from before 1250. The single regulations seem to derive from a rather wide time-span. Martina Stein-Wilkeshuis has compared three tenth-century treaties between the Rus and the Greek described in the Nestor's Chronicle and found that certain practices have 'direct counterparts' in early Nordic provincial laws. Stefan Brink has pointed out that if this interpretation is correct, it

⁵ Bøe 1966; Helle 2001: 155-56. The communal elements have only so far only been briefly discussed, see e.g. Sigurðsson 1999: 137-38; Bagge 2001b: 366-70. Steinar Imsen has drawn attention to the 'communal rule' and 'communalism' of the *bóndr* from the time of Magnus Lagabøter onwards. Imsen defined communalism as 'institutionalised interaction in the local community in the solving of public tasks'. This definition does not include the undertakings of every day life, but rather the 'public matters in rural society' such as the organisation of justice and defence. According to Imsen, most references to this type of communalism stems from end of the 13th century and in particular the Law of King Magnus Lagabøter. Imsen views communalism as something new, even if some of these elements stem from earlier times. Imsen 1990: 23-27 and 205-06.

⁶ Fenger 1979, 1981 and 1987; Norseng 1991; Sjöholm 1988; Sanmark 2004: 133-46.

⁷ Helle 2001: 11-13; B. Eithun *et al.* 1994: 11-26; Helle 1995: 18; Larson 1935: 28-29.

is possible to trace elements in these laws 'back to as early as c. 900 AD'.⁸ Anne Irene Riisøy has furthermore argued that some of the laws concerning women's sexuality included in the ecclesiastical regulations in the Norwegian provincial laws may date back to the Viking Age.⁹

Other regulations in the Law of the Gulathing seem to date from the eleventh and twelfth centuries. In extant versions of this law, some sections are attributed to 'Olav', some to 'Magnus', and some to 'both', i.e. Olav and Magnus. 'Magnus' is seen to refer to King Magnus Erlingsson (1161-84), who revised the Gulathing law, presumably in 1163/64. Knut Helle has, through comparative studies, identified some of the chapters that most likely were introduced at this time.¹⁰ Most scholars agree that 'Olav' refers to King Olav Haraldsson (Olav the Holy, 1016-30). The division of the text into sections attributed to 'Olav' and 'Magnus' respectively was most likely a result of the 1163/64 revision. By this time, it had become necessary to distinguish between the regulations introduced by the two kings. Although it seems clear that Olav Haraldsson did introduce some of the regulations attributed to 'Olav', he probably did not issue all of these. Knut Helle has thus argued that the only certain thing that can be said is that they must predate King Magnus' revision.¹¹ Thus, many regulations in the Law of the Gulathing seem to date from either before, or around, 1163/64. It must however be kept in mind that the oldest complete extant manuscript, the *Codex Rantzovianus*, has been dated to c. 1250 and that, up to this time, further additions and changes will most likely have been made.

The Law of the Frostathing has survived in a number of manuscripts from the fourteenth century. The earliest one has been dated to the time before 1350. Jan Rag-

⁸ Brink 2002: 99; Brink 2003: 76; Stein-Wilkeshuis 1998.

⁹ Riisøy 2003: esp. 168.

¹⁰ F V 44-46, G 2 and 32; Helle 1972: 120-21; Helle 2001: 17-20; Knudsen 1960b; Helle 1974: 62-63.

¹¹ In the 1160s, Olav Haraldsson already started to be seen as a saintly king, and also began to be identified with 'everything good in older Norwegian law'. It would therefore not be surprising if other laws than his own were attributed to him. Chapters 10, 15, and 17 claim to have been introduced by King Olav Haraldsson and Bishop Grímkell at the thing of Moster (i.e. in the 1020s). It is important to point out that several other chapters than those attributed to Olav Haraldsson and Bishop Grímkell are marked 'Olav'. Helle 2001: 17-20; Helle 1997: 240; Knudsen 1960b; Maurer 1872: 56 and 63-64. Scholars have dated many of the chapters in these laws on the basis of e.g. comparative and linguistic evidence. For further details, see Sanmark 2004, chapters 4-7.

nar Hagland and Jørn Sandnes argued that the extant version of the Frostathing Law dates from the 1260s. The dating of the regulations in this law causes some particular problems. The existing version makes it clear that it is based on an older version, presumably a law named *Grágás*, which is mentioned in King Sverrir's Saga. According to this saga, which dates from the early thirteenth century, King Magnus Olavsson (1035-47) ordered that *Grágás* should be written down. We are also told that King Sverrir (1177-1202) referred to this law in his struggle against Archbishop Eirik around 1190. Eirik, on the other hand, is reported to have followed another book, named *Gullfjöðr*, which had been put together by Archbishop Øystein (1161-88). The date of *Grágás* has been much debated. Hagland and Sandnes have however argued that it must have existed, at the latest, in the twelfth century.¹²

The Law of King Magnus Lagabøter was accepted as law in the middle of the 1270s. It was issued in four editions, one for each of the law things.¹³ The oldest surviving manuscript dates from the end of the thirteenth century. There is also a number of manuscripts from the first half of the fourteenth century.¹⁴

To sum up, it is clear that the three laws discussed above represent three different stages of the development of law over time. The Law of the Gulathing represents the oldest phase, the Frostathing law the intermediate stage, while the latest phase is represented by the Law of King Magnus Lagabøter. It is in this chronological order that the laws will be dealt with in this article.

Previous research regarding the individual and the family

The reasons why many scholars have focused on the emergence of the individual must now be considered. The roots to this lie in the works of scholars from the late nineteenth century to the end of the 1970s. During this time it was argued that Norse Iron Age society was based around a patrilinear 'clan-based' kinship system, which was seen to penetrate all aspects of life and society. When adherents of this school discussed early Christian society, the assumed 'clan-based' society was juxtaposed to the single elements in the written sources, above all in the provincial laws. The at-

¹² Hagland and Sandnes 1994: ix-xi and xxxiii-xli; Indrebø 1920: chapters 112 and 117; Knudsen 1959b: 656-57 and 1960c.

¹³ The dates provided by the different manuscripts vary between 1274 and 1276. Bøe 1966: 233.

¹⁴ Bøe 1966; Helle 2001: 11.

tention paid to these elements, which indisputably are there, has led to a partial neglect of the continued presence of communal elements in the laws.¹⁵

Today, most scholars argue that the kinship system in Norse Iron Age society was not based around clans. One such scholar is David Gaunt, who carried out a study of Nordic provincial laws, Icelandic sagas and comparative anthropological evidence. Gaunt found no evidence of a clan-based kinship system in the Nordic written sources, and demonstrated that this idea had instead been introduced by nineteenth-century scholars. He concluded that Norse society was based around nuclear families rather than extended families or clans. Gaunt also argued that the kinship system was not patrilinear, but bilateral, i.e. a person belonged to her/his mother's family to the same extent as her/his father's family.¹⁶ Torben Anders Vestergaard, who carried out an anthropological kinship analysis based on early Norwegian laws, has moreover argued for the existence of a minimal *ætt* fellowship, which for each individual included five generations. He stated that 'the relations between unrelated minimal *ættir* are generally defined as relations belonging to the same society, where all subscribe to the same law and general codes of conduct but specifically they are only negatively defined as absence of any particular relationship; they are open relations of potential alliance or hostility. Relationships between minimal *ættir* result from choice and actions'.¹⁷

If we accept these arguments, it means that regulations that have previously been seen to relate to whole clans instead concerned nuclear families only. Some of the

¹⁵ Evidence for this was first found in written sources. In the 1950s, archaeologists began supporting the idea of a patrilinear clan-based society. This was due to the finds of very large houses dating from the Early Iron Age in south-western Norway. The sizes of the houses were seen to suggest that extended families had been living under the same roof, a manner which was seen as the 'traditional' way of living. Hagen 1953: 156-59; Johnsen 1948: esp. 60-98 and 119-38; Gaunt 1983, 186-210; Stjernquist 1983; Granlund 1972; Hamre 1976.

¹⁶ Gaunt 1983: 186-210. Christer Winberg has come to similar conclusions regarding Sweden. Winberg 1985: esp. 17-30. See also Widgren 1986: 18-19; Widgren 1995: 5-6. Archaeologists have moreover now demonstrated that not all parts of the large Early Iron Age buildings were used for living in, and that it is therefore unlikely that these buildings accommodated more than ten people. The current consensus seems to be that clan-based ownership was not very common and that farms based around nuclear families date back to the Early Iron Age. Widgren 1995: 5-6; Widgren 1986: 19-21; Edgren and Herschend 1982; Carlsson 1979. Lars Ivar Hansen has moreover argued that the strengthening of the patrilinear elements seen in the oldest Norwegian provincial laws formed part of a move by the traditional aristocracy to 'keep the patrimony together', as the old system was now under threat by growing power of the church and the monarchy. Hansen 1994: 133-45 and 153.

¹⁷ Vestergaard 1988: esp. 179-80; cf. Hansen 1994: 129-33.

most well-known examples are the regulations concerning the blood feud and inheritance of *odal* land.¹⁸ These types of regulations will not be included in this article. They are however worth mentioning, as they provide examples of communal elements in the laws, even though these may have consisted of fewer people than previously believed.

The communal elements that will be discussed in this article are different in the sense that they are not based on kinship. They are instead, to a great extent, decided by status in society and even by pure coincidences, such as presence at a crime scene. This fits in well with the results presented by other scholars, such as the human geographer Mats Widgren. Widgren has argued that large numbers of ‘agricultural units’ must have cooperated in order to organise their land-use, e.g. regarding fencing systems and circulation of pasture. His study covers the period from the Early Iron Age to the Middle Ages and suggests that the nature and degree of this type of cooperation changed over time. In the words of Widgren: ‘a number of different links was continuously in the picture: to the family, to some kind of village community, to other communities, and possibly also to a landowner.’¹⁹ Widgren thus provided a picture of a society in which changing communal identities, to some degree created by coincidence rather than family bonds, were seen as a natural part of everyday life. A similar picture has been put forward by Sverre Bagge regarding ‘political man’ in Norwegian pre-state society. Bagge argued that political alliances during this time were seldom permanent. Pre-state political ‘parties’ consisted of two types of members, i.e. the core group which was strongly connected to the leader through permanent bonds such as kinship and marriage, and a larger group with looser ties to the leader. The chosen alliances of this group seem to have been determined by their own potential gains.²⁰

Before we go any further, two important aspects must be discussed. Firstly, it must be noted that the judicial system was to a large extent based on customary law. The laws were called ‘our laws’ and were seen as matters that people knew of and agreed on. Matters brought to the thing, which the law did not cover, could only be settled by formal tests, such as oaths or ordeals.²¹ The outcome of these cases then

¹⁸ Gaunt 1983: 202-7; Helle 2001: 85-88; Johnsen 1948: 73-98; Stjernquist 1983: 233-4.

¹⁹ Widgren 1986: 23-5.

²⁰ Bagge 1989: 238-39.

²¹ Helle 2001: 72 and chapter 3; Robberstad 1971: 144. In the ordeal the accused was subjected to a painful task. If she/he managed to complete the task without injury, or if the injuries sustained healed quickly, the accused was considered innocent. This procedure was based on the idea that God would help the innocent by performing miracles on their behalf. Iuul 1960; Hamre 1960. For an explanation of the various types of oaths, see footnote 48.

formed part of the law. Secondly, it is important to point out that that disagreements should ideally be resolved through dooms, i.e. 'private' tribunals. The things were seen as the last solution, if all else failed. The use of the dooms meant that the matters that were brought to the things most often had already been settled in the eyes of the law. For these, no further discussions were needed, and the issuing of the verdict was seen as a pure formality.²²

The concept of 'public knowledge'

The most important communal elements in the laws will now be considered. The concept of 'public knowledge', which has been seen as the foundation of early Scandinavian law, must first be discussed. This meant that 'facts and agreements', as well as the 'legal position between individuals' had to be well-known.²³ The implication of this was that all legal matters had to be made known to the public. In cases of conflicts, injuries and killings, the guilty parties must announce their acts. The offended party must also announce it as a charge against her/him.²⁴ The same principle applied to agreements of various kinds. Since very few, if any, written contracts were drawn up, agreements should be made in the presence of witnesses (the term used for this was *skirskota*). In case of later disagreements, the witnesses could be called in.²⁵ The significance of this concept can be demonstrated by the example of *vita fé*. If a person had witnesses on a loan (of e.g. chattels) to another person, the goods was called *vita fé*, i.e. goods that people knew of, and to which that person was thus entitled. To not respect such a right was punishable by law.²⁶ The role of the pub-

²² According to many scholars, including Knut Helle and Knut Robberstad, the formal aspect of the judicial system was further enhanced by the fact that the legal proceedings should be carried out according to detailed regulations set out in the laws. If these were not strictly followed, there was no case. It was thus not the task of the members of the thing to 'solve' the cases brought to them. This means that, in practice, no knowledge of the circumstances relating to a case was needed in order to reach a decision, and verdicts were based on legal formalities, rather than actual events. The role of witnesses in the thing proceedings was in most cases to confirm that the formal legal requirements had been fulfilled, e.g. whether a murder had been reported within the specified time period or whether a contract had been entered into correctly. See Helle 2001: 72-73 and chapter 3; 73; Robberstad 1969; Brink 2003: 75-77. The importance attached to 'legal technicalities' is also made clear in Bagge 2001a.

²³ Larson 1929: 137-38; Helle 2001: 90-91; Stein-Wilkeshuis 1998: 313-14.

²⁴ Stein-Wilkeshuis 1998: 314; Helle 2001: 81 and 90; Meyer 1958.

²⁵ Larson 1929, 137; Helle 2001: 90-91; Stein-Wilkeshuis 1998: 313-14.

²⁶ G 49; Helle 2001: 91; Bøe 1960.

lic in matters of disagreements can be furthermore demonstrated by another example. According to the Law of the Gulathing, a woman who had been physically abused three times 'at the table or at an ale feast', i.e. in the presence of other people, had the right to divorce her husband and take the 'husband's gift' with her.²⁷

There were two alternative ways of making deals in the presence of witnesses. One was to announce legal matters at popular gatherings. The thing was seen as the most suitable place, but churches, fully manned ships and ale houses were also mentioned as alternatives.²⁸ The other option was to call in a number of people for the specific purpose of witnessing what was said and done. This was recommended for e.g. business agreements and dissolution of marriages. In most cases, the laws do not state how many witnesses were required. They do however indicate that large numbers of witnesses were used.²⁹ Helle argued that this was the traditional way of treating such matters, and added that it is likely that they most often were dealt with at large gatherings. This was however a rather complex procedure, and with time, the number of required witnesses was reduced to two.³⁰ This is indicated by at least one chapter in the Law of the Gulathing, where it is stated that 'one witness is as good as none, but two is as good as ten'.³¹ As was pointed out above, Stein-Wilkeshuis has demonstrated that regulations from pre-Christian times were at times included in the medieval provincial laws.³² The complex procedure with a large number of witnesses may be one such case, and which later on in time was replaced by a regulation of Christian origin. That the simpler method represents a later stage of law is supported by the fact that similar statements appear in the Bible. In the Book of Deuteronomy, it is said that 'one witness shall not rise up against a man for any iniquity, or for any sin, in any sin that he sinneth: at the mouth of two witnesses or at the mouth of three witnesses, shall the matter be established'.³³ It thus seems most likely that this concept was included in the laws after the official introduction of Christianity, and as such formed part of the move towards a more individual judicial system and society. This is further supported by the fact that also in the Law of King Magnus Lagabøter only two witnesses were required for these matters.³⁴

²⁷ G 54; Riisøy 2004: 159.

²⁸ At these places it was possible to claim inheritance and carry out various kinds of transactions. See e.g. G 87, 107, 125, 127, 292; Helle 2001: 90.

²⁹ See e.g. G 36, 40, 78-79; Helle 2001: 90.

³⁰ Helle 2001: 90-91.

³¹ G 59, cf. 35 and 266.

³² Stein-Wilkeshuis 1998.

³³ Deut 19:15. See also 17:6.

³⁴ L I 4 1-2, cf. L VII 8.

The concept of public knowledge had some interesting consequences. It meant that all kinds of agreements and actions became known and thus also in a sense 'communal property'.³⁵ Furthermore, crimes committed in secret, such as theft, came to be seen as 'detestable'.³⁶ In fact, theft was one of the few crimes for which the Nordic laws allowed the guilty party to be killed on the spot.³⁷ Robbery, on the other hand, was seen as a less serious crime, as it was committed openly and the target had a chance of defending her/himself.³⁸ The effects of the distinction between 'secret' and 'public' crimes are also seen in other parts of the law, e.g. cases of murder and accidental death. A person who had killed a slave or an outlaw must announce this otherwise she/he would be held a murderer.³⁹ The same could happen to witnesses of an accidental death, who neglected to report the event to the heirs. Further examples that clearly demonstrate this principle are the regulations that required a person who was guilty of murder to report this deed to the first person she/he met.⁴⁰

The lack of an executive body must have further added to the common knowledge of acts and agreements that today would be seen as rather private matters.⁴¹ This can be illustrated by the procedure for the collection of fines, which is found in at least two chapters of the Law of the Gulathing. Here it is stated that neighbours were required to help the priest or the bishop's *ármaðr* (bailiff) to collect fines from guilty

³⁵ Cf. Larson 1929: 137.

³⁶ Stein-Wilkeshuis 1998: 318-19.

³⁷ The others were serious crimes, such as killings, injuries and sexual offences against close kinswomen. Stein-Wilkeshuis 1998: 315 and 318-19; G 143 and 160; F IV 30 stated that all men should have access to the thing apart from those who had killed at the thing and those who had been caught with stolen property.

³⁸ Revenge was therefore not allowed and the punishment was rather mild, i.e. a fine of three *merkr*. Stein-Wilkeshuis 1998: 321.

³⁹ G 182; F IV 1. The laws themselves consistently refer to 'he', 'man' and 'men', apart from those regulations that are specifically aimed at women. These expressions have however been seen as referring to people in general irrespective of sex and age. Helle 2001: 145; Hertzberg 1874.

⁴⁰ E.g. G 156, 158, 160, 161, 177, 182; F IV 1 and 7. According to G 156, the guilty party did not have to report her/his deed in the first house on his way, if near relatives of dead person lived there. The same applied to the second house. At the third house, she/he was however obliged to announce the deed, whoever lived there. Chapter 161 stated that a person who found a corpse was obliged to report this to the first person that she/he met, other wise she/he could be accused of murder. The concept of public knowledge is also present in G155, where it is stated that when two people were accused of the same murder, and only one of them appeared at the thing meeting, the absent party should be seen as one guilty of the crime.

⁴¹ Cf. Larson 1929: 137 and Seip 1959. Bagge has pointed to the lack of a distinction between 'private' and 'public' spheres during the Middle Ages. Bagge 1989: 241-43.

parties. Those who refused to do so would be liable to pay a fine.⁴² Similarly, according to chapter 81 of the Gulathing Law, which deals with pasture disagreements, the complainant should get the help of the freemen to drive the cattle off the land.⁴³ Some such elements were still present in the Law of the Frostathing and the Law of King Magnus Lagabøter. These laws stated that a person who had wounded someone else at the thing should be held in capture by the *ármaðr* and the *sýslumaðr*, with the help of the freemen if needed.⁴⁴ The Law of King Magnus Lagabøter moreover stated that in cases of murder, it was the duty of those present to try to capture the guilty party.⁴⁵

The concept of public knowledge clearly emerges in some other aspects of the laws. For crimes committed in front of a ‘crowd’, no thing meeting was required in order to determine who the guilty party was. If someone killed another person under these circumstances, she/he should be executed on the spot.⁴⁶ It is not always clear how many people constituted a ‘crowd’. However, according to some chapters of the Law of the Gulathing, 27 witnesses at a crime scene were seen as sufficient.⁴⁷ There were however cases when fewer people were needed in order to find the guilty party. This applied e.g. to cases when a person was killed in a ‘gang fight’, which involved at least five people.⁴⁸ The same concept is present in chapter 157 of the Law of the Gulathing.⁴⁹

Communal guilt and punishment

Chapter 157 in the Law of the Gulathing, which deals with murders committed in ale houses, is moreover interesting as the communal elements here include guilt and punishment. If such murders were carried out during the day or in the light of fire, everyone present was obliged to find the guilty party, otherwise they should all pay full atonement both to the kinsmen and the king.⁵⁰ This means that they would all,

⁴² G 9 and 19.

⁴³ G 81.

⁴⁴ F IV 10; L IV 9.

⁴⁵ L IV 17.

⁴⁶ G 183; Cf. F IV 10. This also applied to fully manned ships. G 171. In G 183 it is added that if the wounded man was still alive after a scab had formed on the wound, the guilty party would be obliged to pay a fine.

⁴⁷ This applied e.g. when a thing meeting was called at a murder scene. If such a case was to be heard ‘properly’ at a thingstead, ¼ of the thingmen must be present. G 151.

⁴⁸ G 154, cf. 168.

⁴⁹ G 157.

⁵⁰ G 157.

in a sense, be held guilty of the murder (even if they were neither fined nor outlawed). The prospective payment of atonement must have served as a rather good encouragement to find a guilty party. The concept of public knowledge is evident in the assumption that large numbers of people would have been present, awake, and with enough light to see. During the night, slightly different regulations applied.⁵¹

The Law of the Gulathing furthermore contains regulations regarding quarrels in ale houses. It was stated that all who were accused of ‘provoking a quarrel’ should defend themselves with a three-fold oath.⁵² If this oath failed, they would each be liable to pay fine of fifteen *merkr*. In case $\frac{1}{4}$ of the men refused to swear the oath and left the house, everyone who remained should pay the penalty. If fewer than $\frac{1}{4}$ departed, they were to be considered the guilty ones and should thus pay the fine. Those still present should defend themselves by oaths.⁵³

The Law of the Frostathing also comprises regulations dealing with killings in ale houses. By this time, however, some important changes had been introduced. This law stated that it was the duty of those who sat closest to the victim to state whether she/he had been killed or not. If they refused to do so, they should either owe a fine of three *merkr*, or swear a three-fold oath that they did not know who the killer was. Those who knew and refused to testify would never be ‘competent to bear witness’, nor should they ‘enjoy testimony of any sort’. It was then the heir of the dead who should accuse the person she/he thought was guilty. This person should defend her/himself with a twelve-fold oath or through the ordeal.⁵⁴ This constitutes a clear development from the Law of the Gulathing, as it was no longer the responsibility of everyone who had been present at the time of the murder to find the guilty party,

⁵¹ G 157. If a killing took place during the night, the one who reported it as his act should be held guilty. If one person was missing, that party should be held guilty. If all were still there, and no one announced the murder as their deed, the heir should accuse ‘whomever’ she/he wanted to.

⁵² According to the Norwegian laws there were four different types of oaths: the two fold-oath (*tveggja mannar eiðr*), the three-fold oath (*lýrittareiðr*), the six-fold oath (*seítareiðr*) and the twelve-fold oath (*tylftareiðr*). These oaths required one, two, five or eleven compurgators respectively. The role of a compurgator (*váttir*) was to strengthen the oath given by the accused rather than to share any knowledge of the events connected to the crime. The seriousness of the crime determined which type of oath should be used. Both parties in a case usually participated in the selection of compurgators. If any of the compurgators refused to take the oath or failed to take it correctly, the entire oath was invalid. Hamre 1958; Virtanen 1958:489; Larson 1938: 424.

⁵³ G 187

⁵⁴ F IV 15. Similar regulations applied to killings at ‘ale feasts’. F IV 14.

nor to pay the atonement. It is however important to note that the implications for those who refused to act as witnesses were harsh. To be unable to ‘enjoy testimony of any sort’, meant in practice that a person could not receive any defence in future legal cases.

The Law of the Gulathing contains several other regulations where everyone present at a crime scene could be held equally guilty. One such example is the regulation regarding two people who met at a cross roads and one killed the other. If the dying person was still able to speak when she/he was found, then the person whom she/he accused should be held guilty (unless this person could prove his/her innocence through the ordeal). However, if another person reported the killing as her/his deed, they should both be held guilty, even if the corpse had only one wound.⁵⁵ In this chapter, no evident wish to find out who had committed the crime is seen. Another regulation, in which the same sentiment is present, is the regulation regarding three people who travelled together and one person killed another. If the two survivors accused each other, they should both be held as banesmen.⁵⁶

The Law of the Frostathing is slightly different, as this law displays at least a vague desire to find one guilty party. This law stated that if three people were together and one person was killed, and both survivors accused each other, both should be tried by ordeal.⁵⁷ The same aspiration is also seen in a regulation concerning similar circumstances in the Law of King Magnus Lagabøter.⁵⁸

Two further examples of communal guilt in the Law of the Gulathing will now be considered. The first concerns accidents; if someone was killed on the beams underneath a ship, everyone who had been present should pay the dead person’s wergeld. Moreover, if one boat happened to ram another boat that had its dragnets out, and someone was thus killed, everyone on the offending boat should pay the wergeld.⁵⁹ The second example concerns killings caused by ‘gang fighting’. According to the Law of the Gulathing, those men who provoked the murder should pay a fine of 40 *merkr*. However, if neither side would admit having started the fight, both

⁵⁵ G 156.

⁵⁶ G 155. According to G 208, if two men had a fight and there were no witnesses, they should both pay atonement to the king.

⁵⁷ F IV 6. G 156 did however state that if no other person confessed to the murder, the one whom the dying person had accused should be tried by ordeal.

⁵⁸ This law stated that in cases when a wounded person could with certainty point out the guilty party, this person should defend her/himself with a twelve-fold oath. L IV 11.

⁵⁹ G 173 and 174.

sides should pay the wergeld and a fine of 40 *merkr* to the king.⁶⁰ According to the Law of the Frostathing, if no one assumed the guilt on such occasions, all who had been involved should be outlawed. The heir had moreover the right to accuse the ‘best person’ as the killer.⁶¹ In the latter example, a clear development towards more individual law can thus be seen.

Moreover, according to the laws of the Gula and the Frostathing, also the execution of punishments could be communal. This concerned thieves who had stolen goods worth less than one *örtog*. In these cases, the guilty party should ‘run the gauntlet’, i.e. the people should form a ‘street’ through which the thief should run, while they were hurling stones and turf at her/him.⁶² The laws do not state whether these thieves should be killed or not. It can however be assumed that this decision was left to the participants.⁶³ The serious consequences of petty theft clearly demonstrate the fundamentality of the concept of public knowledge to the population in early medieval Norway. It is furthermore interesting to note that by the time of the Law of King Magnus Lagabøter the punishment of running the gauntlet was no longer allowed. By this time, the population could no longer participate in the execution of punishments. Moreover, in this law, the punishments for theft were reduced, so that a person could steal for the sum of one *eyrir* three times without losing her/his life.⁶⁴ In this way, the laws became more compassionate, which may be seen as part of a general move towards more a ‘humane’ legislation.⁶⁵ It could however also be suggested that an equally strong reason for this development was the gradually decreasing importance of the concept of public knowledge, evidenced in the Law of King Magnus Lagabøter. This law recommended that for important deals, written documents should be drawn up, so that in case the lawman had to give a verdict on the matter, there was ‘evidence of their purchase, even if the witnesses were not present’.⁶⁶ It can thus be

⁶⁰ G 167.

⁶¹ F IV 23.

⁶² G 253; F XIV 12; Helle 2001, 102; Bøe 1964. According to chapter 168 of *Bjarkøyretten*, a person who was about to run the gauntlet should have her/his head shaved and then covered with tar and feathers. A person who did not throw anything at the thief during the ‘run’ should pay a fine. Bøe 1964.

⁶³ As was stated above, theft was punishable by death.

⁶⁴ L IX 1; Bøe 1964: 452. Another communal aspect concerned ‘finds’. If two people were travelling together, and the one who walked in front of the other found something of value, they should both have an equal share of it. The same applied to people travelling by boat. G 144; Carlsson 1964.

⁶⁵ Bøe 1966: 235.

⁶⁶ This has been seen as influence from Roman law. L VIII 11; Robberstad 1969: 134.

argued that, in the long-term, the more widespread use of written documents as evidence, as opposed to ‘public knowledge’, led to more privacy regarding legal matters.

Women and slaves formed part of the freemen’s collective

Finally, it must be mentioned that slaves in particular, and to some extent also women, formed part of the freemen’s collective. The situation of women will first be discussed. According to the laws, women who were minors or married had the least power to act on their own in legal matters. Their guardians or husbands should receive atonement on their behalf, and presumably also represented them at the thing. Women themselves were allowed to act as plaintiffs or defendants in certain cases, although in settlements concerning *odal* land, they had to be represented by a man.⁶⁷ Helle has argued that women were only in exceptional circumstances accepted as witnesses.⁶⁸ It is however possible that women were in practice rather more active than what is implied by the laws. Nils Ahnlund has shown that in 15th-century Jämtland and Härjedalen (Sweden), from which districts a lot of written documentation has been preserved, women were rather active in legal matters. In these areas, women often carried out economic transactions on their own and they also acted as witnesses for legal transactions concerning land. Purchases were moreover made by husband and wife together and when land was sold, the wife’s consent was often required. Ahnlund suggested that these women may have been more independent than those in other geographical areas, which could be due to ‘the population’s lively commercial frame of mind’.⁶⁹ The possibility must however be considered that women in earlier time periods and other areas were as active, and that it maybe the lack of source material which prevents us from seeing this.

In terms of punishment, women were however seen as individuals, even in the eyes of the law. A woman, who committed murder, should be outlawed, just as a

⁶⁷ G 47, 197 and 290-91; F X 36, XI 7; Helle 2001: 141-45; Robberstad 1969: 132. One exception regarding atonements concerned fights between women. In these cases, the atonement could only be claimed by the women. G 190.

⁶⁸ Helle based this argument on the Law of the Gulathing where it is stated that women were allowed to act as witnesses in cases of murder of close relatives, such as their husband, brother, son or father. Helle 2001: 145.

⁶⁹ Ahnlund 1948: 497.

man. Moreover, if a woman injured someone else, she should pay the compensation and a fine to the king.⁷⁰

In the earliest phase of law, slaves clearly constituted another communal element in the society of the freemen. The slaves' position within the judicial system was more restricted than that of the women, as the slaves were seen as the property of their masters.⁷¹ The masters received fines on behalf of their slaves, but also had some legal responsibility over them. This means that if a slave was killed, the master would receive the atonement. On the other hand, if a slave worked on a feast day, it was the master who should pay the fine. However, if the slaves committed a serious crime, they would receive the punishment, which often was flogging.⁷² In these cases the slaves, in the same way as free women, were seen as individuals, responsible for their own actions, presumably as this was the easiest option for the freemen.⁷³ It is worth pointing out that in cases of murder, the master could take an oath on behalf of his slave. This was however rather risky since the master would be outlawed if the oath failed,⁷⁴ may thus not have been commonly occurring.

Private dooms

The communal character of the private dooms will now be considered. The laws stated that cases regarding private ownership (such as *odal* land), which could neither be backed up by witnesses nor public knowledge, could be taken before a doom (*dómr*). As mentioned above, this was a private tribunal, which should bring the parties to a 'friendly agreement', without involving the thing assembly.⁷⁵ If someone had

⁷⁰ G 159 and 190; F IV 33 and 35. One difference was that outlawed women should be escorted out of the country by relatives, while men were given five days during which they had to leave the country. Helle 2001: 144.

⁷¹ For a detailed discussion of this topic, see Iversen 1994: 67-77. See also Helle 2001: 125-28.

⁷² G 16-18, 22, 163 and 259; F II 2, X 40 and X 44; Helle 2001: 126.

⁷³ It is also worth noting that in cases of 'housebreaking' slaves were allowed act as witnesses. F IV 5. Tore Iversen has argued that slaves were distinguished from cattle in the way that slaves were seen to be capable of acting on their own. A slave was thus regarded as a person 'in the negative sense', i.e. some one who could be punished for her/his actions, as opposed to a person 'in the positive sense' who additionally also had rights in the eyes of the law. Iversen 1994:88-9.

⁷⁴ G 163, cf. Iversen 1994: 87.

⁷⁵ Halvorsen 1958: 215; Helle 2001: 91; Larson 1929: 138-39; Robberstad 1969: 133-34. For a detailed description of the dooms, see Larson 1929.

an economic demand on another person, she/he should summon that person to be at home on a particular day and then on that day, in the presence of witnesses, order her/him to pay the debt. The defendant could then either pay up, agree to a doom, or refuse to pay. In the last case, she/he would be called to the thing. If she/he opted for a doom, each of the two parties should choose up to six people each, who were to be members of the doom. In order to avoid bias and undue pressure, neither close relatives (by blood or marriage) nor the king's officials (the *ármaðr* or the *lendr maðr*) could be included.⁷⁶ It is important to point out that the aim of the doom was not to evaluate the actual circumstances of the case, but rather to test whether the plaintiff had legal witnesses for her/his demands. If that was the case, the defendant could only avoid paying the demanded sum by denying the claim through an oath.⁷⁷

In cases regarding *odal* land, up to three dooms could be held. At the first one, the plaintiff should bring three witnesses for the *odal* and also witnesses to verify the testimony of the *odal* witnesses. The defendant could only win the case by naming at least one more of both types of witnesses than the plaintiff. The counter witnesses should be brought to a second doom. If the defendant did not manage to bring more witnesses than the plaintiff to this doom, she/he had lost the case. If she/he succeeded, the plaintiff should give her/him the right to the land.⁷⁸ If the numbers of witnesses were equal, the case should be taken to a third doom, which consisted of twelve people (six from each side). All the members of this doom should place a bet of two *aurar* each, to prove that their side was right. If someone refused to do this, that side lost the case. However, if they all agreed to place the bet, the matter should be taken to the thing.⁷⁹ Helle has pointed out that in reality, presumably only the first doom took place. This is supported by some other chapters of the Law of the Gulathing, where it is stated that both new witnesses and counter witnesses could be brought to the first doom.⁸⁰ Despite this, it was a very laborious process, which involved the cooperation and agreement of large numbers of people.

Over time, there was a gradual move towards a simpler judicial system, where matters were decided by fewer people. The role of the doom was drastically reduced

⁷⁶ The role of the king's officials will be discussed in more detail below.

⁷⁷ See e.g. G 37 and 47; F X 36; Halvorsen 1958; Helle 2001: 91. The procedures for oath-taking will be discussed below.

⁷⁸ G 60 and 266; Helle 2001: 91-92.

⁷⁹ G 266; Helle 2001: 91-92.

⁸⁰ G 86 and 121; Helle 2001: 93; Cf. F XII 6-8 and X 12-15. It is moreover interesting to note that Imsen argued that the doom presumably originated from the legal system of the 'pre-state society'. Imsen 1990: 29.

in the Law of the Frostathing, and by the time of the Law of King Magnus Lagabøter the private doom had been more or less removed from the law. The dooms did however continue to be used within the public sphere of the judicial system, but in a much less complex form. The Law of King Magnus Lagabøter stated that important cases at the thing should be tried by a doom consisting of twelve people. For less serious offences, the dooms were reduced to six people.⁸¹

The communal aspects of the legal proceedings

The communal nature of the legal proceedings at the things will now be considered. The thing organisation consisted of things at different levels of society; local, regional and supra-regional. The local and regional things were althings, which meant that all the 'thingmen' were required to attend, i.e. the freemen who had at least one worker aged over fifteen. Widows, lone workers and those 'not able bodied' could attend the meetings if they wished.⁸² According to the laws, the four law things (*lögþing*), i.e. the Gulathing, the Frostathing, the Eidsivathing and the Borgarthing were the highest instances.⁸³ Jens Arup Seip has however shown, on the basis of documents dating from the 14th century onwards, that the Eidsivathing and the Borgarthing very rarely functioned as law things for the whole of their legal districts. On a more regular basis, these two things seem to have served as local and regional legal assemblies.⁸⁴ The laws moreover state that for each of the law things, there was a set number of chosen representatives whose presence at the meetings was obligatory. The regulations regarding who could become a representative were the same as those for the thingmen in the Law of the Gulathing.⁸⁵

At the local and regional things, the verdicts were settled by the thingmen. Since no executive power existed, it may have been difficult to get the population to respect these verdicts. It must thus have been important to get the agreement of as many men as possible. If the men at the lowest thing instance (*fjórðungsþing*) could not reach a

⁸¹ L IV 4-5; Halvorsen 1958: 215-16; Helle 2001: 93; Andersen 1977: 258.

⁸² G 131; F I. According to G 131 lone-workers were required to attend the king's things, muster things and things that dealt with murders. A man who had someone working for him who was under the age of fifteen was considered a lone-worker. For an overview and discussion of the different levels of things, see Helle 2001: 76-81.

⁸³ G 35 and 266; Helle 2001: 76; Hagland and Sandnes 1994: xv-xvii; Knudsen 1959a: 654 and 1960a: 556; Bøe 1965a: 178.

⁸⁴ Seip 1934: 25-27.

⁸⁵ They should be *bóndr* who had at least one person over the age of fifteen working for them. L I 1; cf. G 131.

unanimous verdict, the case could be taken to the next level, which was the thing of the *fylki*. At these meetings, a verdict was valid, as long as $\frac{3}{4}$ of the thingmen could reach an agreement. Otherwise, the case could be brought to the law thing.⁸⁶ Thus, at these levels, the verdicts were communal decisions taken by large numbers of people.

The way in which matters were settled at the law things, and by whom, is not entirely clear. According to the Olav-text in the Law of the Gulathing, there should be c. 400 representatives at the Gulathing.⁸⁷ In the text attributed to Magnus, the number of representatives had been reduced to 246.⁸⁸ The Law of the Frostathing stated that 400 representatives were required to attend the meetings of the Frostathing.⁸⁹ The Law of King Magnus Lagabøter introduced some changes into this area of the judicial system. For the Gulathing, the number of representatives was further reduced to 148. The drastic character of this reform is made clear when one considers that, at the same time, four *fylki* were added to the judicial district of the Gulathing. For the Frostathing, on the other hand, the number of representatives was kept the same as before, i.e. 400.⁹⁰

The duties and functions of the representatives are not always clearly described in the sources. According to the Law of King Magnus Lagabøter, only 36 (3x12) of the representatives should serve as law court men (*lögréttumenn*).⁹¹ These men should sit inside an enclosure (*vébönd*) at the thing site and it was their duty was to make a decision regarding the cases brought to the things.⁹² The rest of the people who were present should be gathered outside the *vébönd* and approve the law court men's decisions, i.e. provide a verdict, by rattling or brandishing their weapons (*vápnatak*).⁹³

⁸⁶ G 35, 266; Helle 2001: 97; Taranger 1924: 20.

⁸⁷ The number of representatives varied between the *fylki* and was probably in some way connected to the number of inhabitants. The following numbers of representatives were required from the different *fylki*: Hordafylki 102, Rogafylki 102, Firdafylki 80, Sognfylki 64, Egdafylki 27 and from South Møre (Sunnmøre) as many who wished to attend. This makes a total of 375 plus the men from South Møre. G 3; Helle 2001: 65-66; Taranger 1924: 17-18.

⁸⁸ Fewer representatives were now required from each district. G 3; Helle 2001: 65-66; Taranger 1924: 17-18.

⁸⁹ It was stated that 40 representatives from each of the four *fylki* of Inner Trondheim and sixty from the four *fylki* of Outer Trondheim should be present, i.e. in total 400 men. F I 2; Taranger 1924: 28-29.

⁹⁰ L I 2; Taranger 1924: 38-40.

⁹¹ L I 3; Robberstad 1971: 142; Andersen 1974: 353.

⁹² L I 5. The *vébönd* is described in *Egil's Saga*, Jones 1960: chapter 56, 139; cf. Brink 2002: 90; Helle 2001: 71-72.

⁹³ G 267, 279 and 292; F XII 2, XII 4 and XIV 4; L I 5; Helle 2001: 72-74.

The laws of the Gula and the Frostathing do not make it clear whether all the representatives should serve as law court men, or whether they should participate outside the *vébönd*. This uncertainty has caused debate among scholars. Some have argued that it would have been impossible for 400 men to agree on legal matters. These scholars have thus suggested that the 400 representatives mentioned in the Law of the Frostathing must have represented the total number of representatives that were required to attend the thing meetings.⁹⁴ It was thus argued that the law court at the Frostathing consisted of 36 men, as was the case in the Law of King Magnus Lagabøter. Support for this argument was found in the regulations in the Law of the Gulathing that required all these men to take an oath at the opening of the law thing. It was suggested that this meant that all the representatives, when needed, were entitled to take part in the proceedings of the law court, something which the thingmen were not.⁹⁵

Other scholars have argued that it is not unreasonable to believe that all of the 400 representatives were law court men. One such scholar is Helle, who supported his view by a number of arguments. Firstly, he drew attention to the fact that the Law of the Frostathing clearly stated that all 400 representatives should sit inside the *vébönd*. Secondly, that also at the Gulathing, all of the 400 representatives seem to have served as law court men. This is indicated by the fact that the Law of the Gulathing on one occasion named the law court (*lögrétta*) as the highest instance and on another occasion the Gulathing. Helle moreover argued that the oath that the Gulathinglaw required the law court men to take probably had the same effect as the 'judgement oath' that the Law of King Magnus Lagabøter required from the law court men. Finally, Helle compared the *vébönd* to the 'court circle' hinted at by some Swedish provincial laws. According to these laws, all the freemen present at the thing meetings should sit inside some kind of circle (*a þing oc a ring*).⁹⁶

⁹⁴ The regulation in the Law of the Frostathing that stated that the 400 representatives should sit inside the *vébönd* has been explained as copying error made by a scribe. F I 2; Helle 2001: 71-72; Hagland and Sandnes 1994: xxvii- xxviii; Robberstad 1971: 142; Knudsen 1959a: 655.

⁹⁵ Absalon Taranger was of the same view as Knut Helle, both regarding the Gulathing and the Frostathing. He stated that 'there is no indication of the twelve-man system' in the Law of the Gulathing, and that there was 'no doubt' that the law thing at the Frostathing consisted 400 men. Taranger 1924: 21 and 29-31. Helle 2001: 71-72; Hertzberg 1874: 120-24; Hagland and Sandnes 1994: xxvii-iii; Robberstad 1971: 142.

⁹⁶ G 3, 35 and 266; L I 2-3; Helle 2001: 72; Holmbäck and Wessén 1979: Dalalagen, Tjundsbalken V and Västmannalagen Mannhelgdsbalken XXVI §5; Modéer 1974: 334-35. G 240 moreover contains a reference to a 'thing ring' (*þingring*).

Taking all the above evidence into consideration, it therefore seems most likely that all the representatives in the laws of the Gula and the Frostathing were law court men, and thus took part in the decision making process. In order to be able to accept Helle's argument, it is important to once again stress the formality of verdicts in the early Middle Ages. The presence of many people at the law things may thus not necessarily have constituted a hindrance to the proceedings. It must be pointed out that, even if one disagrees with this conclusion, and takes the view that the law courts of the Gulathing and the Frostathing consisted of 36 men only, it still means that the thing proceedings were communal efforts. Furthermore, it must not be forgotten that the decisions taken by the men inside the *vébönd* should be approved by *vápnatak* by the rest of the thingmen. This communal procedure applied to the things at all levels. Whether this was a pure a formality, or not, will be discussed below.

The influence of the king and his officials on the thing proceedings

The question is whether the legal decisions and verdicts were communal also in practice. This is of course a difficult question to answer, since there are no protocols from the court proceedings. During the early Middle Ages three different types of royal officials existed: the *ármaðr*, the *lendr maðr* and the *sýslumaðr*. These were the king's representatives regarding legal, economic and military matters.⁹⁷ Their duties and influence in connection to the decision making process of the things will now be considered. It was their duty to call the thing meetings, attend the thing meetings as the king's representatives,⁹⁸ and name the representatives for the law things.⁹⁹ These men should moreover construct the *vébönd*, as well as oversee executions and corporal punishments.¹⁰⁰ The main difference between them was their social status. The *ármaðr* was purely a royal servant, and thus of rather low status. During the twelfth and thirteenth centuries, the royal *ármaðr* gradually disappeared, and his duties were transferred to the *sýslumaðr*; who seems to have been of rather high social

⁹⁷ The duties of these officials have been examined by many scholars. Helle 2001: 149-56; Andersen 1972 and 1976b; Bøe 1965b.

⁹⁸ According to the Olav-text in the Law of the Gulathing, the *lendr maðr* and the *ármaðr* had thing duty. In the Magnus-text, it is stated that some of the *lendr maðr* should stay at home to look after the property of those who were away. G 3; Helle 2001: 71 and 155.

⁹⁹ According to the Magnus-text in the Law of the Gulathing and the Law of King Magnus Lagabøter, it was the *lendr maðr*, *ármaðr*, or *sýslumaðr* who should name the representatives. G 3; L I 1; Helle 2001: 67.

¹⁰⁰ Andersen 1972: 651-52 and 1976b.

standing. Documents from the second half of the thirteenth century moreover suggest that the *sýslumaðr* was the king's local representative in the administrative districts called the *sýsla*. He was in this way the prime mover within a stronger and more efficient local rule.¹⁰¹ The *lendr maðr* and the *ármaðr* were contemporaries. The *lendr maðr* was a local magnate with his own powerbase, who had presumably received land from the king in exchange for his service. Since these two officials had more or less the same duties, it seems that the *lendr maðr* should act as a stand-in, if no *ármaðr* was available.¹⁰² The abolishment of the *ármaðr* and the transfer of power to the *sýslumaðr* clearly show the strengthening of royal power, and as a consequence, the reduction of the influence of the *bóndr*.¹⁰³ on the judicial proceedings.

The laws thus clearly show that these officials had important roles in the judicial system. There is nothing to suggest, however, that these men should take part in the actual thing proceedings, rather the opposite. The Law of the Frostathing clearly stated that the *lendr maðr*, must not 'appear in the law court', unless he had received permission from the *bóndr*. In another chapter it is stated that a *lendr maðr* should not 'be present at a five-day moot... unless he has a suit to prosecute or to defend'.¹⁰⁴ The *ármaðr* does not seem to have played any role in the actual thing proceedings, apart from constructing the *vébönd*.

Further evidence that the royal officials should not be involved in legal proceedings is the prohibitions for them to take part in the private doom. Indeed, anyone who appointed a *lendr maðr* or an *ármaðr* to a doom would lose by default.¹⁰⁵ These officials were not even allowed to be near the proceedings. This is particularly clearly seen in the Law of the Frostathing, where it is stated that the *lendr maðr* should not "come to a doom or to a farm where a doom is sitting, except he be travelling on the highway; but if he does come, let them both go forth, plaintiff and defendant, and order him to leave".¹⁰⁶

¹⁰¹ The bishop's bailiff existed until the end of the 13th century. Helle 2001: 150-52; Andersen 1972 and 1976b: 450.

¹⁰² G 3 and 152; Helle 2001: 149-52; Bøe 1965b; Andersen 1976: 448-49.

¹⁰³ A *bóndi* is here defined as a freeman who was the head of his household and could thus represent all the members of this house at thing meetings at various levels. Bjørkvik 1957.

¹⁰⁴ F 1 2 and X 16; Helle 2001: 154-55. The Frostathinglaw added that 'no man who is not appointed to the law court shall have a seat within the enclosure'. F 1 2.

¹⁰⁵ G 37; Helle 2001: 154-55. According to G 37, the *lendr maðr* and the *ármaðr* should 'not be allowed to approach so near the doom that their voices can be heard'.

¹⁰⁶ F X 16.

The power and duties of the royal officials must now be set in relation to those of the representatives and the thingmen. The laws do on several occasions refer to the representatives and the thingmen as *bóndr*.¹⁰⁷ As mentioned above, the Law of King Magnus Lagabøter stated that the representatives should be freemen who had people working for them. It does not seem unreasonable to suggest that those who were chosen as representatives are likely to have been rather powerful men within the *bóndi* community.¹⁰⁸ They are however unlikely to have been magnates, as they do not seem to have been economically strong. According to the Olav-text in the Law of the Gulathing, the representatives should be provided with food and money for their travels to and from the law things. These measures were increased in King Magnus's revision when the number of representatives was cut. The increase in provisions suggests that it had been difficult to make sure that all the representatives attended the thing meetings.¹⁰⁹ Economic difficulties may partly have been of the reason for this.

Moreover, the laws of the Gula and the Frostathing clearly distinguish between the *lendr maðr* and the *ármaðr* on the one hand, and the *bóndr* on the other. The officials' legal position was for example above that of the *bóndr*. Helle has moreover argued that the royal officials could not have been part of the *bóndr*, since it was from this group that they should choose the representatives.¹¹⁰

Another interesting aspect is that the *bóndr* could take the royal officials to the thing in case they exceeded their duties. If an *ármaðr* was found guilty, his fine should be paid to the *bóndr*. The Laws of Gula and the Frostathing moreover prescribed a rather light punishment for those who had wounded or killed an *ármaðr*.¹¹¹ The intention may have been to create a balance between the king and the *bóndi* community. The *bóndr* should be able to afford to stop an *ármaðr* who had acted beyond his powers. Also a *lendr maðr* could be taken to the thing. His fines should however be

¹⁰⁷ Helle 2001: 68. In G 3 it is stated that the *bóndr* had the duty to meet up at the althings. In chapter 131 of the same law, the representatives from Sunnmøre are referred to as *bóndr*. Moreover, according to F I 2 the *lendr maðr* would only have access to the law court if the *bóndr* allowed it.

¹⁰⁸ L I 1; Helle 2001: 68-69. Since lone-workers were not required to attend the meetings of the althings, it is unlikely that they could be chosen as representatives for the law things. Helle 2001: 68.

¹⁰⁹ G 3; Helle 2001: 68-69.

¹¹⁰ G 141, 152, 200, 253, 267 and 314; F I 2; Helle 2001: 68.

¹¹¹ The punishment for wounding or killing an *ármaðr* was a fine of fifteen *merkr*. G 71, 141 and 170; F IV 57 and X 33. Helle 2001: 150-51; Bøe 1965b: 502.

split between the king and the *bóndr*, which demonstrates his position between the two.¹¹² Moreover, if a *lendr maðr* killed someone in their own house, he himself should be killed. If he fled the kingdom, he would be permanently outlawed.¹¹³

This should be compared to the regulation in the Law of King Magnus Lagabøter which stated that a person who killed a lawman on account of his 'correct' declaration of the law was to be permanently outlawed.¹¹⁴ This regulation clearly shows the increasing royal power. By this time, it must have been extremely difficult for the *bóndr* to have any influence on the judicial proceedings.

The communal idea can also be clearly seen (in theory) in the regulations regarding the introduction of new law. Chapter 2 of the Law of the Gulathing which dealt with royal succession was centrally issued by King Magnus Erlingsson, the church, and approved by a national assembly, presumably the meeting of 1163/64. The heading of this chapter in the *Codex Rantzovianus* reads:

These are new ordinances which were published by K[ing] M[agnus] on the advice of Archbishop Eystein, Erling Jarl, and all the most prudent men in Norway [my underlining].¹¹⁵

In the Law of King Magnus Lagabøter, from the 1270s, the wording of the heading to chapter IV 13 reads more or less the same, word for word.¹¹⁶ It is significant that the laws were 'published' by the king after the 'advice' of his men. The actual acceptance of the law did not occur until it was 'taken' (*tekin*), which presumably happened at the Gulathing. This must however have been theory rather than practice. It is clear that kings could of old introduce new law. Thus, when Magnus Erlingsson formulated his laws, the representatives had little choice but to accept them. It is however interesting to note that the *Codex Rantzovianus*, from the 1250s, still placed the formal acceptance of law with the law thing.¹¹⁷ A clear change can be seen in an edition of the ecclesiastical regulations from the early fourteenth century. In this edition, the heading to the regulation regarding royal succession stated that it was the

¹¹² G 71, 141, 152 and 253; Bøe 1965b: 502; Helle 2001: 150-51.

¹¹³ F IV 52. It is interesting to note that the same regulations applied to kings and 'jarls'. F IV 50-51. Moreover, according to F IV 53, a freeman who wounded someone should pay a fine of two *baugar*, while a *lendr maðr* should pay twelve *baugar*. An offending jarl should pay 24 *baugar* and a king 48 *baugar*. A *baug* was here constituted by twelve øre.

¹¹⁴ L IV 3.

¹¹⁵ G 2.

¹¹⁶ L IV 13. 'These...were given by King Magnus... with the advice and agreement of the most prudent men in the country, and after the plea of the public'.

¹¹⁷ Helle 2001: 147-48.

king, archbishop, jarl and national assembly who accepted this chapter. By this time, the king seems to have emerged from being the lawgiver in reality, to also having been accepted as the formal lawgiver.¹¹⁸

Considering all the evidence, it seems clear that the *bóndr* had a rather strong position in the earliest laws. Naturally, it must have been difficult for the *bóndr* to take the lead in practice also in the time of the Older Law of the Gulathing. But, as Helle has pointed out, it is significant that the *bóndr* according to the laws did not want to give the real judicial power to the king.¹¹⁹ In connection to this, the formality of the thing proceedings must once again be stressed. It therefore seems most plausible that the representatives at the Gulathing and Frostathing originally were the ones who settled legal matters.¹²⁰

The growing power of the lawman

The system of involving large numbers of men in the legal proceedings seems to have changed with the increasing powers of the lawman (*lögmaðr*). In the earliest Middle Ages, the lawman should recite the law to the public and also give *órskurðr*, i.e. explain the stance of the law regarding matters brought to the thing. At this time, the lawman appears to have represented the *bóndr*, rather than any higher authority.¹²¹ However, from the time of King Sverrir, the lawman became a royal official. His *órskurðr* increased in importance and gradually gained the character of a verdict. By the 1260s, the lawman had become an approved judge.¹²² This can be demonstrated by the following quote from the Law of the Frostathing:

we have frequently heard [it said] that some men, though justly accused, refuse to appear before the lawmen, even when summoned as the law directs; and many refuse to accept the lawman's opinion after he has declared the law.

¹¹⁸ Helle 2001: 147-48.

¹¹⁹ Helle 2001: 155. Sverre Bagge has shown that powerful people received preferential treatment in legal matters in the early Middle Ages. Bagge 2001a.

¹²⁰ Cf. Helle 2001: 72.

¹²¹ Tobiassen 1965: 154-55; Helle 2001: 74-75; Robberstad 1971: 143.

¹²² Tobiassen 1965: 154-56; Helle 2001: 74; Robberstad 1971: 142-43. However, also in the Law of the Frostathing, it is stated that the 'men who are appointed to the law court shall declare the law...And in all cases that are not clearly determined by the law book, that is to be followed which the men of the law court are unanimously agreed upon and which seems most equitable before God'. F I 2.

But it was our intention to employ lawmen and to endow them with grants out of our revenue and inheritance [to the end] that every man should be able to bring his suits to a conclusion according to the legislation of the holy King Olaf and the opinion of these lawmen.¹²³

This regulation clearly demonstrates that the power of decision making in the judicial system had been passed into the hands of individuals. This was naturally part of the king taking over this system, but was presumably also connected to the Christian idea of judges as individuals. The power of the lawman is also clearly seen in the Law of King Magnus Lagabøter where it is stated that when the law court men could not agree, the lawman should decide together with those law court men who agreed with him. It is moreover likely that it was the lawman who appointed the law court men.¹²⁴

The *sáttmál* and the *órskurðr*

Another development towards individual decision making is the appearance of the *sáttmál*. This meant that matters for which the position of the law was well-known, could be settled by kings' or bishops' officials, without the need for a thing meeting. These officials had thus in practice gained the function of judges. In the Law of the Gulathing, the *sáttmál* is only found on one occasion. As this chapter cannot be dated, the only thing that can be said with certainty is that the *sáttmál* was known at least from the end of the period when the Law of the Gulathing was valid. Since it appears only once, it does not yet seem to have become common procedure. It has been suggested that the king supported this practice from the end of the thirteenth century.¹²⁵

A further, and most significant, move towards placing the power over the legal decision making in the hands of individuals is found in the Law of King Magnus Lagabøter. The king had now acquired the right to overturn all verdicts. According to the law, the king could break the lawman's *órskurðr* if he had another opinion of

¹²³ Anyone who did not follow these regulations would be liable to pay a fine of three *merkr*. F Introduction 16.

¹²⁴ L I 4; Helle 2001: 74-75; Tobiassen 1965: 154-56; Bøe 1965a: 180.

¹²⁵ G 33; Helle 2001: 157-58. This should be compared to Iceland in 1262-4 when the Icelanders accepted the rule of the Norwegian king Hákon gamli Hákonarson and his son Magnús. This took place at a meeting of the althing where the rights and duties of both parties were set out. At this time, the Icelanders agreed to pay tax to the Norwegian king as long as he fulfilled a number of specific conditions, such as allowing the population live in peace and use their own laws. If the king did not fulfil these conditions, the Icelanders would be freed from the agreement. This settlement later came to be called *Gizurarsáttmáli* and has been considered as one of the most important documents of Icelandic history. Guðni Jónsson 1960.

the position of the law, or if he ‘with the agreement of wise men should see that something else is truer’. This right was justified by the simple statement: ‘because he [the king] is above the law’.¹²⁶

The increased significance of outlawry as a punishment

The concept of outlawry must also be discussed. According to the Germanic school of thought, outlawry was the traditional punishment in Old Norse society. More recent research has however painted a rather different picture. It is now argued that outlawry may go far back in time, but if this is the case, it was used as punishment for only a small number of very serious crimes. Outlawry is instead seen as a punishment that medieval kings and clerics used increasingly over time. This has been demonstrated for Swedish and Danish laws and can be seen also in the Norwegian material. It is clearly shown by chapter 32 of the Law of the Gulathing, which was issued after the 1163/64 revision, where the number of crimes for which the punishment would be permanent outlawry was greatly increased.¹²⁷ The use of outlawry as punishment was further increased during the thirteenth century, e.g. in the Law of King Magnus Lagabøter.¹²⁸ The extended use of this punishment is an additional part of the development towards a society more focused on the individual, since outlaws were, temporarily or permanently, excluded from society. Anyone could thus kill her/him without being punished. It was moreover prohibited to travel with outlaws or indeed to help them in any way.¹²⁹ This can be seen as a clear breach with the traditional family-based society, in which the blood feud had played a large part. This involved the taking of revenge on behalf of relatives, e.g. if someone was killed, a member of the offender’s family also had to be killed. The move towards a more individual society is furthermore demonstrated by the increasing prohibitions against the blood feud over time. By the time of the Law of King Magnus Lagabøter, this practice had been almost fully outlawed.¹³⁰

¹²⁶ L I 11, Cf. I 4; Helle 2001: 155-56; Tobiassen 1965: 158; Taranger 1904: 198-99.

¹²⁷ G 32; Helle 2001: 99-101.

¹²⁸ Bøe 1959: 602; see e.g. L IV 4.

¹²⁹ G 140, 202-3 and 207; F IV 41; L IV 8.

¹³⁰ Wallén 1962: 239-40; Johnsen 1948: 73-92.

The taking of oaths

Finally, the oath taking procedure will be taken into consideration. Also here, some strong communal elements were present. As mentioned above, oaths were used for matters which had not previously been settled. In most cases, the oath taker needed a number of compurgators to confirm her/his oath.¹³¹ The compurgators can be seen as character witnesses, since their oaths were based on their knowledge of the defendant, rather than actual circumstances. These must however have played a part in practice.¹³² The oath taking constituted a very strict ritual. All the compurgators had to take ‘the same oath’, in the ‘same terms’, and they also had to be unanimous. Moreover, if half of the compurgators failed to take the oath ‘correctly’, the entire oath was seen as invalid.¹³³

The number of compurgators required depended on the seriousness of the matter. In less serious cases, the accused could defend her/himself purely through his/her own oath. However, in most cases two, five, or eleven compurgators were needed, i.e. three, six, or twelve people, together with the accused. The twelve-fold oath was used for cases of murder and treason, while the six-fold oath was recommended for e.g. theft of at least one *ørtog*. The three-fold oath seems to have been the one most commonly used.¹³⁴ Thus, a person who needed to defend her/himself was in most cases dependent on having a number of people who could support the statement. The oath of an individual was not seen to suffice.

For certain crimes, such as some types of murder, sorcery, and homosexual sex, oath-taking was not accepted. In these cases, the defendant should show her/his innocence by ordeal, such as carrying hot iron.¹³⁵ This also applied to people who could not find any witnesses or any compurgators.¹³⁶ In the ordeal, the outcome was seen to be decided by God himself. This was thus one of the few occasions when a person’s fate was not decided by a group of people.¹³⁷ Moreover, a person who did not have a network of people who could act as compurgators, was on her/his own in the judicial system.

¹³¹ Helle 2001: 102-4; Hamre 1958.

¹³² Helle 2001: 103.

¹³³ Larson 1929: 151-52.

¹³⁴ G 132-35 and 253; F IV 8; Helle 2001: 102-4; Larson 1929: 147-50; Hamre 1958.

¹³⁵ See e.g. G 32, 158, 314; F II 1, II 45, III 15; Helle 2001: 104-5; Hamre 1960; Larson 1929: 152-53.

¹³⁶ Larson 1929: 152.

¹³⁷ Helle 2001: 104; Robberstad 1969: 133; Hamre 1960.

Final conclusions

This article has demonstrated that strong communal elements were present in the earliest laws, particularly in the Law of the Gulathing. Until the late thirteenth century, legal decisions and verdicts were settled through the cooperation of large numbers of people. A striking feature in the Law of the Gulathing is the absence of a desire to find one guilty party. In the Law of the Frostathing, and particularly in the Law of King Magnus Lagabøter, the aim is to find one guilty party. This development was most likely the result of Christian influence, as individuals were now seen to be responsible for their own actions. Indeed, in the Law of King Magnus Lagabøter, the degree of punishment was at times decided according to intention behind the crime and the disposition of the guilty party.¹³⁸

The changes that took place over time can be further demonstrated by the noticeable differences between the regulations discussed in this article and the ecclesiastical regulations (*kristinn réttir*) in the laws of the Gula and the Frostathing. The latter ones do not contain any cases of communal guilt or punishment, indeed punishments were at times constituted by personal penance.¹³⁹ It is clear that many of the regulations in the other sections of the laws were derived from old customary law, and were only gradually changed to fit a Christian society.

Bibliography

The alphabetical order including the Scandinavian and Icelandic characters is:

aábcddëéfgghijklmnoópqrstuúvwxyzþääæöø

Ahnlund, Nils. 1948. *Jämtlands och Härjedalens historia. Första delen intill 1537*. Stockholm.

Andersen, Per Sveaas. 1972. "Sysselman", KLNLM XVII: 651-6

Andersen, Per Sveaas. 1974. "Ting", KLNLM XVIII: 346-59

Andersen, Per Sveaas. 1976. "Årmann", KLNLM XX: 446-50

Andersen, Per Sveaas. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130. Handbok i Norges historie*, vol. 2. Bergen, Oslo, Tromsø.

¹³⁸ Sigurðsson 1999: 138-39 and 178; Bagge 2001b: 366-70. It has been argued that the Law of King Magnus Lagabøter is leavened by the concept of individual guilt. It is however important to point out that this is present also in the ecclesiastical regulations of the laws of the Gula and the Frostathing.

¹³⁹ See e.g. G 7.

- Bagge, Sverre. 1989. "Det politiske menneske og det førstatalige samfunn", *Norsk Historisk Tidsskrift* 68: 227-45
- Bagge, Sverre. 2001a. "Law and Justice in the Middle Ages: A Case Study", *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg*, eds. L. Bisgaard et al. Odense: 73-85
- Bagge, Sverre. 2001b. *Norsk idéhistorie, 1, Da boken kom til Norge*. Oslo
- Berge, Anders. 2002. *Vitner; rett og individ i den eldre Gulatingsloven og Magnus Lagabøtes landslov. Vitner til en annen virkelighet?* Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, våren 2002.
- Bjørkvik, Harald. 1957. "Bonde", *KLNM* II: 89-95
- Brink, Stefan. 2002. "Law and legal customs in Viking Age Scandinavia", *The Scandinavians from the Vendel Period to the tenth century*, eds., G. Ausenda and J. Jesch Woodbridge: 87-127
- Brink, Stefan 2003. "Den förkristna muntliga traditionen i Norden", *Saga och sed*: 71-81
- Bøe, Arne. 1959. "Fredløshed", *KLNM* IV: 601-3
- Bøe, Arne. 1960. "Gæld", *KLNM* V: 671-2
- Bøe, Arne. 1964. "Kroppsstraff", *KLNM* IX: 450-54
- Bøe, Arne. 1965a. "Lagting", *KLNM* X: 178-84
- Bøe, Arne. 1965b. "Lendmann", *KLNM* X: 498-505
- Bøe, Arne. 1966. "Magnus Lagabøtes landslov", *KLNM* XI: 231-37
- Carlsson, Dan. 1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland*. Visby.
- Carlsson, Lizzie. 1964. "Kroppsstraff", *KLNM* IX: 446-8.
- Edgren, Bengt and Frands Herschend. 1982. "Arkeologisk ekonomi och ekonomisk arkeologi", *Fornvännen* 77: 7-21
- Eithun, B., M. Rindal and T. Ulset 1994. (eds.) *Den eldre Gulatingslova*. Oslo
- F - "The Law of the Frostathing", Larson, Laurence M. 1935. (ed. and tr.). *The Earliest Norwegian Laws. Being the Gulathing Law and the Frostathing Law*. New York: 213-404
- Fenger, Ole. 1979. "Elsa Sjöholm: Gesetze als Quellen mittelalterlichen Geschichte des Norden", *Historisk Tidsskrift* (Denmark), vol. 79: 112-24
- Fenger, Ole. 1981. "Afsluttende bemerkninger", *Historisk Tidsskrift* (Denmark), vol. 81: 222-5
- Fenger, Ole. 1987. "Om kildeverden af normative tekster", *Tradition og historiskeskriking. Kilderne til Nordens ældste historie*, eds., K. Hastrup and P. Meulengracht Sørensen (Aarhus 1987), pp. 39-51
- G - "The Law of the Gulathing", Larson, Laurence M. 1935. (ed. and tr.). *The Earliest Norwegian Laws. Being the Gulathing Law and the Frostathing Law*. New York: 35-201

- Gaunt, David. 1983. *Familjeliv i Norden*. Stockholm.
- Granlund, John. 1972. "Storfamilj", KLNLM XVII: 230
- Guðni Jónsson 1960. "Gamli sáttmáli", KLNLM V: 170-71
- Hagen, Anders. 1953. *Studier i jernaladerens gårdssamfunn*. Oslo.
- Hagland, Jan Ragnar and Jørn Sandnes. 1994. (eds and trs). *Frostatingslova*, Jan Ragnar Hagland and Jørn Sandnes. Oslo.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld. 1958. "Dómr", KLNLM III: 214-18
- Hamre, Lars. 1958. "Edsgårdsman", KLNLM III: 492-99
- Hamre, Lars. 1960. "Gudsdom", KLNLM V: 551-3
- Hamre, Lars. 1976. "Ætt", KLNLM XX: 587-91
- Hansen, Lars Ivar. 1994. "Slektskap, eiendom og sociale strategier i nordisk middelalder", *Collegium Medievale* vol. 7: 103-54
- Helle, Knut. 1972. *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*. Bergen and Oslo.
- Helle, Knut. 1974. *Norge blir en stat 1130-1319. Handbok i Norges historie*, vol. 3, 2nd edition. Bergen, Oslo, Tromsø.
- Helle, Knut. 1995. *Under kirke og kongemakt 1130-1350. Aschehougs Norgeshistorie*, vol. 3, ed., Knut Helle. Oslo.
- Helle, Knut. 1997. "Det første bispedømmet på Vestlandet", *Selja - heilag stad i 1000 år*, ed. M, Rindal. Oslo: 240-51
- Helle, Knut. 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger.
- Hertzberg, Ebbe. 1874. *Grundtrækkene i den ældste norske process*. Kristiania.
- Holmbäck Åke and E. Wessén (eds. and trs.). 1979. *Dalalagen och Västmannalagen*, Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar, andra serien, andra upplagan. Stockholm.
- Imsen, Steinar. 1990. *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1 Middelalderen*. Flataasen.
- Indrebø, Gustav. 1920. (ed.) *Sverris saga etter Cod. AM 327 4º*. Kristiania.
- Iuul, Stig. 1960. "Gudsdom", KLNLM V: 546-9
- Iversen, Tore. 1994. *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Historisk institutt, Universitet i Bergen.
- Johnsen, Arne Odd. 1948. *Fra ættesamfunn til statssamfunn*. Oslo.
- Jones, Gwyn. 1960. (ed. and trans) *Egil's Saga*. New York
- Jón Viðar Sigurðsson. 1999. *Norsk historie 800-1300. Frå høvdingemakt til konge- og kyrkjemakt*. Oslo.
- KLNLM - *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Från vikingatid till reformationstid* (Malmö 1956-78)
- Knudsen, Trygve. 1959a. "Frostating", KLNLM IV, 654-55

- Knudsen, Trygve. 1959b. "Frostatingsloven", KLNLM IV, 656-661
- Knudsen, Trygve. 1960 a. "Gulating", KLNLM V, 556-59
- Knudsen, Trygve. 1960 b. "Gulatingsoven", KLNLM V, 559-65
- Knudsen, Trygve. 1960 c. "Gullfjær", KLNLM V, 593-4
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Från vikingatid till reformationstid* 1956-78. Malmö.
- L - "The Law of King Magnus Lagabøter", Taranger, Absalon. 1962. (tr.) *Magnus Lagabøters Landslov*. 5th ed. Oslo and Bergen.
- Larson, Laurence M. 1929. "Witnesses and Oath helpers in Old Norwegian Law", *Haskins Anniversary Essays*. Boston: 133-56
- Larson, Laurence M. 1935. (ed. and tr). *The Earliest Norwegian Laws. Being the Gulathing Law and the Frostathing Law*. New York
- Maurer, Konrad. 1872. *Die Entstehungszeit der älteren Gulapingslög*. Munich.
- Meyer, Poul. 1958. "Drab", KLNLM III: 255-62
- Modéer, Kjell, Å. 1974. "Ting", KLNLM XVIII: 334-46
- Norseng, Per. 1991. "Law Codes as a Source for Nordic History in the early Middle Ages", *Scandinavian Journal of History*, vol. 15: 137-66
- Riisøy, Anne Irene. 2003. "Komparativt blikk på "verdslig" rett i Eldre Borgartings kristenrett", *Over grenser. Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, eds. J.V. Sigurðsson and P.G. Norseng, Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder UiO, 155-77
- Robberstad, Knut 1969 "Rettergang", KLNLM XIV: 131-43
- Robberstad, Knut. 1971. *Rettsoga I*. Universitetsforlaget: Oslo, Bergen, Trondheim
- Sanmark, Alexandra. 2004. *Power and Conversion. A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*. OPIA. Uppsala.
- Seip, Didrik Arup. 1959. "Exekution", KLNLM IV: 87-89
- Seip, Jens Arup. 1934. *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundrede*. Oslo.
- Sjöholm, Elsa. 1988. *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*. Lund.
- Stein-Wilckshuis, Martina. 1998. "Scandinavian Law in a tenth-century Rus-Greek commercial treaty", *The Community, the Family and the Saint. Patterns of Power in Early Medieval Europe*. Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds 4-7 July 1994, 10-13 July 1995: 311-22
- Stjernquist, Berta. 1983. "Gården, ätten och byn", Synpunkter på förhållandet mellan mark och social organisation", *Hus, gård och bebyggelse, Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*, ed., G. Ólafsson. Reykjavik: 231-39

- Taranger, Absalon. 1898 and 1904. *Udsigt over den Norske rets historie*. 2 vols. Kristiania.
- Taranger, Absalon. 1924. "Alting og lagting", *Historisk tidsskrift utgitt av den Norske Historiske Forening*, femte rekke, femte bind: 1-45
- Taranger, Absalon. 1962. (tr.) *Magnus Lagabøters Landslov*. 5th ed. Oslo and Bergen.
- Tobiassen, Torfinn. 1965. "Lagman", KLN M X, 153-62
- Vestergaard, Torben Anders. 1998. "The system of kinship in early Norwegian law." *Mediaeval Scandinavia* 12 (1988): 160-193
- Virtanen, E. A. 1958. "Edgärdsman", KLN M III: 489-92.
- Wallén, Per-Edwin. 1962. "Hämnd", KLN M VII: 239-246
- Widgren, Mats. 1986. "Bebyggelseform och markrättigheter under järnåldern", *Ymer* 106, 18-26
- Widgren, Mats. 1995. "Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen?", *Åganderätten i lantbrukets historia*, ed. M. Widgren, 5-16
- Winberg, Christer. 1985. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Lund: Bloms tryckeri AB

Sammandrag

Artikeln behandlar de många kollektiva aspekterna av rättsystemet i det tidigmedeltida Norge. Undersökningen har baserats på tre av de tidigaste norska lagarna: Gulatingslagen, Frostatingslagen samt Kung Magnus Lagaböters landslag. Dessa lagar representerar olika tidsfaser och visar därmed hur rättsystemet förändrades. De kollektiva aspekterna är starkast i Gulatingslagen och blir gradvis svagare i de två senare lagarna.

Det är viktigt att lyfta fram lagarnas kollektiva drag eftersom tidigare forskning om landskapslagarna till stor del har fokuserat på de regler som rör individen. Anledningen till detta var att man ville visa hur det medeltida samhället skilde sig från det kollektiva förhistoriska, vilket har resulterat i att de många kollektiva dragen i lagarna har ignorerats.

I artikelns inledning förklaras konceptet om "allmän kännedom", en av grundstenarna i tidig skandinavisk lag. Detta innebar att alla juridiska ärenden skulle offentliggöras. Vid exempelvis mord eller misshandel skulle den skyldiga kungöra sin gärning. Den utsatta måste också kungöra handlingen som ett brott gentemot sig. Samma princip gällde uppgörelser av olika slag; dessa skulle träffas i vittnens närvaro. Om parterna senare blev oense om termerna i överenskommelsen kunde vittnena kallas in. Den äldsta varianten som beskrivs i Gulatingslagen var en mycket komplicerad

procedur som krävde ett stort antal vittnen. Med tiden minskades emellertid antalet vittnen till två, vilket kan ses som en utveckling mot ett samhälle mer inriktat på individen.

En av konsekvenserna av konceptet om allmän kännedom var att alla överenskommelser blev offentliga och på så vis allas egendom. En annan var att brott som begicks i det fördolda, som t.ex inbrott, räknades bland de grävsta brotten man kunde begå. Något som ytterligare bidrog till den allmänna kännedomen om gärningar och överenskommelser var att det inte fanns någon ordningsmakt. Istället var befolkningen förpliktigad att hjälpa till, exempelvis med att assistera biskopens män vid bötesindrivning.

I de tidigaste lagarna tillämpades både kollektiv skuld och kollektiv bestraffning. Som exempel kan Gulatingslagens regler om mord på en ölfest ges. Enligt lagen var alla närvarande förpliktigade att hitta den skyldiga. Om de inte lyckades, var de förpliktigade att betala full ersättning till den dödas släkt samt till kungen. Med tiden togs detta bort och i Frostatingslagen var det istället arvtagarens ansvar att anklaga den skyldiga. Man blev man alltså mer och mer inriktad på att hitta en enda person som kunde hållas ansvarig för brottet. Detta orsakades troligtvis av kristendomens inflytande. I de tidigaste lagarna tillämpades även kollektiv bestraffning, exempelvis gatlopp, där befolkningen fick kasta sten på den som dömts av tinget.

En annan kollektiv aspekt var själva tingsförhandlingarna. Ända fram till slutet av 1200-talet togs rättsliga beslut gemensamt av ett stort antal människor. De lokala och regionala tingsmötena var allting, dvs. alla fria män var förpliktigade att närvara och skulle tillsammans enas om domen. För att den skulle få största möjliga genomslag var det viktigt att få så många som möjligt att komma överens. Till den högsta instansen, lagtinget, utvaldes ett antal lagtingsmän. Enligt den äldsta versionen av Gulatingslagen skulle det finnas 400 lagtingsmän. Antalet minskades med tiden och i Magnus Lagaböters landslag var antalet nere i 148. Enligt samma lag var det sedan 36 *lögréttumenn* som skulle enas om domen. Resten av lagtingsmännen skulle enbart godkänna domen genom att skramla med sina vapen (*vápnatak*). Det är oklart om det fanns *lögréttumenn* i de tidigare lagarna. Det är alltså möjligt att domarna i det tidigaste skedet skulle fastställas av samtliga 400 lagtingsmän.

Det är naturligtvis svårt att veta om domar och beslut var kollektiva även i praktiken, eller om kungens män (dvs. årmän, lendmän och sysslomän) påverkade tingsförhandlingarna. Detta verkar dock inte ha varit fallet. Kungens män hade vissa formella förpliktelser i samband med tinget, men var förbjudna att delta i själva tingsbesluten. Det verkar alltså som om bönderna hade en ganska stark position i det tidigaste skedet. Detta verkar dock ha förändrats i och med lagmannens ökade inflytande. I tidig medeltid skulle lagmannen enbart läsa upp lagen och ge *órskurðr*,

dvs. förklara hur lagen förhöll sig till de fall som tagits upp på tinget. Med tiden blev lagmannen en kungens man och hans *órskurðr* fick gradvis karaktären av en dom. På 1260-talet hade lagmannen blivit en erkänd domare.

En annan viktig utveckling var införandet av *sáttmál*. Detta innebar att fall där lagens hållning var klar kunde avgöras direkt av kungens eller biskopens män, utan att ett tingsmöte behövde kallas. Dessa män blev alltså i praktiken domare. Det verkar som om kungen började stödja denna praxis från slutet av 1200-talet. Enligt Magnus Lagaböters landslag kunde kungen dessutom bryta lagmannens *órskurðr*. Utvecklingen mot ett rättssystem mer fokuserat på individen kan även tydliggöras genom en jämförelse med kristenrätterna. Dessa innehåller inga förordningar om kollektiv skuld eller bestraffning. Straffen kunde ofta utgöras av personlig botgöring. Det står således klart att många av reglerna i de andra kapitlen av landskapslagarna kom från sedvanerätten, och bara gradvis förändrades för att passa det kristna samhället.

Alexandra Sanmark (f. 1970), från februari 2007 "research fellow" vid Institute of Archaeology, University College London. Viktigaste publikationer: *Power and Conversion. A Comparative Study of Christianization in Scandinavia* (OPIA, Uppsala 2004), "Dietary regulation in early Christian Norway", *Viking and Medieval Scandinavia*, vol. 1 (2005), 203-19, "The Nature of Scandinavian Pre-Christian Religious Custom", *Offa* 58 (2001), 237-47, "The regulation of daily life in early Christian Norway", *Nordisk mellomalderrett med eit europeiskt perspektiv* (2006).

Den avhängiga: Kvinnoförakt som förutsättning för ett enda genus på 1200-talets Island?

Mikael Males

I artikeln *Regardless of Sex: Men, Women and Power in Early Northern Europe* (1993) hävdar Carol J. Clover att kvinnor på 1200-talets Island bara utmärkte sig genom sin brist på manlighet och att de i likhet med andra omanliga individer var föraktade. Hon grundar sina påståenden dels på en analys av utvalda ord och dels på källornas relativa tystnad angående kvinnor. Jag menar att hennes argumentation är värd en närmare granskning.

Clovers engenusmodell

I sin artikel angriper Clover genusfrågan på ett nydanande och tankeväckande sätt. Hennes utgångspunkt är Laqueurs enkönsmodell, som i korthet går ut på att den manliga och den kvinnliga kroppen från början av historisk tid fram till upplysningen sågs som två versioner av samma sak, nämligen den manliga kroppen. Hans undersökning omfattar västerlandet som helhet.¹

Clover instämmer i detta och framför därpå sin egen teori om de nordiska förhållandena, nämligen att det också där bara fanns ett kön, men dessutom att det just i Norden bara fanns ett genus, det manliga.² Med detta genus förknippades nästan alla eftersträvansvärda egenskaper och rättigheter och hon illustrerar detta med två motsatspar.

Det första är *hvatr/blauðr* där *hvatr* enligt Clover utgör ett slags destillat av allt vad manlighet innebär. Hon menar att detta destillat är svåröversättligt till moderna språk och att det vore därför som ordboks författarna gjort en åtskillnad mellan översättningen 'rask, djärv' om människor och 'hanne' om djur.³ Enligt Clover fanns det inte någon sådan skillnad. Manligheten var sina egenskaper och den var i allt väsentligt en genusbestämning som hade mycket lite med biologiskt kön att göra. Detta möjliggjorde också gränsöverskridning; en kvinna med dessa egenskaper var med

¹ Laqueur 1990.

² Laqueur öppnar för en sådan tolkning genom att påpeka hur svårt det är att skilja mellan kön och genus (Laqueur 1990: 11–13).

³ T.ex. Cleasby–Vígfusson 1874, Fritzner 1883–96 och 1972 och Heggstad 1990.

avseende på genus en man. *Blauðr*; däremot, skulle inte vara något annat än avsaknaden av dessa egenskaper, vilket har resulterat i översättningar som 'svag, feg' om människor och 'hona' om djur. Hennes grundläggande poäng är att kvinnan snarare var omanlig än kvinnlig – hon var en ickeman.

Det andra motsatsparet är *magi, megð/úmagi, úmegð*. *Magi, megð* skulle enligt Clover betyda 'försörjare (av sig själva och andra)' och *úmagi, úmegð* 'avhängiga, de som inte förmår ta hand om sig själva'. Till *úmegð* skulle då höra barn, åldringar, trälrar, invalider och alla kvinnor som inte av något skäl lyckats ikläda sig manlighet, och hon skriver att lagarna *tydligt och upprepade gånger* skiljer mellan *megð* och *úmegð*.⁴ Även här var det alltså frågan om att befinna sig innanför eller utanför det enda genusets skrankor. Utanför befann sig de svaga individerna, vilka var föraktade och i stort sett saknade inflytande. Hon fortsätter: "What I am suggesting is that this is *the* binary, the one that cuts most deeply and the one that matters: between strong and weak, powerful and powerless or disempowered, swordworthy and unsword-worthy, honored and unhonored or dishonored, winners and losers."⁵

Granskning av Clovers argument

Artikeln är välskriven och modellen djärv. Nu till en genomgång av dess enskildheter.

Motsatsparet *hvatr/blauðr* använder hon för att illustrera sin tes, inte för att underbygga den.⁶ Jag går därför inte närmare in på dess användning.

Motsatsparet *magi, megð/úmagi, úmegð* är däremot centralt för hennes tes och förtjänar närmare granskning. I fråga om *magi, megð* är resultatet av denna granskning förvånande: De orden existerar inte.⁷ Clover har rimligtvis skapat dem som logiska motsatser till *úmagi, úmegð*, vilket är en högst självsvåldig åtgärd, och här kommer jag bara att behandla de senare orden. De grundläggande betydelserna är två: 'omyndig' och 'materiellt behövande'.⁸ Clover träffar alltså rätt i sin översättning. Frågan är om hon gör rätt i att förknippa orden med kvinnor.

En närmare granskning visar att så inte är fallet. Begreppen kvinna och *úmagi* har ingenting med varandra att göra. Så här kan det exempelvis låta i en lagtext: "Fapir

⁴ Clover 1993: 380.

⁵ Clover 1993: 380.

⁶ Clover 1993: 363–365.

⁷ De finns inte i någon av de ordböcker jag konsulterat (se not 3). Fritzner 1883–96 är den största fornisländska ordboken.

⁸ Märk att orden i Cleasby–Vigfusson 1957 lämnas oöversatta.

scal fram föra barn sit at tviem lutom en moþir at þriðjungi—Enda a at þeim luta hvart þeirra fram at föra sem þau hafa hand megin til ef hvarke þeirra hefir fe til” ” Fader skal forsörge sit Barn (som alltså är *úmagi*) for Totrediedele, men Moder for en Trediedel—Og bör hver af Ægtefællerne forsörge Börnene i Forhold til deres Arbeidskrafter, dersom ingen af dem har Formue dertil”(Grágás 128). Långt ifrån att själv vara *úmagi* skall kvinnan här bidra till försörjningen av *úmagar* och någon föreställning om kvinnlig oförmåga letar läsaren förgäves efter – det kan mycket väl vara hon som har den större handkraften, *handmegin*, av de båda makarna. Inte heller på andra ställen i Grágás eller övrig västnordisk litteratur har jag funnit något som tyder på likställande av *úmagi/úmegð* och kvinnor.⁹ Clovers teori stöds alltså inte av dessa ord.

Clover drar slutsatser om Norden (*Scandinavia*), men använder sig egentligen bara av västnordiskt material. På östnordiskt område är det intressant nog så, att hennes påstående faktiskt har bärighet i *Västgötalagen* (*Äldre västgötalagen Þjb*: 5, 2; *Yngre västgötalagen Þjb*: 33). Där likställs kvinnor i alla åldrar med *ovormaghi*, den fornsvenska motsvarigheten till *úmagi*.¹⁰ Det synes alltså ha förekommit lokala variationer, men Clovers artikel behandlar, oavsett ordval, västnordiska och framför allt isländska förhållanden, och det kommer även min att göra.

Utöver *úmagi/úmegð* använder hon bara ett ytterligare indicium för att styrka sin engenusmodell. Det är det faktum att kvinnliga egenskaper och kvinnors sfär i allmänhet inte ägnas någon uppmärksamhet i sagorna. Härav skulle man enligt Clover kunna utläsa vilket förakt som visades alla som inte var av manligt genus.¹¹

Detta menar jag vara ett förfelat *argumentum e silentio*. Den isländska litteraturen intresserar sig för utåtriktad handling på vad som i vidast tänkbara bemärkelse kan kallas den politiska arenan (där även övernaturliga väsen kunde ha en del). Det som hamnade utanför dess rāmärken var ointressant, oavsett vilket kön aktörerna hade, och många män fick inte en längre stund i strålkastarljuset än att de hann bli ihjälslagna. De kvinnliga aktörerna på denna arena var få, men de kvinnliga aktiviteter som kunde påverka handlingen, såsom sejd och hetsning, är väl företrädda i materialet.¹² Därav följer att kvinnors representation i sagorna står i direkt förhållande till kvinnors berättartekniska funktion, snarare än till någon uppfattning om deras värde.

⁹ För att undersöka detta har jag gått igenom alla Fritzners hänvisningar under dessa ord, och dessutom har jag granskat begreppens användning i *Ómaga bálkr* i Grágás, Islands äldsta lagbok.

¹⁰ Rindal 1975: 288.

¹¹ Clover 1993: 379. Så även Kress 1979: 46–47.

¹² Heller 1958: 98, 123–136.

Clovers egenusmodell förutsätter alltså att nästan alla kvinnor var föraktade – om de inte var änkor eller enda barnet respekterades de inte mer än barn, åldringar, krymplingar och slavar. Som jag visat ovan har hon dock inga bevis för att en sådan värdering varit förhärskande och om ett engenustänkande fanns är det därför troligt att det såg annorlunda ut än vad Clover föreställer sig. Nedsättande beskyllningar för kvinnlighet riktar sig i det isländska materialet så gott som alltid mot män, och kan egentligen bara hjälpa oss att förstå manliga ideal.¹³ Beskyllningarna fokuserar vanligtvis på barnafödande och penetration, och av barnafödandet förstår vi att det är manlighet, inte kvinnlighet, som ifrågasätts – det är inte troligt att barnafödande föraktades hos kvinnor. Hur kvinnor värderades är svårt att avgöra och vi kan inte heller vänta oss ett enda svar. Kvinnor kunde vara högborna eller tiggare, de kunde vara ogifta, frillor, gifta eller änkor och dessutom kan uppfattningen av kvinnan ha ändrats under medeltidens lopp. Som vi sett har Clover inte rätt i att hela denna brokiga skara, förutom några dådkraftiga änkor och liknande, var *úmagar*, avhängiga. Men var det inte just avhängigheten som gjorde att kvinnorna föraktades? Finns det några indicier på det förakt som Clover omtalar? För att besvara den frågan har jag ägnat omdömen om kvinnor och män en särskild undersökning, och i denna ämnar jag bidra med en kvantitativ ansats till en debatt som nästan uteslutande rört sig inom den kvalitativa sfären.

¹³ Meulengracht Sørensen 1980: 29. Kress 1979: 38–46 ser sådana beskyllningar som uttryck för kvinnoförakt, men just det iögonfallande faktum att dessa beskyllningar inte riktar mot kvinnor talar för Meulengracht Sørensens tolkning. Nu är det dock så, att beskyllningar för manlighet riktade mot kvinnor lyser med sin frånvaro i det västnordiska materialet. Kvinnlighet upphävde manlighet, men manlighet tycks inte ha varit klandervärd hos en kvinna. Hur denna obalans skall tolkas är inte självklart, men att argumentera för att den grundar sig på kvinnoförakt synes tendentiöst. Det är argumenterbart, men inte ovedersägligt, att den utsäger något om värderingen av kvinnan. Det enda säkra är dock att den säger något om det manliga genuset.

Undersökning

Jag har genomfört en undersökning grundad på material från 1200-talet, närmare bestämt islänningasagor, Snorri Sturlusons *Heimskringla*, fornaldarsagor och *Sturlunga saga*.¹⁴

Jag har på digital väg sökt efter enskilda ord som har en avgjort positiv eller negativ klang. Målet har varit att se hur fördelningen av ord mellan kvinnor och män ter sig. Metoden att söka efter ord och dra slutsatser utifrån dessas fördelning är i sig inte ny,¹⁵ men jag har inte sett den använd för ändamål som mina, nämligen att söka få en fingervisning om sociala föreställningar i författarens samtid.

Vissa fällor föreligger naturligtvis i ett sådant företag. Valet av ord och avgörandet av vilka träffar som skall räknas är med nödvändighet subjektiva. För att minimera denna faktor har jag helt enkelt valt att ta med de ord som givit flest träffar, och jag har kontrollerat att orden på de enskilda ställena används med bibehållen positiv eller negativ kraft (exempelvis att orden inte är negerade) samt att de tydligt hänför sig till män eller kvinnor. Jag har även tagit med avledningar till dessa ord, förutsatt att den grundläggande betydelsen är bibehållen. Det har visat sig vara mest meningsfullt att räkna substantiv och adjektiv, men inte verb eller adverb, då de senare kategorierna betydligt mer sällan är könsspecifika.

¹⁴ De digitala utgåvor jag använt mig av är: Islänningasagor: *Íslendingasögur* 1996. *Heimskringla*: www.snerpa.is/net/snorri/heimskr.htm. Fornaldarsagor: www.snerpa.is/net/forn/forn.htm. Professor Eiríkur Rögnvaldsson har vänligen låtit mig få tillgång till *Sturlunga saga* såsom den föreligger i Svart á hvítus utgåva. De texteditioner jag använt är: Islänningasagor och *Heimskringla*: *Íslenzk fornrit* 1933–, *Fornaldarsögur norðurlanda* 1950, *Sturlunga saga* 1988. För datering har jag använt *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 1956–1977, *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia* 1993, *Íslensk bókmenntasaga* 1992–1996 samt vid behov förorden i *Íslenzk fornrit*. För dateringen av fornaldarsagorna stöder jag mig särskilt på Tulinius 2002. De islänningasagor jag använt mig av är: *Bandamanna saga* (Möðruvallabók), *Bjarnar saga Híttdælakappa*, *Brennu-Njáls saga*, *Droplaugarsona saga*, *Egils saga*, *Eiríks saga rauða*, *Eyrbyggja saga*, *Fóstbræðra saga*, *Gísla saga Súrssonar* (den kortare versionen), *Grænlandinga saga*, *Gunnlaugs saga orms tungu*, *Hallfreðar saga*, *Heiðarvíga saga*, *Hrafnkels saga*, *Hænsa-Þóris saga*, *Kormáks saga*, *Laxdæla saga*, *Ljósvetninga saga* (A-versionen), *Reykðæla saga ok Víga-Skútu*, *Vatnsdæla saga*, *Víga-Glúms saga*, *Vopnfirðinga saga*, *Þórðar saga hreðu* och *Þorsteins saga Síðu-Hallssonar*. De fornaldarsagor jag använt mig av är: *Asmundar saga kappabana*, *Gautreks saga*, *Hálfs saga ok Hálfsrekka*, *Hervarar saga ok Heiðreks*, *Hrólfs saga kraka*, *Ragnars saga loðbrókar*, *Þátr af Ragnars sonum*, *Sqrla þátr* eller *Héðins saga ok Hoggna*, *Volsunga saga* och *Qrvar-Odds saga*.

¹⁵ På det isländska materialet särskilt använd av Peter Hallberg (exempelvis Hallberg 1963, 1982).

Ett annat problem är att mitt förråd av fornisländska invektiv och andra väsentliga ord inte motsvarar den mängd en 1200-talsislänning förfogade över. Denna brist har jag sökt uppväga genom att se över de ord som är listade under rubriken *mannlysingar* på cd-romutgåvan av islänningasagorna. Ett antal tänkbara ord kan ha utelämnats, men endast få av dessa torde förekomma i tillräcklig mängd för att de skulle tas med i min tabell.

Att jag valt ett så brett och inbördes olikartat källmaterial beror på att jag velat försäkra mig om att den fördelning av ord som jag får fram inte skall vara genrespecifik. Därigenom hoppas jag nå bortom litterär konvention och komma närmre den bakomliggande föreställningsvärlden. Dessutom har jag velat använda ett så stort material som möjligt. Detta tillvägagångssätt, vanligt inom den så kallade historiska antropologin, är visserligen inte oproblemiskt. Förhållandet mellan litterär text och verklighet är i sådan forskning ofta oklart, förändringar över tid förbises och både samhället och människorna i det tenderar att förenklas.¹⁶ Jag vill därför inskräpa att mina slutsatser gäller 1200-talet.¹⁷ Risken för en förenklad bild av samhället är dock överhängande, och jag hävdar därför inte att mina slutsatser måste vara giltiga för alla delar av samhället. Min frågeställning är: Finns det empiriska bevis för kvinnoförakt i den isländska 1200-talslitteraturen? Och, som följd därav: Fanns det intresse av att uttrycka kvinnoförakt hos de samhällsgrupper som producerade litteraturen? I strikt bemärkelse är det bara dessa grupper vi kan uttala oss om, alltså vissa stormannahushåll, ett flertal klostermiljöer och möjligen de två biskopssätena Skálholt och Hólar. Dessa samhällsgrupper präglade naturligtvis resten av samhället, men kunde även ha intresse av att distansera sig från det, för att så markera sin särart. Mina slutsatser kommer därför främst att gälla samhällets övre skikt.

Att uttrycka kvinnoförakt är inte detsamma som att känna det och att inte uttrycka det är inte detsamma som att inte känna det. Tvivel om källornas förhållande till

¹⁶ Winberg 1988, Meulengracht Sørensen 2000, Nedkvitne 2000.

¹⁷ Jag använder alltså 1200-talsmaterialet som kvarlevor, inte som berättande källor. Också detta kan problematiseras. Jón Viðar Sigurðsson visar att 1200-talsförfattarna var medvetna om historiska förändringar och att deras skildringar av samhället under sagatiden (c. 930 – c. 1030) ofta är mer tillförlitliga än vad forskningen hittills medgivit (Sigurðsson 1993: 23–38, 276). Ur ett sådant perspektiv är det inte självklart att islänningasagorna kan användas som kvarlevor; de förhållanden de skildrar kanske inte längre var aktuella på 1200-talet. För min undersöknings vidkommande menar jag ändå att kvarlevoperspektivet är det rimligaste. Om sagaförfattarna hade intresse av att ge uttryck för kvinnoförakt hade de med lätthet kunna göra detta, med hjälp av ordval eller framställning, så som hos Saxo, i *Yngvars saga viðforla* och *Hrólfs saga kraka* (se nedan).

verkligheten kommer alltid att kvarstå och bör alltid göra så. Jag kommer alltså inte att visa hur det egentligen var, *utan vad som utifrån källornas vittnesbörd sannolikt ligger närmast verkligheten.*

De textutgåvor jag använt har ingen eller endast sparsmakad textkritisk apparat. Jag har därför inte undersökt olika läsarter, men menar att undersökningens bredd gör att dess resultat kvarstår även om något eller några ord skulle falla bort vid en textkritisk granskning. Dessutom strävar ju utgåvorna efter att bibehålla den äldsta lärsarten.

Ett större problem är att också den äldsta lärsarten endast i lyckliga fall står att finna i ett manuskript från 1200-talet, även om sagan med säkerhet kan dateras dit. Vad enskilda skrivare lagt till under traderingens gång kan vi inte veta, men utifrån senare varianter kan vi dra slutsatsen att de stundom hade svårt att låta texten stå orörd, alldeles bortsett från rena misstag. I en undersökning som den föreliggande är det nödvändigt att behandla material som härstammar från 1200-talet som just 1200-talsmaterial, men traderingens villkor gör det viktigt att lämna utrymme för en viss felmarginal.

Resultaten av min undersökning är som följer i tabellen på nästa sida.

Översättningarna lyder (jag har här förkortat Fritznerns översättningar av respektive ord, men jag har ersatt hans översättning av *ragr* 'kvinnlig' med 'omanlig', som är betydligt bättre): *fríðr* om person 'vacker', *frækn* 'modig', *góðgjarn* 'välvillig, uppriktig', *gofugr* 'ansenlig (i något avseende, alltid positivt)', *skorungr* 'duglig person', *spakr* 'saktmodig; klok', *vitr* 'klok', *heimskr* 'enfaldig, oförståndig', *illgirn* 'ondska, böjelse åt det som är ont', *illska* 'ondska', *lítilmenni* 'ringa person, person som inte bryr sig om att upprätthålla sitt anseende och sin värdighet', *ljótr* 'ful', *lygi* 'lögn', *ójafnaðr* 'orättfärdighet, tyranniskt beteende mot sina medmänniskor', *óvitr* 'oförståndig', *ragr* 'feg; omanlig' (Den senare betydelsen gäller blott när ordet används om en man (se fotnot 13). Detta ord är omdiskuterat och måhända är den bästa översättningen 'pervers', men i denna perversion finns ett antal nyanser som kan vara svåra att få fram i översättning. Ett är dock säkert: Fornisländskan kände inte till ett mer förolämpande ord), *slægr* 'listig', *vesall* 'ynklig, eländig'.

Kvinnosynen

Som framgår av tabellen är andelen karakteristika som hänför sig till kvinnor blott en bråkdel av den totala mängden. Kvinnornas andel i de goda omdömena är dock betydligt större än i de dåliga. Undersökningen talar starkt mot en nedsättande uppfattning om kvinnan.

ord	kön	islänningas.	Heimskringla	Sturlunga	fornaldars.	summa
positiva:						
fríðr	m	23	57	5	12	97
	k	13	19		19	51
frókn	m	14	15	7	21	57
	k					
góðgjarn	m	13		10		23
	k	1				1
göfugr	m	28	28	26	12	94
	k	4	3		1	8
skorungr	m	14	8	1		23
	k	23	3	3	2	31
spakr	m	7	13	3	1	24
	k		3			3
vitr	m	55	7	46	21	129
	k	8		2	13	23
summa	m					447
	k					117
negativa:						
heimskr	m	14	4	2	6	26
	k				1	1
illgími	m	3		2	2	7
	k					
illska	m	4			5	9
	k	2				2
lítilmenni	m	13	2	2		17
	k					
ljótr	m	14	4	4	3	25
	k	1				1
lygi	m	6			1	7
	k				1	1
ójafnaðr	m	36	5	14	1	56
	k				1	1
óvittr	m	3	1		2	6
	k					
ragr	m	12	1	3	1	17
	k	1				1
slógr	m	11		1	5	17
	k					
vesall	m	12	8	2	4	26
	k	2			1	3
summa	m					213
	k					10

Tabell: Fördelning mellan könen av värdeladdade ord.

Naturligtvis finns det potentiella felkällor som inte denna undersökning, eller någon annan, kan undanröja. Man kunde exempelvis tänka sig att en författare hyste ett nog så stort kvinnoförakt utan att direkt skriva detta – det kunde ju helt enkelt vara så inbäddat i kulturen att det var överflödigt att peka på det uppenbara. Sådana ar-

gument har dock den nackdelen att de inte är bevisbara. De riskerar att grunda sig på de föreställningar vi personligen när och bör lämnas därhän. Detsamma kan sägas om argumentet att de kvinnor som får utrymme i sagorna är just de manliga kvinnor som åtnjuter respekt och att det är därför fördelningen av ord ser ut som den gör. Också denna tankegång går bortom källornas utsagor. Dessutom förekommer tiggarkvinnor och andra kvinnor från samhällets lägre skikt i sagorna, även om dessa inte ges lika stort utrymme som kvinnorna i samhällets topp.

Min kvantitativa undersökning har udden riktad mot det *allmänna* kvinnoförakt som Clover förutsätter. För att bestrida ett så svepande påstående var empirisk bredd nödvändig. Man kan däremot tänka sig ett mer situationsbaserat kvinnoförakt som bara förekom i särskilda, måhända kritiska, sammanhang. För att utforska denna möjlighet är det kvalitativa tillvägagångssättet nödvändigt. Jag har därför valt ett antal ställen ur 1200-talslitteraturen där situationen föranleder uttalanden om kvinnor som skulle kunna tolkas som kvinnoförakt. Utifrån dessa ställen kommer jag att diskutera tänkbara tolkningar.

Det kanske mest berömda exemplet är det ordspråksliknande ”Kǫld eru kvenna ráð” ”Kalla är kvinnors ráð”, som finns bevarat på två ställen (*Njála* kap. 116 och *Gísla saga Súrssonar* kap. 19). Vid första ögonkastet torde detta uppfattas som ett nedsättande omdöme. Dock är det i båda fallen fråga om kvinnor som hetsar män till dråp. Det är alltså verkligen fråga om kalla ráð, och det ligger sannolikt inget fördömande i dessa uttalanden, utan det är snarare så att männen beklagar sig över att bli påmind om en plikt som kanske kommer att leda både dem själva och andra i döden.¹⁸ Man bör i detta sammanhang komma ihåg att hämnden sågs som den mest ärofulla formen av konfliktlösning,¹⁹ och hetsningen bör enligt en sådan etik inte ha varit ett ont i sig (det är ju rentav så, att det isländska rättsystemet skulle ha varit

¹⁸ Det finns mycket skrivet om hetsning. Jesch och Heller avvisar hetsningen som en literär kliché med motiveringen att männen ville skjuta ifrån sig skulden för dödandet (Jesch 1991: 190–191, Heller 1958: 117). Sawyer menar att motivet har en verklighetsbakgrund, men att dess omfattande användning berodde på kyrklig propaganda (Sawyer 1992: 75). Clover och Mundal visar (Clover 1986, Mundal 1994) på ett övertygande sätt att hetsningen som litterärt motiv hade en verklighetsbakgrund. Jag vill här lyfta fram en passage ur *Sturlunga saga* som inte beaktats i debatten. Utöver 3 exempel på hetsning står där om Jórunn, Brandrs hustru: ”Var ok ekki þat orð á at hon hefði Brand fram hvatt” ”Det sades inte heller att hon hetsat Brandr till detta” (*Sturlunga saga* 1988: 428). Ett yttrande som detta ger förvisso vid handen att hetsning förekom, då avsaknaden därav i sig var värd ett omnämnande. Året då detta skall ha utspelat sig var 1240, då författaren, Sturla Þórðarson, var 25 år gammal. Hetsningen ser sålunda ut att ha varit en social realitet under 1200-talets förra hälft, om inte senare.

¹⁹ Wallén 1962: 245–246, Mundal 1994: 10.

odugligt utan hämnd och hot om hämnd).²⁰ De hetsande kvinnorna utmålas heller inte som onda i sagorna.²¹

Ett besläktat uttalande står att läsa i *Gisla saga*: ”Opt hlýzk illt af hjali kvenna” ”Ofta kommer ont av kvinnors prat” (Den längre *Gisla saga* kap. 14). Även denna gång är pratet en bidragande faktor till dråp. Dessutom bör det bäras i åtanke att ett flertal strofer i *Hávamál* säger samma sak om män (exempelvis strof 15, 17, 27, 29–32).

Man kan också jämföra dessa passager med Brynhildrs ord i *Volsunga saga* (kap. 24), där hon säger att kvinnors löften inte är att lita på. Detta säger hon om sig själv för att slippa att förpliktiga sig till ett kärleksförhållande vars följder hon vet kommer att bli ödesdigra.

Det är fullt möjligt att dessa passager skall förstås på ett och samma sätt och att denna förståelse kan vinnas genom att granska några strofer i *Hávamál*.²²

I *Hávamál* strof 84 och 90 gör Oden reda för kvinnors svekfulla sinnelag. Därpå ägnar han strof 91 åt att tala om hur svekfulla män är mot kvinnor. Det som skildras är alltså spänningsförhållandet mellan genusen.²³ Så kan man också mycket väl förstå de anförda passagera, liksom det ställe i *Fóstbræðra saga* (kap. 21) där halva strof 84 citeras. Det skulle då röra sig om en ömsesidighet som i ett mansdominerat samhälle normalt bara kom på pränt ur den ena synvinkeln.

Om denna tolkning synes ha ett alltför ringa underlag i källorna är det åtminstone så att kvinnoförakt är en oriktig term för att karaktärisera de anförda passagera. Alla kopplar de kvinnor till ond, bråd död, vilket i sitt narrativa sammanhang betyder att de uppfattades som hetserskor eller stridsäpplen. Dessa roller kunde kanske tolkas som ’blodtörstiga varelser’, men en mer sannolik tolkning torde vara ’uppehållare av familjens ära’ och ’föremål för åtrå’. Om kvinnoförakt kan vi därför inte uttala oss utifrån dessa textställen.

²⁰ Miller 1990: 181. Lindow 1994: 51.

²¹ Mundal 1994: 6.

²² Jag skall inte här ge mig in i den odödliga debatten om datering av eddadiktning. Fidjestøl 1999 ger en god orientering i hur problematisk frågan är. Ett vet vi: Eddadikterna sattes på pränt under 1200-talet. De var en levande del av den tidens litterära kultur och jag anser dem därför vara användbara för jämförelser i denna undersökning.

²³ Jochens (1996: 75–78) anser *Hávamál* vara det starkaste uttrycket för hedniskt kvinnoförakt (utöver sådant som riktar sig mot jättinnor och trollkvinnor). Betecknande nog tar hon inte upp strof 91. Jag menar att Odens egen karaktär lyser igenom i dikten, och han har förvisso inget skäl att lita på kvinnor (strof 97–101), eller kvinnor på honom (strof 104–110). Synvinkeln i dikten är uteslutande manlig, men detta torde dels bero på att Oden är den talande, dels på att samhällsstrukturen var mansdominerad. Det beror inte i någon påvisbar utsträckning på kvinnoförakt.

Det närmsta kvinnoförakt vi kommer i källorna är troligen de omdömen som fälls om liderliga kvinnor. Att kalla sådana omdömen kvinnoförakt är naturligtvis missvisande, förutsatt att de inte säger att *alla* kvinnor är liderliga, men om de var vanliga kan de ändå tolkas som utslag av en uppfattning om att merparten av kvinnorna var liderliga och att detta var föraktligt.

Ett ställe där liderlighet fördöms är *Lokasenna* i *Den Poetiska Eddan*. Där smädas både män och kvinnor och hos kvinnorna står de utomäktenskapliga förbindelserna i fokus. Det är tydligt att anklagelser om sexuella utsvävningar var kraftfulla kränkningar av en kvinnas ära.

Lokasenna är just en *senna* 'träta', och trätor utgör en egen genre i den fornisländska litteraturen. I likhet med andra trätor utspelar den sig på det symboliska planet – det rör sig om smädelser, inte beskrivningar. Vi kan därför inte rekonstruera något kvinnoförakt utifrån *Lokasenna*, lika lite som vi kan rekonstruera något mans- eller gudaförakt utifrån påståendena att de manliga gudarna fött barn eller ägnat sig åt trolldom. Frågan är om det finns andra ställen i litteraturen där kvinnlig liderlighet fördöms utan sådana dramaturgiska skäl.

En passage i *Hrólfs saga kraka ok kappá hans* (kap. 49) är här av intresse. Hjalti skall ut i sin sista strid och frågar då sin frilla om hon skulle föredra två tjugotvåringar eller en åttioåring. Hon svarar att hon skulle föredra två tjugotvåringar. Han säger då, att hon skall få betala dessa ord, biter av henne näsan och tillägger sedan hånfullt att han nu förväntar sig att hennes framgång bland männen kommer att vara ringa. Hjalti snärjer alltså sin frilla med en fråga vars svar måste få henne att framstå som liderlig, för att därpå straffa henne. Ingen skugga faller över Hjalti, som är en av sagans stora hjältar. Episoden är ett sidospår som inte tillför handlingen något. Jag anser att den är fullt möjlig att tolka som ett utslag av kvinnoförakt.

Exempel av detta slag är ovanliga i 1200-talslitteraturen. Finns det något skäl till att vi hittar denna beskrivning just här? Jag menar att så är fallet. Några sidor längre fram (kap. 52) har Hrólfr och hans kämpar gått under, och författaren kommenterar detta nederlag med att de endast kunnat segra mot en sådan djävlaras kraft om de haft hjälp av Gud, vilket de som hedningar inte hade. Ett så starkt religiöst färgat omdöme är också det ovanligt i den världsliga 1200-talslitteraturen och påminner mest av allt om något man kunde finna i Saxo Grammaticus moraliserande historieskrivning. Måhända är det i detta ljus man bör se författarens kvinnoförakt; det är den kristna, eller kanske snarare den höviska, uppdelningen av kvinnor i madonnor och horor som gör sig gällande. Denna hållning kommer till ännu tydligare uttryck i *Yng-*

vars saga víðfjörla (t.ex. kap. 7), som anses vara skriven på sent 1200- eller tidigt 1300-tal²⁴ och närmast är att betrakta som en kristningssaga.

Det mest anmärkningsvärda i detta sammanhang är att sådana omdömen så sällan kommer till uttryck i den världsliga litteraturen, som ju till största delen nedskrevs av munkar och andliga män. När de gör så är det, i de fall jag uppmärksammat, i anslutning till specifikt kristna omdömen (*Hrólfs saga kraka*) eller inskrivet i en rent kristen diskurs (*Yngvars saga víðfjörla*).²⁵

Gerd Wolfgang Weber framlägger i en utmärkt artikel en förklaring på ett likartat problem: Att redogöra för hednisk tro var under medeltiden inte ett utslag av okristlighet. Det var ett litterärt grepp som syftade till att förklara de förkristna människornas förståelse av världen och som grundade sig på övertygelsen att all historia var del av den gudomliga historia som skildras i Bibeln.²⁶

Frågan är om denna *interpretatio christiana* kan utsträckas till att gälla även den 'okristna' kvinnosyn som kommer till synes i det material jag här undersökt. Förklaringen till denna syn skulle då vara att författarna sökte efterlikna en förkristen kultur.

I förstone kan denna tolkning synas rimlig. Saxo skriver ju att det förr fanns kvinnor som kunde följa krigarens väg i stället för att ikläda sig den traditionella kvinnliga rollen och visar på så sätt att det fanns en föreställning om att genusstrukturen tidigare varit delvis annorlunda.²⁷ Denna föreställning är konkret och bärs upp av berättelser om enskilda sköldmör, både hos Saxo själv och i det isländska materialet.

En föreställning om att kvinnor inte är föraktliga saknar dock både konkretion och dramatiska kvaliteter, och att minnet av en sådan föreställning skulle ha bevarats under en längre tid är osannolikt. Dessutom är det så, att ett av de verk som ligger

²⁴ Hofmann 1981 anser att *Yngvars saga víðfjörla* skrevs på latin av Oddr munkr och att översättningen till isländska gjordes kort före 1200. Jag behandlar den som 1200-talsmaterial oavsett vid vilken ände av detta sekel den hör hemma. Även om det är möjligt att den skrevs kort före 1200 eller något efter 1300 gör svårigheten att datera traderat materials förlagor att denna undersöknings tidsavgränsning måste vara ungefärlig.

²⁵ Till dessa kunde läggas Saxo Grammaticus (*Saxonis Gesta Danorum*: 49, 92, 106), som ger intrycket av att grunda sig på en lika selektiv läsning av *Hávamál* som Jochens (se fotnot 20).

²⁶ Weber 1987: 107–108.

²⁷ *Saxonis Gesta Danorum*: 192, 251.

till grund för denna undersökning, *Sturlunga saga*, är en samtidssaga, och den synes inte uppvisa ett större kvinnoförakt än övriga verk.²⁸

Slutsatsen blir sålunda att den värdeneutrala inställning till kvinnor som dominerar i den isländska litteraturen var förankrad i samtiden och den inhemska kulturen. Kvinnoföraktet var ingen trossats och ett delvis selektivt anammande av kulturen som omgav den nya tron är inget att förundras över, ens efter lång tid. I Sydostasien har två tusen år av religiösa, kulturella och politiska influenser från Kina och Indien inte medfört att kvinnan underordnas mannen på det sätt som sker i dessa länder. Hinduism, konfucianism och islam har alla avpassats efter lokala genusstrukturer.²⁹ En sådan selektivitet är dock inte den enda tänkbara förklaringen. Under seklerna efter år 1000 höll arvsordningen på att ändras i stora delar av Europa. Manlig primogenitur kom i flera politiskt framgångsrika områden att bli normen³⁰ och det är troligt att detta påverkade genusstrukturen. Jungfrudomen blev under denna tid betydligt viktigare, måhända för att oäkta barn hotade arvföljden.³¹ Kyskhhet och liderlighet hamnade i fokus, och det är enligt denna dikotomi kvinnorna i *Hrólfss saga kraka* och *Yngvars saga víðförla* bedöms.

Att det kristna eller kontinentala föraktet för liderliga kvinnor finns representerat i litteraturen vid sidan om den dominerande, värdeneutrala hållningen kan tolkas på det sätt Arnved Nedkvitne föreslår. Han menar att vi förstår den norröna kulturen bäst genom att tänka oss att den omfattade ett antal parallella ideal (i detta sammanhang vore det kanske lämpligare att säga kulturella mönster). Samma individ kunde, beroende på situation, företräda såväl den folkliga, inhemska som den höviska, europeiska traditionen. Nedkvitne menar vidare att de höviska idealen inte tycks ha blivit dominerande förrän mot 1200-talets slut, med början hos samhällets mäktiga, och även då var idealen som sagt beroende av situationen.³² Utgående från

²⁸ För att exemplifiera den värdeneutrala hållning gentemot kvinnor som präglar kompilationen som helhet hänvisar jag till passagen om Ingirfð Snorradóttir, som genom att vara otrogen bidrar till sin älskares död (*Sturlunga saga* 1988: 899). Ett sådant tillfälle att ondgöra sig över kvinnors liderlighet skulle knappast ha försuttits av en Saxo eller av författaren till *Hrólfss saga kraka*, men i *Sturlunga saga* finns inte en antydning till klander.

²⁹ Karim 1995: 38–40, Errington 1990: 1–8, Van Esterik 1996: 1. Alla varnar de för generaliseringar och förhastade tolkningar, och Sydasiens kulturella och religiösa mångfald gör att ingen slutsats är allmängiltig ur ett mikroperspektiv. Om kvinnors höga status i Sydostasien ur ett sådant perspektiv bara är en behagligt uppfriskande kliché (Van Esterik 1996: 1) synes dock de övergripande skillnaderna gentemot Kina och Indien stå fast.

³⁰ Moore 2000: 67.

³¹ På Island synes jungfrudomen börja uppmärksammas tidigast under andra hälften av 1200-talet (Agnés Arnórsdóttir 2000: 84).

³² Nedkvitne 2000: 31–47.

min undersökning vill jag hävda att detta också gäller det kristna kvinnoföraktet, även om det i vissa sammanhang kan ha funnits utrymme för det alltsedan kristendomens införande.

Det är sålunda inte möjligt att erhålla en enda, oföränderlig bild av värderingen av kvinnan på 1200-talets Island. I stället framträder minst två situationsbaserade (eller diskursbaserade) omdömen: Det folkliga, inhemska, som var tämligen värde- neutralt och det religiösa (höviska), europeiska, som var antingen fördömande eller upphöjande och kopplat till liderlighet och kyskhet. Det förra omdömet kunde möjligen användas för att argumentera för en engenusmodell, just för att kvinnor inte föraktades mer än män. Det argumentet är dock svagt. Ett är säkert – en engenusmodell som grundar sig på att nästan alla kvinnor under 1200-talet var *úmagar* och därför föraktade saknar helt stöd i källorna.

Jag har här undvikit att diskutera Clovers engenusmodell som sådan, utan har fokuserat på det kvinnoförakt den förutsätter. Trots att andra forskare inte lyft fram denna problematik synes ingen förbehållslöst ha antagit hennes modell. Else Mundal ser könsrollerna som ”sharply divided”.³³ Kvinnan hade en stark position, främst beroende på att det var hon som bedömde mäns ära,³⁴ men också på grund av att hennes anlag ansågs gå vidare till avkomman.³⁵ Hennes starka ställning visade sig bland annat i att hon hade sin egen ära att försvara.³⁶ Också Bjørn Bandlien menar att kvinnor hade sin egen ära, oavhängig av hushållets.³⁷ Social status var avgörande för deras anseende. Högättade kvinnor hade ingenting gemensamt med trälar – de kunde straffas för sexuellt umgänge med dem.³⁸ Henric Bagerius visar större öppenhet för Clovers modell, men menar att mäns och kvinnors olika handlingssfärer uppställde ganska tydliga genusgränser. Åtskilliga friktionsytor, särskilt den sexuella, möjliggjorde dock en elasticitet i systemet och, framför allt, förhandlingar om mak- tövertag.³⁹ Gabriela Bjarne Larsson menar att kön spelade stor roll, men att kvinnor kunde byta genus (”påtaga sig rent manliga roller”).⁴⁰ Att så kunde ske, trots könets avgörande vikt, motiverades av det enskilda hushållets intressen och av behovet att säkra arv.⁴¹

³³ Mundal 1994: 7 och 1998: 3.

³⁴ Mundal 1994.

³⁵ Mundal 1994: 10–11.

³⁶ Mundal 1999: 73.

³⁷ Bandlien 2001: 80–82, 85.

³⁸ Bandlien 2001: 82.

³⁹ Bagerius 2001.

⁴⁰ Bjarne Larsson 2003: 110.

⁴¹ Bjarne Larsson 2003: 111.

Bibliografi

- Agnes S. Arnórsdóttir, "Property and Virginité: Change in the Contract of Marriage in the Middle Ages" i *Internationalisation in the History of Northern Europe: Report of the Nordsaga '99 Conference University of Tromsø, 17–21 nov 1999*. Red. Holt, Richard, Hilde Lange och Ulrike Spring. Tromsø 2000: 79–89.
- Bagerius, Henric, "I genusstrukturens spänningsfält: Om kön, genus och sexualitet i saga och samhälle", *Arkiv för nordisk filologi* 116 (2001): 21–63.
- Bandlien, Bjørn, *Å finne den rette: Kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder*. Oslo 2001.
- Bjarne Larsson, Gabriela, "Kvinnor, manlighet och hushåll 1350–1500" i *Hans och Hennes: Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*. Opuscula Historica Upsaliensia 30. Uppsala 2003: 81–111.
- Cleasby, Richard & Gudbrand Vigfusson, *An Icelandic–English dictionary*. Oxford 1874.
- Clover, Carol J., "Hildigunnr's Lament" i *Structure and Meaning in Old Norse Literature: New Approaches to Textual Analysis and Literary Criticism*. Odense 1986: 141–83.
- "Regardless of Sex: Men, Women and Power in Early Northern Europe", *Speculum* 68 (1993): 363–87.
- Errington, Shelly, "Recasting Sex, Gender, and Power: A Theoretical and Regional Overview" i *Power and Difference: Gender in Island Southeast Asia*. Red. Atkinson, Jane Monnig och Shelly Errington. Stanford, California 1990: 1–58.
- Fidjestøl, Bjarne, *The Dating of Eddic Poetry*. Bibliotheca Arnarnagnæana XLI. Red. Haugen, Odd Einar. Köpenhamn 1999.
- Fornaldarsagor: <http://www.snerpa.is/net/forn/forn.htm>
- Fornaldarsögur norðurlanda*, Red. Guðni Jónsson. Reykjavík 1950.
- Fritzner, Johan, *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Cristiania 1883–1896. Rettelser og tillegg. Bergen 1972.
- Grágás: Islændernes lovbog i fristatens tid*. Red. Vilhjálmur Finsen. Köpenhamn 1852–70.
- Hallberg, Peter, "Ólafur Þórðarson Hvítaskáld, Knýtlinga saga och Laxdœla saga: Ett försök till språklig författarbestämning", *Studia Islandica* 22 (1963).
- "Some Aspects of the Fornaldarsögur as a Corpus", *Arkiv för nordisk filologi* 97 (1982): 1–35.
- Heggstad, Leiv et al., *Norrøn ordbok*. Gjøvik 1990.
- Heimskringla*: <http://www.snerpa.is/net/snorri/heimskr.htm>
- Heller, Rolf, *Die literarische Darstellung der Frau in den Isländersagas*. Halle

- (Saale) 1958.
- Hofmann, Dietrich, "Die *Yngvars saga víðforla* und Oddr munkr inn fróði" i *Speculum Norroenum: Norse Studies in Memory of Gabriel Turville-Petre*. Red. Dronke, Ursula et al. Odense 1981: 188–222.
- Íslendingasögur*. Red. Bergljót Kristíansdóttir et al. Reykjavík 1996 (cd-rom).
- Íslensk fornrit*. Reykjavík 1933–.
- Jesch, Judith, *Women in the Viking Age*. Suffolk 1991.
- Jochens, Jenny, *Women in Old Norse Society*. Ithaca och London 1995.
- Jochens, Jenny, *Old Norse Images of Women*. Philadelphia 1996.
- Jón Viðar Sigurðsson, *Goder og maktforhold på Island i fristatstiden*. Bergen 1993.
- Karim, Wazir Jahan, "Bilateralism and Gender in Southeast Asia" i *'Male' and 'Female' in Developing Southeast Asia*. Red. Karim, Wazir Jahan. Oxford och Washington D.C. 1995: 35–74.
- Kress, Helga, "Mannndom og misogyni: Noen refleksjoner omkring kvinnesynet i Njáls saga" *Gardar X* (1979): 35–51.
- Laqueur, Thomas, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge 1990.
- Lindow, John, "Bloodfeud and Scandinavian Mythology", *Alvíssmál* 4 (1994 [1995]): 51–68.
- Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. Red. Pulsiano, Philip. New York 1993.
- Meulengracht Sørensen, Preben, *Norrønt nid*. Odense 1980.
- , "Ære, politik – og litteratur" i *Gudar på jorden: Festskrift till Lars Lönnroth*. Red. Hansson, Stina och Mats Malm. Stockholm 2000.
- Miller, William Ian, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland*. Chicago och London 1990.
- Moore, R.I., *The First European Revolution, c. 970–1215*. Oxford 2000.
- Mundal, Else, "The Position of Women in Old Norse Society and the Basis for their Power", *Nora: Nordic Journal of Women's Studies* 2 (1/1994): 3–11.
- , "Androgyny as an image of chaos in Old Norse mythology", *Maal og Minne* 1/1998: 1–9.
- , "Den doble verknaden av kristninga for kvinnene i den norrøne kulturen", *Kvinneforskning* 23 (2/1999): 65–78.
- Nedkvitne, Arnved, "Beyond Historical Anthropology in the Study of Medieval Mentalities", *Scandinavian Journal of History* 25 (1–2/2000): 27–51.
- Norges gamle love indtil 1387*. Red. Keyser & Munch. Christiania 1846–1895.
- Rindal, Magnus "Úmagi" i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XIX*. Malmö 1975: 286–289.
- Sawyer, Birgit, *Kvinnor och familj i det forn- och medeltida skandinavien*. Skara

- 1992.
- Sturlunga saga*. Red. Örnólfur Thórsson. Reykjavík 1988.
- Torfi H. Tulinius, *The Matter of the North: The Rise of Literary Fiction in Thirteenth-century Iceland*. Odense 2002.
- Wallén, Per-Edwin, "Hämnd" i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 7. Malmö 1962: 239–247.
- Weber, Gerd Wolfgang "Intellegere historiam. Typological perspectives of Nordic prehistory (in Snorri, Saxo, Widukind and others)" i *Tradition og historieskrivning: Kilderne till Nordens ældste historie*. Acta Jutlandica LXIII: 2. Red. Hastrup, K. och P. M. Sørensen. Aarhus 1987: 95–141.
- Westgöta-Lagen*. Corpus iuris sueo-gotorum antiqui 1. Red. Collin och Schlyter. Stockholm 1827.
- Winberg, Christer, "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk tidskrift* 108 (1/1988): 1–29.
- Women of Southeast Asia*. Red. Van Esterik, Penny. Dekalb 1996.

Summary

In this article my focus has been on the question whether women in thirteenth-century Iceland were held in contempt or not.

In an article published 1993 Carol J. Clover argues that the gender-system in thirteenth-century Iceland was a one-gender-system, where that gender was male and all other individuals were characterised by their lack of maleness. She bases her argument on the words *úmagi*, *úmegð*, 'those who cannot maintain themselves' which she connects to women. My survey of the use of these words shows that no such connection exists. She also claims that the scarce interest in women or womens' sphere in the sagas points to a structure where women were held in contempt for not being men – as indeed were all other *úmagar*: cripples, aged people, children and so on. I contend, however, that the sagas' silence in this area cannot in itself be construed as a prejudice against women. Since female activity that drives the plot onwards, such as sorcery or whetting, is common in the sagas, we should conclude that interest in any activity to a large extent is due to its narrative potential.

Other parts of Clover's article develop her thesis but present no supporting evidence. Thus there is no further empirical foundation for her proposition that women were held in contempt. To investigate if there indeed was such a contempt I have made a computer-based search for appreciative and deprecatory words in the family sagas, *Heimskringla*, *Sturlunga* and the *fornaldarsögur*, using material from the thirteenth century only. I could find no evidence for contempt against women.

I have also examined some passages from *Hávamál* and the sagas and argued that what we see in the thirteenth-century literature is mainly a tension between the genders, but in at least two cases (*Hrolfs saga kraka* and *Yngvars saga víðförla*) a rather straightforward misogyny that smacks of a Christian bias and focuses on female lewdness. What we are dealing with here can very well be a case of parallel ideologies, or parallel cultural paradigms, where the one is the old Nordic ideology that still in the thirteenth century ruled most parts of every-day life, and the other is the Christian, European ideology, entering society from above.

Mikael Males (f. 1977) är bosatt i Göteborg och har magisterexamen i historia med fornvästnordisk inriktning. Han har studerat isländska, särskilt fornisländska, i Göteborg och på Island, annars huvudsakligen latin och grekiska. E-postadress: mikael.males@spray.se.

Svartedauen i Norge: Ankomst, spredning, dødelighet

Ole Jørgen Benedictow

Innledning

Svartedauen har lenge stått sentralt i norsk senmiddelalderhistorie. Agrarhistorikerne har i årene ca. 1920-80 vist at den var en enorm demografisk katastrofe og må ha vært en uhyre viktig begivenhet i norsk historie. Det har vært kjent at det også var pestepidemier senere, men deres individuelle og kollektive betydning har påkalt liten interesse, typisk nevner Andreas Holmsen i sin anerkjente norgeshistorie (fram til eneveldet) bare svartedauen.¹ Lite var gjort for å utforske både svartedauen og senere pestepidemier før jeg gjorde det i min doktorgradsavhandling *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological Studies*, publisert noe revidert i 1993 med nytt opplag 1996.² I 2002 utkom min avhandling *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge. Pestepidemiens historie i Norge 1348-1654*. Her gis en totalgjennomgang av hele den norske pesthistorien, over 30 bølger av pestepidemier, deres agrarhistoriske, sykdomshistoriske, lokalhistoriske, demografiske, handelshistoriske forutsetninger og virkninger undersøkes. Den store fordel som en helhetlig gjennomgang gir, er muligheten for å avdekke systematiske langsiktige mønstre og regelmessighetsforklaringer. Dette er det eneste som er gjort av seriøs fokusert primærforskning på svartedauen og senere pestepidemier i norsk historie.³

¹ Holmsen 1949: 412, 1977: 328-329.

² Det er en revidert utgave av min doktorgradsavhandling av 1992 som tar hensyn til enkelte verdifulle kritiske innvendinger av opponentene professor Erik Ulsig og professor Øyvind Larsen og spesialoppnevnt sakkyndig professor Thomas Butler.

³ Da denne artikkelen var under sluttbearbeidelse etter konsulentuttalelser og redaksjonelle merknader kom Ole G. Mosengs doktorartavhandling, Moseng 2006. Her lanserer han den syvende alternative teorien om svartedauens og senere pestepidemiens mikrobiologiske og epidemiologiske struktur som er blitt presentert i de siste 35 år. Det er alternativer til det etablerte syn at historiske pestepidemier dreier seg om byllepest forårsaket av smittestoffet *Yersinia pestis* og med svartrotta og deres vanlige loppeparasitter som epidemiologisk basis. Disse alternativene er sterkt sprikende og uforenlige, minst seks av dem må altså være uholdbare, og hvorfor ikke alle syv? Bemerkelsesverdig har Moseng unnlatt å ta for seg svartedauen som står i fokus her, og prøve sin teori mot den, selv om den ikke bare er den historisk overlegent viktigste pestepidemi i norsk pesthistorie, men også fordi den faktisk byr på klart bedre kildemuligheter for å studere en landsdekkende spredningsbevegelse enn noen annen norsk

De rådende synsmåter på disse historiske begivenhetene før dette hadde i hovedsak sin bakgrunn i de store historiske oversiktsverkene, der forfatterne ikke kunne unngå emnet svartedauen (men gjerne senere pestepidemier), eller inngikk oftest som spredte episodiske opplysninger i enkelte lokalhistoriske verker. På grunn av sin åpenbart enestående historiske betydning som en enorm demografisk katastrofe med veldige samfunnsmessige ringvirkninger og som en inngangsportale til en historisk periode, nemlig senmiddelalderen som henter sin spesifisitet fra disse forhold, står svartedauen sentralt i disse to avhandlingene. Det skyldes også at det etter norske middelalderhistoriske forhold finnes et brukbart, men riktignok komplisert og vanskelig kildemateriale til svartedauens historie i Norge. I min siste avhandling til pesthistorien fra 2004, som har svartedauen i et helhetlig internasjonalt fokus, *The Black Death 1346-1353. The Complete History*, har jeg hatt anledning til å gå gjennom stoffet om svartedauens historie i Norge på nytt, riktignok i relativt summarisk form, men i et nyttig internasjonalt helhetsperspektiv.

Min framstilling av svartedauens historie i Norge er møtt med relativt omfattende motforestillinger myntet ut i mer systematiske motframstillinger av to historikere. Det gjelder for det første Halvard Bjørviks framstilling i *Aschehougs Norges Historie*, bd. 4, da i forhold til framstillingen i min doktorgradsavhandling.⁴ I dette tilfelle er motframstillingen indirekte i den forstand at den ikke omtaler eksplisitt at den argumenterer mot hovedlinjene i min framstilling, heller ikke nevnes at hans alternative framstilling representerer en helt ny oppfatning av svartedauens kronologi og spredning.⁵ Den andre motframstillingen er nylig skrevet av Birger Lindanger og

pestepidemi. I min avhandling Benedictow 2002, er svartedauen presentert og drøftet over 60 sider, langt grundigere enn det har vært mulig å gjøre med noen annen pestepidemi, og dens spredningsbevegelse i vid forstand er systematisk prøvd mot pestepidemiologiske forutsetninger, slik det også vil framgå av den følgende framstilling i denne artikkelen. Jeg er i ferd med å avslutte en engelskspråklig avhandling der jeg drøfter disse alternative teoriene inngående. Selv om det kan være usikkert om denne doktorartavhandlingen har større interesse for den internasjonale forskningsdebatten på dette området, har jeg kommet til at jeg som en norsk historiker i feltet og representant for et perifert språkområde, bør presentere den og dens mange svakheter i et appendiks i denne avhandlingen. Rent foreløpig kan det vel her gjøres oppmerksom på at ansvarlige ledende internasjonale organisasjoner i kampen mot smittesykdommer som WHO og Centers for Disease Control i tilknytning til sine hjemmesider ikke nevner de alternative teoriene og holder fast ved den etablerte identitet mellom moderne bylepest og historiske pestepidemier. www.who.int/inf og www.cdc.gov.

⁴ Bjørkvik 1996: 12-23.

⁵ En viktig grunn til å kommentere nærmere denne alternative teorien for svartedauens ankomst og spredning i Norge er at den synes å kunne gjøre inntrykk på forskere med mer perifer orientering i emnet, se Vahtola 2003: 562.

er eksplisitt i sin intensjon om å gi en alternativ framstilling, da i forhold til den jeg gir i min norske pesthistorie av 2002.⁶ Den bygger på de samme grunntanker som Bjørkvik argumenterer for, men uten å henwise til det. Lindanger gir på den ene side en mer helhetlig kritikk av min framstilling og på den annen side en mer omfattende og alternativ motframstilling, som kan sies å utgjøre en motteori. Vi har altså å gjøre med to ganske sammenfallende radikale nyframstillinger av svartedauens historie både i forhold til eldre historieskrivning og til min framstilling, som derfor fortjener mer inngående oppmerksomhet i forhold til denne enestående viktige begivenhet i norsk historie. Spesielt Lindanger tar også opp spørsmål knyttet til folketall og folketap i svartedauen som aktiverer sentrale historisk-demografiske saksforhold. Drøftelsen av disse saksforhold gjør det nyttig å forholde seg også til enkelte beslektede nye synsmåter av andre historikere, især Hilde Sandvik og Geir Atle Ersland.

Begge disse alternative framstillinger er skrevet uten fotnoteapparat og faglitterære henvisninger. For Bjørkviks framstilling er det hevet over kritikk, fordi det er en ordinær tilpasning til denne form for populærvitenskapelige historiefamstillinger. Lindanger har i utgangspunktet tatt i mot et redaksjonelt oppdrag om å skrive en anmeldelse av min norske pesthistorie fra 2002, men har i stedet brukt anledningen til å framsette en relativt omfattende motframstilling om svartedauens ankomst og spredning i Norge og dødelighetsvirkningene. Det har den uheldige konsekvens at ingen av disse to motframstillingene dekker de ordinære vitenskapelige krav til direkte etterprøvbarehet. Det blir da krevende å forholde seg til mye av dette med konkret og målrettet argumentasjon, fordi det lett blir blindebukargumentasjon: Hva bygger de alternative påstander på, om noe? Det er også slik at påstander kan lett slynges ut dokumentasjonsfritt, men det er plasskrevende å vise at de er uholdbare, fordi adekvat imøtegåelse da krever at det gis en tilstrekkelig dekkende presentasjon av kilder og av argumentasjonen i mine avhandlinger til å avvise den alternative påstandsmulighet. Derfor får dette motinnlegget i noen grad også karakter av kommentarartikkel som må få en viss lengde for å gi den nødvendige saklige avklaring. Når jeg tar opp disse to alternative framstillingene på denne måten, ligger det vel også i kortene at jeg er grunnleggende uenig, at jeg anser dem for å være kildekritisk, epidemiologisk, og historisk-demografisk uholdbare. Det betyr også at jeg anser en forskningsdiskusjon om disse sentrale emner i norsk middelalderhistorie, som viktig og gjerne vil bidra ut fra mine forutsetninger.

Ikke minst er epidemiologiske resonnementer og drøftelser krevende og forutsetter omfattende innlesning på pestepidemiologisk faglitteratur og mye erfaring for

⁶ Lindanger 2004: 313-316.

å integrere dem i sterkt tverrfaglige strukturanalyser. Et viktig punkt er at det tar seks uker i mindre byer og nær det i landdistrikter fra pestsmittestoff ankommer til en begynnende epidemisk utvikling som kan begynne å gi gjenklang hos samtidige observatører. Det skyldes pestens basis i rotter og lopper, at smittefarlige rottelopper først går på mennesker etter at rottekolonien(e) er så sterkt desimerte at de ikke finner nye rotteverter.⁷ Det er også grunnen til at pestepidemier svekkes og forsvinner med kjølig høstvær og vintervær. I hele den norske pesthistorien med over 30 bølger av pestepidemier finnes det ikke et eneste eksempel på en vinterepidemi.⁸ Det reiser umiddelbare spørsmål ved Lindangers og Bjørkviks syn at svartedauen herjet på Østlandet vinteren 1350.

Fordi Lindangers motframstilling er den mest omfattende og etter min oppfatning også dekker hovedelementene i Bjørkviks framstilling, vil jeg primært forholde meg til den og mer supplerende drøfte Bjørkviks framstilling avslutningsvis. Jeg skal også i tilknytning til Lindangers synsmåter ta for meg og kommentere nærmere demografiske spørsmål knyttet til dødelighetsvirkninger og folketall.

Bjørkvik, Lindanger og jeg er enige om at svartedauen var byllepest, i det minste i hovedsak. Utredning av spredningsmønsteret i tid og rom vil gi anledning til å prøve om det er sammenfall mellom forståelsen av sykdommen som byllepest og spredningsmønsteret eller om det framtrer avvik som kan peke mot en annen variant av pest eller en annen epidemisk sykdom.

Lindangers syn på svartedauens ankomst og spredning i Norge

I utgangspunktet foregir Lindanger at hans prosjekt er å forsvare de islandske annalenes framstilling av svartedauens ankomst og spredning i Norge, især at svarte-

⁷ Når en svartrotte/husrotte i en rottekoloni blir smittet, utløser det pest blant rottene som desimeres, mens loppene samler seg på de overlevende. Etter 10-14 dager er rottekolonien så redusert at lopper som nå løses ut fra døde rotter, i stort og økende omfang ikke finner nye rotteverter, etter 3 døgn er de så tørste og sultne at de "går løs" på mennesker i deres nærhet. Fra et menneske blir bitt av en infektiv (blokkert) loppe, går det en inkubasjonstid på normalt 3-5 dager før sykdommen bryter ut og et sykeleie også på normalt 3-5 dager før den syke i ca. 80 prosent av tilfellene dør. Fra en rotte blir smittet til et menneske innenfor rottekoloniens revir dør av byllepest, tar det altså normalt 19-27 dager, i snitt 23 dager. Dersom det antas at det i snitt vil gå én dag før en infektiv rottelophe finner et menneske å bite, kan ytterligere én dag legges til. Fordi prosessen er så tidkrevende, vil det gå ytterligere ca. to uker før sykdommen går over fra (et økende antall) spredte tilfelle, en endemisk fase, til en begynnende epidemisk fase. Se Benedictow 2002: 36-37; Benedictow 2004: 18-19, 57-59, 124-125.

⁸ Benedictow 2002: 38-40, 320.

dauen kom til Bergen og spredte seg derfra over hele Norge, altså en konvensjonell oppfatning i norsk pesthistorie. Men brått kaster han dette prosjektet over bord. I stedet lanserer han en sensasjonell, tilsynelatende ny teori om at svartedauen med utgangspunkt i innførselen til Bergen kom til Østlandet senhøsten/november 1349 og at 1350 var det store peståret i østlandsregionen, som også svarer til hovedtrekkene i Bjørkviks framstilling fra 1996. Lindangers egentlige prosjekt er derfor faktisk i full strid med de islandske annalenes syn, de hevder uten forbehold at peståret for hele Norge var 1349. Det står ikke et eneste ord i dem om at det skulle ha vært pest i Norge i 1350.⁹ Tvert om, de gir også andre viktige opplysninger som strider mot en slik oppfatning (nedenfor). Lindangers egentlige prosjekt, viser det seg, er å motbevise min oppfatning av at svartedauen ikke ble innført bare én gang, til Bergen, men at det også var en annen uavhengig innførsel av pest i Norge, etter all sannsynlighet i Oslo, og at den må ha skjedd tidligere, nemlig (sen)høsten 1348, og at 1349 var året svartedauen spredte seg gjennom hele Norge med utgangspunkt i disse to brohodene.

Det springende punkt etter denne bemerkelsesverdige vending i saken er åpenbart hvilke kilder vi har til rådighet for å bestemme året svartedauen herjet på Østlandet og dens spredningsmønster i tid og rom. De fleste kilder til svartedauens historie i Norge kan ikke brukes til direkte tid- og stedfesting, fordi de er tilbakekuende (retrospektive) og mangler eller gir usikre opplysninger om peståret. Det dreier seg oftest om dateringsformler i senere dokumenter der det tales om manndauesommeren, manndauehøsten og manndauevinteren. I noen kilder oppgis dødsfall i manndauen med datering til dag(er), men uten spesifisering av år og da er vi like langt, ettersom manndaueåret er blitt omdiskutert og må identifiseres. Eller kildene er beheftet med andre former for usikkerhet, de foreligger i problematiske avskrifters avskrifter av tapte originaler eller lignende.¹⁰

Det finnes tre gode kilder eller kildematerialer for å bestemme året svartedauen bredte seg på Østlandet. Det er

- (1) de islandske annalene, viktigst *Lagmannsannalen* (*Lögmannsannáll*);
- (2) kilder forbundet med bispeskifte på Hamar forårsaket av svartedauen;
- (3) brev fra kong Magnus av september 1349.

⁹ *Islandske Annaler* 1888: 223 (Annalbruddstykket fra Skálholt); 275-276 (*Lögmannsannáll*); 354 (*Gottskálksannáll*); 403-404 (*Flateyjarannáll*). *Skálholtsannáll* feildaterer svartedauen til 1348 og riksmøtet i Bergen til 1349, *Islandske Annaler* 1888: 213-214.

¹⁰ Benedictow 1993/1996: 44-48, 75-100; Benedictow 2002: 57-67.

Ethvert seriøst forsøk på å identifisere året for svartedauen må bygge på disse tre kilder eller kildematerialer. Dette er derfor også nøkkeltider, fordi årsbestemmelse tillater aktivering av kildene uten årsbestemmelse, men med andre former for tidsbestemmelse, og gjør det mulig å utrede det overordnede mønsteret for spredningen i tid og rom.

Som det vil framgå nedenfor, dokumenterer samtlige tre kilder eller kildematerialer hver for seg og med full empirisk bærekraft og samlet med synergieffekt at det store peståret på Østlandet var 1349, og betydningen av dem framheves i mine avhandlinger.¹¹ En viktig forutsetning for at Lindanger kan fremme sin alternative oppfatning er at han ikke forholder seg til disse kildene, i det minste ikke ut fra en slik problemstilling.

(1) I forhold til det første kildematerialet, de islandske annalene, skal jeg få presisere noen sentrale punkter. Det er i all hovedsak *Lagmannsannalen* og *Gottskalksannalen* som gir selvstendige framstillinger av svartedauen i Norge, noen selvstendige opplysninger gis også i *Annalbruddstykket fra Skálholt*. Det er mulig å identifisere hovedinformantene med stor sannsynlighet, fordi de gir så detaljerte geistlige opplysninger om hvordan svartedauen herjet i Nidaros, Bergen og på Agdesiden (“Sørlandet”) i Stavanger bispedømme. Det dreier seg om biskop Orm til Hólar, som var reist til Norge i embets medfør, og den nye biskopen til Skálholt, Gyrd Ivarsson, som til da hadde vært abbed i Jonsklostret i Bergen,¹² som begge opplevde svartedauen i Bergen og returnerte til Island i henholdsvis 1350 og 1351.¹³

Åpenbart er det jeg som er enig med de islandske annalene om året svartedauen bredte seg gjennom hele Norge, at det var 1349. *Lagmannsannalen* angir også hele dødelighetsraten i svartedauen og knytter den i sin helhet til det samme året, nemlig 1349.¹⁴ Jeg er også enig med de islandske annalene i at svartedauen ble ført til Bergen med et skip fra England, har til og med vært så heldig å finne en kilde som med betydelig sannsynlighet identifiserer skipet og lastens eiere.¹⁵ Jeg har ut fra ulike epidemiologiske resonneringer ført ut fra norske samtidige kilder sirklet inn tidspunktet skipet ankom og dermed også tiden for det begynnende epidemiske utbruddet seks uker senere, i annen halvdel av august.¹⁶ Jeg har også sluttet meg til tidligere historikers oppfatning av at de overleverte norske kildene peker mot at epidemien

¹¹ Dette gjøres klarest og mest systematisk i mine avhandlinger fra 2002 og 2004, etter som året for svartedauen ikke var anfektet da jeg skrev min doktorgradsavhandling.

¹² Benedictow 2002: 67.

¹³ *Islandske Annaler* 1888: 276.

¹⁴ *Islandske Annaler* 1888: 275-276.

¹⁵ Benedictow 2002: 75-76.

¹⁶ Se fn. 7.

var i intensiv utvikling i Bergen i første halvdel av september, da også biskopen av Bergen forsvinner fra kildene etter 8. september. Slik sett og så langt har jeg bare utdypet og sluttet meg til den etablerte forskningshistorien om svartedauens ankomst til Norge. Men det er her Lindanger kommer i alvorlige problemer med sitt opprinnelige utgangspunkt om de islandske annalenes absolutte troverdighet. Det er utenkelig at svartedauen med dette utgangspunkt i tid og rom kan ha rukket å bre seg over hele Norge høsten 1349, slik de islandske annalene hevder. Da berettiger dette at det reises spørsmål om de islandske annalenes opplysninger er fullstendige. Realiteten er da at Lindanger og jeg har ulike svar på dette problemet, jeg mener at det var en uavhengig tilførsel av svartedauen til Oslo som de islandske annalene ikke kjenner, Lindanger mener at svartedauen bredte seg på Østlandet i 1350, en spredning i tid og rom som de ikke kjenner.

Lindanger overser at *Lagmannsannalen* og *Flatøyannalen* (Flateyjarannáll) gjør det klart at svartedauen herjet også på Østlandet i 1349. Det gjør de ved å omtale at også biskop Hallvard på Hamar døde i svartedauen i 1349.¹⁷

Af þessi sott saladizst Arni erkebiskop. [...] Jtem Obitus Þorstein byskop. af Biorguin. Jtem Obitus Guthormr byskop af Stafangre. Halluardr byskop af Hamri saladizst ok þa. Þessi sott kom ecki aa Island.¹⁸

Det er klart at *Lagmannsannalen* oppregner de norske biskopene som døde i svartedauen. At det også gjelder biskop Hallvard av Hamar gjøres utvetydig gjennom at det umiddelbart etter hans navn blir opplyst: "Denne sott kom ikke til Island". Biskop Salomon av Oslo, den eneste biskopen som overlevde, nevnes ikke, hvilket viser at *Lagmannsannalen* på dette saksområdet er velorientert, fordi den også kan opplyse at biskop Salomon utførte flere viktige geistlige handlinger på riksmøtet i Bergen 1350,¹⁹ opplysninger som igjen de to islandske biskopene har kunnet formidle. Det

¹⁷ Ordnær oversettelse: "Av denne sott avsejeledes Arne erkebiskop [...] Likeledes død Torstein biskop av Bjørgvin. Likeledes død Guttorm biskop av Stavanger. Hallvard biskop av Hamar avsejeledes og da. Denne sott kom ikke til Island."

¹⁸ *Islandske Annaler* 1888: 276, 404. For sin framstilling av svartedauen i Norge er Flateyannalen åpenbart avhengig av Lagmannsannalen og kan derfor på dette punkt underkjennes som selvstendig kilde. På den annen side er den forfattet i slutten av 1300-tallet av to velinformerte personer som på grunnlag av sin gode bakgrunnskunnskap har godkjent opplysningene i Lagmannsannalen, og dette kan gi grunnlag for å tillegge den en uavhengig støt-tefunksjon. Om forfatterne se utgiveren Storm 1888: XXXII-XXXVIII og Jakob Benediktsson 1959: 412. For oversettelse og nærmere drøftelse se Benedictow 2002: 67-71.

¹⁹ *Islandske Annaler* 1888: 276.

betyr at svartedauen herjet også i det indre av Østlandet i 1349. Denne knappe opplysningen har omfattende ringvirkninger på vår innsikt i svartedauens spredning i tid og rom i denne regionen, når vi setter den inn i et pestepidemiologisk spredningsmønster. Ettersom svartedauen ikke kan ha begynt på Hamar, men må ha bredt seg dit fra en innførselshavn ved Oslofjorden, er det også klart at de islandske annalene impliserer en varig og omfattende spredningsbevegelse over østlandsregionen i 1349.

Historiske pestepidemier brer seg over land med karakteristiske spredningshastigheter som jeg har redegjort for i alle mine avhandlinger.²⁰ Byllepest har to hovedformer for spredning over land: (1) Byllepest brer seg langsomt mellom rottekolonier i tettbebyggelse som byer og landsbyer. I de senere år har man også i norsk arkeologi begynt å solde for småben etter gnagere, og det er umiddelbart gjort en lang rekke funn av rotteben fra 1100-tallet og følgende århundrer, nærmere bestemt i Trondheim, Bergen, Stavanger og Tønsberg.²¹ I Sverige og Finland er svartrotta identifisert som et vanlig dyr også på landsbygda i middelalderen og tidligmoderne tid, og har hatt utbredelse i landdistriktene til 1920-årene, og enkelte steder også senere. Også andre steder i Nord-Europa er benrester av svartrotta fra middelalderen funnet i landdistrikter. Det blir da vanskelig å anta at ikke det samme har vært tilfelle i Norge.²² (2) Både i tettsteder og i hovedsak i landdistrikter med spredt bosetning overføres pest typisk med infiserte rottelopper sprangvis over mer eller mindre korte eller begrensede avstander med mennesker, i klær eller varer. Svartrottas vanlige loppeparasitt (*Xenopsylla cheopis*) er en såkalt pelsloppe som normalt rir med sine vertdyr.²³ I sluttfasen av pest i en rottekoloni vil de, som nevnt,

²⁰ Benedictow 1993/1996: 78-80; Benedictow 2002: 33-38, 61-65; Benedictow 2004: 18-21, 227-231.

²¹ Dette har jeg forutsett ville skje i min doktorgradsavhandling, se Benedictow 1993/1996a: 159-160. Ettersom den brune rotten ikke kom til Norge før ut på 1700-tallet, må disse benrestene høyst sannsynlig være av svartrotta, men fordi brunrotta også er jordgravende, kan det ikke utelukkes at enkeltfunn kan ha dette opphav. Personlig kommunikasjoner med e-post av Ann Kristin Hufthammer, Zoologisk Museum i Bergen, 10.06.2006.

²² Nybelin 1928: 851-854; Benedictow 1993/1996a: 158; Audoin-Rouzeau og Vigne 1994: 129-131; Benedictow 2004: 22-24. Gustav Malmberg ved Högskolan i Visby, som under sine arkeologiske utgravninger i Visby har funnet mengder av rotteben fra middelalderen, svarer på min forespørsel i en e-post 20.06.2006: "Gotland är en liten ö och att råttan inte skulle kunna spritt sig över ön ser jag som osannolikt."

²³ De fleste loppearter er reirloppe som har sitt hovedtilhold i vertdyrets reir, det gjelder bl.a. den vanlige menneskeloppen *Pulex irritans*, som da typisk liker seg nær menneskenes sengearrangementer eller soveplasser, jamfør uttrykket "loppekasse" for sengeplass, som bygger på rikelige observasjoner av mennesker i fortida som visste hva de snakket om. Også den brune rottens vanlige loppeparasitt *Nosopsylla fasciatus* er en typisk reirloppe.

angripe mennesker og vil da lett kunne ri med dem i klærne fra gård til gård i en bygd eller til nærliggende bygder. Infiserte rottelopper kan også transporteres over større avstander med kjerretransport eller i kløv, især i transporter av korn eller mel, og over store avstander med skipstransport. Det er vist at i temperaturer under 15° C kan tungt infiserte rottelopper overleve i minst 50 dager under transport uten tap av overføringsevne.²⁴ Slik sprangvis spredning kalles ofte metastatisk spredning. Avhengig av variasjon i ferdselstetthet langs ulike kommunikasjonsårer, fra lokale ridentier til hovedveier, brer pestepidemier seg over land normalt med spredningshastigheter på ca. 0,5 til 2,5 km per dag. Det er gitt at på bakken skjer dette oftest i sprang over forholdsvis små distanser mellom gårder og bygder, formuleringen av spredningshastigheter er statistiske gjennomsnitt av spredningsbevegelsen over lengre tidsrom.

Spredning i kurant, men relativt god gjennomsnittlig spredningshastighet på 1,5 km per dag langs den travleste av hovedveiene i Norge mellom Oslo og Nidaros, under omstendighetene formodentlig tilskyndet av en sterkt økt strøm av pilegrimer til St. Olav, innebærer at det vil ta ca. tre måneder for pesten å tilbakelegge de 130 km fra Oslo til Hamar. Etter smittestoffets ankomst vil det ta ca. seks uker før farsotten har bredt seg slik i rottekoloniene at det også oppstår en begynnende epidemisk utvikling blant mennesker, og videre minst et par uker før epidemien var i full utvikling og biskopen ville være i fare. Det dreier seg i alt om omkring 150 dager. Også i denne tiden da svartedauen var under utvikling i Hamar fram til en klar epidemisk form, ville epidemien fortsette å bre seg videre over landet. Dersom man hypotetisk tenker seg at svartedauen var ført i land i Tønsberg, ville distansen til Hamar være større, tidsperspektivet være mer krevende og gi lengre spredningsdistanser. Holder vi oss som et tankeeksperiment i denne omgang mer forsiktig til Oslo som utgangspunkt for smittestoffet som førte biskop Hallvard i hans grav, impliserer de islandske annalene en radial spredning ut av Oslo i en tidshorison, som med noe varierende god gjennomsnittlig spredningshastighet på 1,25-1,5 km langs de ulike hovedveiene, den høyeste primært i forhold til den mest trafikkerte, nemlig fra Oslo via Hamar til Nidaros, vil tilsvare omkring 190-225 km. Da innebærer dette at svartedauen hadde bredt seg omtrent 100 km videre nordover fra Hamar til et sted i nærheten av Otta, sørover på østsiden av fjorden omtrent til midt i Båhuslen, på vestsiden av Oslofjorden ned til Øst-Agder og Sørlandet, mens den på veien mot Vestlandet hadde nådd omtrentlig til Hemsedal. Skipstransport vil kunne føre til sprangvis spredning langs Oslofjordens sjøleder, det skjedde også (nedenfor).

²⁴ Hirst 1953: 324, 330-331.

Som det framgår av disse grove spredningsberegningene, forteller de islandske annalene direkte og indirekte at svartedauen må ha herjet hele østlandsregionen i 1349 i og med at biskop Hallvard på Hamar døde i svartedauen i 1349. Dette betyr at de islandske annalene alene gir tilstrekkelig empirisk belegg for å fastslå at peståret også på Østlandet var 1349. Med større pestepidemiers avhengighet av noenlunde intakte rottepopulasjoner er det ikke mulig å forutsette en ny omfattende spredning gjennom østlandsområdet året etter og dekke de samme områder igjen. Det skal heller ikke være mulig å hevde at det store peståret på Østlandet var 1350 og samtidig profilere seg som en bokstavtro forsvarer av de islandske annalenes ubetingede, uangripelige og feilfrie opplysningsinnhold, når de faktisk ikke antyder med et eneste ord at det var pest noe sted i Norge i 1350.

(2) Under det andre kildepunktet ovenfor har jeg angitt at det foreligger østnorske kilder som uavhengig av de islandske annalene bekrefter og utdyper deres opplysning om svartedauens opptreden på Hamar i 1349. Saken er den at det foreligger kilder som viser at domkapitlet på Hamar valgte en etterfølger til biskop Hallvard, og at denne electus Olav rakk å reise til Nidaros og bli vigslat av erkebiskop Arne før dennes død i svartedauen 17. oktober, eller mer presist før han ble syk omkring 13. oktober.²⁵ Disse nye utfyllende opplysningene om svartedauen på Hamar og reaksjonene den utløste, gjør det mulig å gjennomføre en retrogressiv analyse av den pestepidemiologiske prosessen ved å ta utgangspunkt i en kjent begivenhet og gå bakover gjennom kjente kilder og tidsaktuelle resonnementer for slik å nærme seg tiden for biskopens død. Man må da ta utgangspunkt i den tidkrevende kirkelige prosessen som biskopens død utløste: Det skulle innkalles til et møte i kannikkollegiet for å velge en ny biskop, dernest måtte man forberede og gjennomføre reisen 415 km til Nidaros for electus med et følge av eldre kirkelige dignitærer som skulle reise i stil og med komfort etter tidens syn på den slags, og man skulle rekke fram til Nidaros og gjennomføre den høytidelige vigslingsseremonien for den nye Hamar-biskopen før erkebiskop Arne ble pestsyk ca. 13. oktober. Reisen må antas å ha tatt ca. 14 dager, da må den ha vært påbegynt senest ved månedsskiftet under den spesielle forutsetning at vigslingsseremonien fant sted på den siste dagen før erkebiskop Arne ble syk. Mer moderate forutsetninger peker igjen mot at Hamar-biskopen døde en gang i første halvdel av september. Igjen kan vi regne oss videre bakover i tid ved å inkludere sykdomstid og inkubasjonstid for biskop Hallvard, i alt 6–10 dager, og dette indikerer at han var blitt smittet omkring månedsskiftet august-september. Det

²⁵ *Monumenta historica Norvegiæ* 1880: 190, og utg. Storms kommentarer sammesteds. Kolsrud 1907–1913: 207. Jf. Benedictow 2002: 61, 77–78.

synes å ha vært en markert tendens til at biskopene ble rammet ganske tidlig i den epidemiske prosess, det gjelder også biskopen i Bergen og erkebiskop Arne, dette kan da peke mot at den begynte omkring midten av august og neppe senere enn i tredje uke av august. Ettersom det ville ta nær 6 uker fra pestsmittestoff ble tilført rottekoloniene på Hamar til utbrudd blant mennesker gikk over i en markert epidemisk fase, peker våre kilder og vår pestepidemiologiske kunnskap mot at svartedauen nådde Hamar i første halvdel av juli og helst tidlig i dette tidsrommet.²⁶ Svartedauen på Hamar og svartedauen i Bergen har altså vært samtidig og biskopene av Bergen og Hamar er døde omtrent samtidig (Hamar-bispen, som det kan synes, ca. en uke tidligere enn Bergen-bispen). Da kan ikke svartedauen på Hamar skyldes samme pestimport som i Bergen. Dette er kilder og drøftelse i min avhandling, som Lindanger ikke tar hensyn til.

Og nå kan de samme spredningsanalysene som ble gjort i relasjon til de islandske annalenes opplysning om biskop Hallvards død, gjøres med større nøyaktighet og sikkerhet. Svartedauen måtte bre seg fra en innførselshavn ved Oslofjorden til Hamar, og jeg argumenterer for at dette høyst sannsynlig var Oslo 130 km sønnenfor, og det er også den korteste aktuelle distanse. Det vil, som nevnt, under normale omstendigheter ta pest ca. tre måneder å tilbakelegge denne distansen langs denne relativt travle hovedveien mot Nidaros med en gjennomsnittlig marsjfart på ca. 1,5 km per dag. Da må svartedauen ha startet spredningen ut av Oslo i annen halvdel av april for å nå Hamar i første halvdel av juli for å kunne utvikle, med vanlig tidsbruk på ca. seks uker, et begynnende epidemisk utbrudd blant innbyggerne, som begynner omkring midten av august eller senest i tredje uke av måneden, og vil nå et nivå som gjerne ville kunne ramme også biskopen ved månedsskiftet august-september. Men også i Oslo vil det da ta ca. seks uker før tilførsel av pestsmitte ville utvikle seg til en tidlig epidemisk form som med sannsynlighet ville utløse spredning ut av byen. Dermed kan vi også i denne sammenheng bruke retrogressiv metode og på pestepidemiologisk grunnlag føre resonnementer som bringer oss tilbake til begynnelsen av mars måned som seneste ankomsttid for pestsmitten. Dette utgjør alene tilstrekkelig empirisk grunnlag for å mene at svartedauen må ha kommet mange måneder tidligere til Østlandet enn til Bergen, hvor mange måneder er det også mulig å skjønne over.

På 1300-tallet begynte skipsfartssesongen for internasjonal handel fra England, som er eneste tilførselsmulighet for pest på denne tiden, knapt før i april, skip fra England kan derfor ikke ha anløpt Oslo før tidligst i mai. Da foreligger det bare en

²⁶ Benedictow 1993/1996: 82-87, 98; Benedictow 2002: 58-61.

eneste løsningsmulighet, at pestsmitten var tilført Oslo med handelsskip som returnert fra sørøstengelske havner mot slutten av skipsfartssesongen foregående høst.

Jeg har i min avhandling til den norske pesthistorien vist at dette mønsteret er ganske vanlig i norsk pesthistorie, altså at pestsmittestoff innføres på høsten når handelsskipene vender tilbake. Det utløser et epidemisk utbrudd som snart blir undertrykt av kaldt senhøst- og vintervær. Men under vinteren ulmer sykdommen i rottekoloniene, for igjen å utvikle epidemisk form med varmere vårvær, og dette skjer da gjerne i april måned. I avhandlingen gis flere gode eksempler. På grunn av sitt totalperspektiv på den norske pesthistorien er det altså i denne avhandlingen lyktes å etablere også en empirisk holdbar regelmessighetsforklaring for dette mønsteret.²⁷ Tilsvarende spredningsanalyser kan også gjøres i forhold til de øvrige hovedveiene ut fra Oslo, som munner ut i en klar empirisk begrunnet slutning om at svartedauen med dette utgangspunkt ville ha bredt seg over hele østlandsregionen i 1349. Også kildene under (2) gir altså uavhengig empirisk grunnlag og en tilstrekkelig betingelse for å bestemme året for svartedauen på Østlandet til 1349 og for å underbygge at svartedauen er blitt innført til Oslo (sen)høsten 1348. Dessverre er alt dette unevnt av Lindanger.

(3) Den tredje av de nevnte kildene til datering av året for pesten i Norge og i østlandsregionen er kong Magnus Erikssons åpne brev til befolkningene i Sveriges bispedømmer om svartedauen, forfattet i Lödöse (forløperen til Göteborg) i september 1349.²⁸ I brevet vises det til et tidligere innkallingsbrev for riksråder og biskoper som ikke bodde for langt unna, til å begi seg til Lödöse i all hast for å drøfte hva som skulle gjøres for å unngå at svartedauen trengte inn i Sverige fra nabolandene og herjet like grusomt der. Riksrådsmøtet er avholdt i slutten av september, det aktuelle brevet må være skrevet i tilknytning til dette møtet. Innkallingsbrevet som omtales i det er tapt, men må være skrevet i en tidshorisont som inkluderer at det i hast skulle bringes til de aktuelle personer og at de skulle ha tid til å forberede reisen og tilbakelegge reiseveien også i all hast. Innkallingsbrevet må derfor antas å ha blitt sendt tidlig i september mens kong Magnus befant seg nær eller i Jönköping på vei til Lö-

²⁷ Benedictow 2002: 163-167, 187-292 og Tabell 5A. Se også s. 220-226, pestepidemien på Østlandet 1583-84; s. 234-235, pestepidemien i Bergen 1599-1600; s. 240, pestepidemien i Trondheim 1599-1600; s. 243-244, pestepidemien på Sørlandet 1602-1603; s. 270-273; 279-280, pestepidemien i Bratsberg len (Telemark) 1625-1626.

²⁸ *Diplomatarium Suecanum* VI 1, nr 4515.

døse ca. 140 km unna i luftlinje, vesentlig lenger langs rideveier på bakken.²⁹ På dette tidspunktet, altså tidlig i september 1349, må kong Magnus ha fått de informasjoner som innjagde ham skrekkslagen til umiddelbar handling for å verge Sverige mot svartedauen. I sitt åpne brev fra slutten av september uttaler kong Magnus at det er pest over “alt Norge” og i Halland³⁰, og at denne store “plaga” nå nærmet seg Sverige derfra. Her står det jo svart på hvitt at kong Magnus i september 1349 mener å vite, og med bestyrtelse, at det er pest over hele Norge, og da må vel det også bety Østlandet. Bare det gir også mening for at han kan skrive at svartedauen nå nærmet seg truende Sverige fra Norge, da må han sikte til nærområdene til Sverige og ikke til Bergen. Det er altså den på kort sikt truende spredning fra østnorske nærområder til Sverige og fra Halland som slår kongen med slik skrekk i begynnelsen av september, at han i hast har sammenkalt til et rådsmøte i Lödöse, og i slutten av måneden sender brev til befolkningene i de svenske bispedømmene om de vedtatte religiøse motforholdsregler i håp om at det kan formilde Gud til å spare Sverige. Også denne kilden utgjør åpenbart i seg selv en tilstrekkelig empirisk betingelse for årfesting av svartedauen i østlandsregionen til 1349, i likhet med de foregående omtalte hovedkilder til bestemmelse av året for svartedauen.

Dette perspektivet kan konkretiseres noe: Jeg har funnet en kilde fra Idd som peker mot at svartedauen var der eller nær ved 25. august.³¹ I min avhandling om svartedauen har jeg vist at den trolig trengte inn i Västergötland fra Norge mot slutten av 1349.³² Disse kildebrykkene stemmer helt med de spredningsanalyser som er gjort ovenfor i forhold til de to andre hovedkildene til bestemmelse av året svartedauen spredte seg i østlandsregionen. Fordi kong Magnus’ brev gir samme tidfesting for år og spredning som de to andre hovedkildene, gir det også samme føringer for spredningsanalyser i forhold til østlandsregionen: Utbrudd i Oslo og spredning ut av byen i annen halvdel av april og de forutsetninger som dette gir for å slutte seg til at smittestoffet var tilført Oslo foregående høst mot slutten av skipsfartssesongen.

²⁹ Grandison har gjort en komplett studie over hvor kong Magnus oppholdt seg under hele sin kongetid, hans itinerarium. For den her aktuelle informasjon se Grandison 1885: 99. Det finnes også en omfattende kildekritisk redegjørelse med tidsbestemmelse av dokumentet i *Diplomatarium Suecanum*. Jeg har gjennomgått kildematerialet grundig på nytt i Benedictow 2002: 60, 96-97 og fn. 187 og forholdt det til disse studier og ikke funnet noen innvendinger.

³⁰ Jeg har i min avhandling om svartedauen vist at utbruddet i Halland som kongen nevner, trolig gjaldt Halmstad, og at smittestoffet trolig må være tilført byen omkring 8. juli med skip fra det tidlige utbruddet i Oslo, Benedictow 2004: 167-169, 175. Se også sstds. 196-197 om tidligere spredning, trolig fra Oslo, til Elbing i Østpreussen.

³¹ Benedictow 2002: 62-63.

³² Benedictow 2004: 175-176.

Hvordan går Lindanger fram for å forkaste min framstilling og slik rydde grunnen for sin egen sensasjonelle teori? Da må han utelate kildene og de kildekritiske og epidemiologiske analysene som er presentert ovenfor. I stedet tar han for seg bare *første ledd* i min argumentasjon for at svartedauen må ha kommet først til Oslo (sen)høsten 1348: “Ein bærebjelke i Benedictow sin teori, er at at bymennene i Oslo i februar 1349 oppretta eit St. Sebastian-alter ved St. Hallvards kyrkje i Oslo [...]” Det er en misforståelse at jeg ser opprettelsen av dette alteret som en “bærebjelke” i min framstilling. Tvert imot munnur behandlingen av dette emnet ut i spørsmål og indisier: “Og nye spørsmål presser seg på: Er det virkelig trolig at man ville gå til et slikt stort løft bare ut fra det man kjente til fra England, uten at man følte at man sto overfor en konkret, forferdelig trussel? Peker ikke summen av disse indisiene mot [...]” osv.³³ I alminnelig begrepsbruk i historisk metodologi og samfunnsvitenskapelig metodelære mer allment kan spørsmål ikke bevise noe og har ingen bærekraft verken som bjelke eller strå; indisier er indikasjoner, men ikke bærekraftige beviser. Verken spørsmål eller indisier kan hver for seg eller samlet konstituere noen faglig “bærebjelke”. Spørsmål og indisier kan bare utgjøre grunnlag for å formulere (arbeids)hypoteser for videre forskning. Det faglige metodologiske poeng er at forskeren må forsøke å finne egnet kildemateriale til å prøve (arbeids)hypotesen empirisk. Det står da også uttrykkelig på dette punkt i min avhandling: “Det vil da være viktig å undersøke om spredningsmønsteret for svartedauen i Norge i det følgende året kan bekrefte disse indisiene på at svartedauen kom til Oslo senhøsten 1348, og at det var her svartedauen begynte.”³⁴

Det er den empiriske prøvingen som, gjennom vanlig historiefaglig rekonstruksjon og metodikk, tillater å konstituere den virkelige bærebjelken i min framstilling, den epidemiologiske spredningsanalysen. Den må kunne integrere all kunnskap om byllepestens spredningsmåte og spredningshastighet med hele det empiriske kildematerialet til svartedauens nærvær på en måte som tillater gyldig slutning om spredningsprosessen i tid og rom. Det betyr at de empiriske kildebitene må kunne bindes sammen etter kjente pestepidemiologiske forutsetninger i et logisk og meningsfullt helhetlig, epidemiologisk holdbart mønster. Dette ordinære forskningsprogrammet mener jeg å ha gjennomført grundig og samvittighetsfullt. Da tilsier god forskningsskikk at man starter med de beste kildene som gir de sikreste dateringene for hovedtrekkene i den epidemiske prosess og legger de mer usikre kildebitene fram i forhold til dem for å se om det framstår en meningsfull og faglig forsvarlig helhet i

³³ Benedictow 2002: (52-)57.

³⁴ Benedictow 2002: 57.

samsvar med grunnleggende pestepidemiologiske forutsetninger. Disse tre hovedforutsetningene for en holdbar framstilling av svartedauens historie unnlater Lindanger å nevne både i forhold til sin egen revolusjonerende teori og i sin framstilling av min argumentasjon.

Man kan merke seg at Lindanger beviselig kjenner to av hovedkildene til tidfesting av svartedauen på Østlandet, nemlig (1) de islandske annalene³⁵ og (3) kong Magnus' brev,³⁶ mens (2) de andre uavhengige kildene knyttet til biskop Hallvards død forblir unevnt gjennom hele motframstillingen. Dette tillater å trenge litt lenger inn i Lindangers argumentasjonsteknikk som grunnlag for å vurdere dens faglige karakter. Han unnlater å kommentere og argumentere mot den vanlige og, som det synes, eneste mulige forståelse av de islandske annalenes årfesting av svartedauen i Norge, nemlig i sin helhet til 1349. Faktisk viser han til kong Magnus' brev med riktig tidsangivelse, trolig etter den meget fyldige gjengivelsen i min avhandling. Det springende metodologiske og kildekritiske punkt er at han bare tar ut ett lite element i sin misvisende argumentasjon mot min framstilling, som gjelder betydningen av opprettelsen av St. Sebastian-alteret, slik jeg har vist ovenfor. Men det betyr at han nødvendigvis kjenner godt også kong Magnus' brev med dets overordentlig viktige informasjon om året svartedauen spredte seg i østlandsregionen og også den vekt som jeg tillegger den. Normal forskningspraksis skulle da tilsi at han enten argumenterte for hvorfor min analyse likevel ikke er bærekraftig eller at han tok hensyn til den for utformingen av sin egen framstilling. Han velger i stedet en tredje vei som etter mitt syn er åpenbart faglig uholdbar, nemlig å unnlate å omtale denne dateringsopplysningen med uavhengig beviskraft for datering av svartedauens spredning i østlandsregionen til 1349.

*

Lindangers motteori til min framstilling av svartedauens historie er at den på Østlandet foregikk i 1350 og ikke i 1349. Altså må Lindanger avvise mitt synspunkt at svartedauen brøt ut i Oslo høsten 1348 og at dette var utgangspunktet for spredningen ut av Oslo våren 1349. Det innebærer at han påviselig forfekter følgende tre oppfatninger:

(1) at de islandske annalene har rett i at svartedauen bare kom til Bergen og derfra bredte seg over hele Norge i 1349;

³⁵ Lindanger 2004: 314.

³⁶ Lindanger 2004: 315.

- (2) at de har rett i sin omtale av at biskop Hallvard på Hamar døde i pesten i 1349 og at det viser at de var godt orientert om det som skjedde på Østlandet;
- (3) at svartedauen bare så vidt nådde Oslo og Tønsberg fra Bergen senhøsten/november 1349 og raste på Østlandet i 1350.

For meg står det som uforenlige opplysninger i de islandske annalene at de både mener at svartedauen bare ble introdusert i Bergen og at Hamar-biskopen døde i 1349, især fordi utbruddet i Bergen først kan ha skjedd i slutten av august. Overhodet mener jeg at det er epidemiologisk umulig at svartedauen skal ha kunne rekke å spre seg over hele Norge i løpet av noen høstmåneder, slik de islandske annalene nå kan ses å implisere (og jeg vil hevde det gjelder for enhver smittesykdom).

Vi skal nå se på hvordan Lindanger går fram i sin argumentasjon. For en framstilling av svartedauens historie i Norge er det kurant å ta utgangspunkt i de islandske annalenes opplysninger, især at svartedauen kom til Bergen og derfra bredte seg over hele Norge. Men det ordinære kildekritiske og mer allmenne metodologiske prinsipp er at kildens utsagn alltid skal prøves empirisk. Hva skal Lindanger med å tillegge meg en så misvisende oppfatning om de islandske annalistene at de bare “rekna med kyststrekninga Stavanger-Trondheim som Noreg”?³⁷ Jeg har overhodet ikke vært opptatt av annalistenes geografikunnskaper, jeg har vært opptatt av deres informasjonskilder. Det jeg faktisk har sagt mer allment er at de annalskrivende miljøene på Island primært hadde kontakt med bymiljøene i disse vestlige delene av kyst-Norge. Det foregikk dels gjennom skipsfart, primært mellom Island og Bergen, dels gjennom utvekslingen av geistlige mellom Island og Norge innenfor rammen av den norske kirkeprovinsen, og at dette preget de informasjonen som tilfløt annalistene der. Jeg peker også på at beretningene om svartedauen i Norge inneholder så spesifikke geistlige informasjonen om forhold både i Nidaros, Bergen og Stavanger bispedømme at informantene i dette tilfelle må være framtrede geistlige med tilgang til slik informasjon. Jeg har angitt to sannsynlige informanter, nemlig biskop Orm til Hólar og den nye biskopen i Skálholt, Gyrd Ivarsson, som begge opplevde svartedauen i Bergen.³⁸ Jeg har altså ikke sagt et eneste ord som berettiger Lindangers påstand om mitt syn på islendingers norske geografikunnskaper, men jeg har gjort en totalgjennomgang av disse annalene også ut fra en kildekritisk vurdering av informantenes og opplysningenes sosiale og geografiske bakgrunn. Det gis ikke den minste antydning om tilknytning til Østlandet om personer eller budbringere, eller

³⁷ Lindanger 2004: 314.

³⁸ Benedictow 2002: 67, 73.

skipskontakt, detaljerte geistlige opplysninger om forhold ved bispesetene i Hamar eller Oslo, ingenting. Det forklarer, slik jeg ser det, at de islandske annalene allment synes å vite lite om begivenheter på Østlandet og at dette også gjelder for svartedauen.

Meget bemerkelsesverdig bruker Lindanger kildeopplysningen i de islandske annalene om at Hamar-biskopen Hallvard døde i svartedauen i 1349 til støtte for sin teori om at svartedauen bredte seg i østlandsregionen i 1350. Han forholder seg som om det skulle være historievitenskapelig holdbart å plukke ut av denne sammensatte opplysningen utelukkende opplysningselementet om biskop Hallvards død for å bruke det til å hevde at de islandske annalene var vel orientert om svartedauen og andre begivenheter på Østlandet. Samtidig foregir han at det er historievitenskapelig holdbart å overse den kontekstuelle sammenheng med dens tilkoblede årfesting av biskopens død og svartedauen allment over hele landet til 1349. Bare slik kan han, som i utgangspunktet forfekter de islandske annalenes pålitelighet, unngå å ta opp de islandske annalenes bestemmelse av svartedauen i Norge og Hallvards død til samme år, som utgjør et tilstrekkelig argument, en tilstrekkelig empirisk betingelse for å fastslå at svartedauen på Østlandet foregikk i 1349. Skulle han ønske å mene noe annet, måtte han under iakttagelse av vanlige samfunnsvitenskapelig metodologi argumentere for det motsatte, nemlig at de islandske annalene var slett orientert om begivenhetene på Østlandet, især om svartedauen, og at hans teori derfor kunne være holdbar likevel. Han foregir altså igjen at det skulle være faglig holdbart å ta ut den delopplysning i en kilde som isolert sett passer hans teori, og ignorere de delopplysninger som gir en kontekst som motsier teorien og derfor undergraver eller falsifiserer den. Lindanger forbigår også min uavhengige empiriske dokumentasjon omtalt under punkt (2) for at de islandske annalenes oppfatning av tiden for svartedauen på Østlandet er korrekt.

Det blir på denne bakgrunn uheldig at Lindanger ikke nevner min omfattende kildekritiske og empiriske drøftelse av de islandske annalene, især med vekt på deres kjennskap til forhold på Østlandet. Det reelle forhold er at jeg har gjort en kildekritisk totalgjennomgang av disse annalenes opplysninger og kildeverdi i forhold til svartedauen over et stort antall sider, og dernest har jeg gjort også en totalgjennomgang av de islandske annalenes opplysninger om pest i Norge for hele perioden 1349-92, altså så langt slike opplysninger gis i dem, for i alt seks epidemier.³⁹

For å pedagogisere stoffet og lette en nærmere drøftelse av de islandske annalenes kjennskap til pestepidemier i Norge har jeg også satt opp en tabell 2C som

³⁹ Benedictow 2002: 67-73, 78-79, 81-22, og 109-111.

viser den enkelte (navngitte) annals pestopplysninger etter år.⁴⁰ Da framgår det at de ikke sier ett eneste ord om den andre pestbølgen som kom i 1360, og som nettopp herjet bare på Østlandet, den er altså ukjent for dem. Like stor empirisk bærekraft har det forhold at annalene ikke omtaler den voldsomme pestepidemien i Norge i 1370, da den herjet på Østlandet. Vår hovedkilde, et brev fra den senere kansler Henrik Henriksson til Håkon 6., gir dramatiske opplysninger om hvordan det gikk for seg i Oslo i 1370: Erkebiskop Olav var død foregående natt (14. august), herr Sigurd Havtoresson lå syk med øyeverk (antagelig senskader av pestsykdom), hans hustru Ingebjørg Erlingsdatter lå for døden, "og har man her ikke annet å gjøre, dessverre enn døde mennesker å bære til jorden".⁴¹ Tre islandske annaler berører denne dramatiske tredje pestbølgen, men bare i forhold til Vestlandet i 1371, ikke i forhold til Østlandet. De vet at erkebiskop Olav er død, men ikke direkte at han var død i pest, og ikke at han var død av pest i Oslo. De nevner riktignok hans død i forbindelse med at det var pest i Norge, men alle tre annaler gjør det under feil år i forhold til epidemien i Oslo, nemlig 1371, 1372 og 1373. Dette viser at til og med faktisk kjennskap om erkebiskop Olavs død og denne tredje pestbølgen er meget begrenset selv for geistlige på Island, så begrenset at det nærmest må utelukkes at det ligger informanter fra Oslo eller Østlandet noe sted i formidlingskjeden. I stedet er den nærliggende bakgrunnen for kjennskapet til erkebiskopens død trolig nyheten om erkebiskopskiftet som må være kommet ut til Island, fordi øya var en del av den norske kirkeprovinnsen. I sum framgår det at de islandske annalene bare kan gi én konkret detalj om svartedauen på Østlandet og året den raste over hele Norge, ikke vet noe om den andre pestepidemien i Norge, åpenbart fordi den foregikk på Østlandet, og at de ikke har spesifikk kunnskap om den tredje pestbølgen i forhold til Østlandet og generelt feilinformerer om året for den. Det klargjør, etter mitt syn, at de har meget spinkel kjennskap til de tre første pestepidemiene på Østlandet, ikke noe som forutsetter østnorske informanter, bare opplysningsbiter som stammer fra geistlige i Nidaros eller Bergen. Det forhold at de islandske annalenes meget svake kunnskapsnivå om pest på Østlandet gjelder alle de tre første pestepidemiene viser at vi har å gjøre med et systematisk forhold.⁴²

Dette utgjør den materielle empiriske begrunnelsen for min påstand om at de islandske annalene ikke har informasjonskilder fra Østlandet om disse tre pestepidemiene. Det kan utdypes nærmere. På bakgrunn av redegjørelsen for de islandske

⁴⁰ Benedictow 2002: 110.

⁴¹ DN VI, 278, 15.08.1370. Feildatert i DN til 1371, se RN VII, 56.

⁴² Benedictow 2002: 109-117

annalenes kjennskap til pest i Norge må det være rimelig å stille et kildekritisk spørsmål: Er det slik, som Lindanger mener, at de islandske annalenes isolerte opplysning for østlandsområdet om at biskopen på Hamar døde i pesten i 1349 nødvendigvis må bygge direkte på østlandsk(e) informant(er) eller kan den ha annet tilfeldig, sjeldent eller spesielt opphav, slik det tilsvarende gjelder for kjennskapet til erkebiskop Olavs død? For det er iøynefallende forskjell i de islandske annalenes informasjonsnivå i forhold til de østnorske bispestolene og de øvrige bispestolene på Vestlandet og Midt-Norge. I forhold til de geistlige institusjonene i Nidaros, Bergen og Stavanger forteller de i betydelig detalj om de tragiske begivenhetene der og spesielt om geistliges død, men ingenting om forholdene ved bispestolene i Oslo og på Hamar.⁴³ Arten og den geografiske fordelingen av opplysninger viser til framtreddende geistlig(e) med bakgrunn i det vestlige Norge, fortrinnsvis de to islandske biskopene, som har kunnet formidle dem til islandske geistlige etter sin tilbakekomst fra Bergen, og slik direkte eller indirekte til forfatteren, deres framtreddende geistlige kollega og annalist Einar Hafliðason.

Nå vet vi mer om begivenhetene på Hamar enn annalenes isolerte opplysning om biskop Hallvards død. Andre kilder viser, som nevnt, at det ble valgt en ny biskop og at denne *electus* hadde rukket å reise den lange veien til Nidaros og bli innviet til ny biskop på Hamar før erkebiskop Arne ble dødssyk ca. 13. oktober 1349. Det må derfor være meget nærliggende å slutte at vedkommende geistlig(e) som har kunnet formidle detaljopplysninger om det geistlige drama i Nidaros til minst én av de to islandske biskopene mens de oppholdt seg i Bergen, ikke bare har kunne fortelle at erkebiskop Arne var død, men også at biskopen av Hamar var død, fordi denne kunnskap var brakt til Nidaros med den nye *electus* til Hamar bispestol og hans følge. Formidlingen av disse opplysningene kan ha skjedd på riksråds- og hirdmøtet i Bergen sommeren 1350, vi vet at de aktuelle islandske prelatene på det tidspunkt ikke hadde returnert til Island. Da har altså verken annalisten eller hans biskoplige informanter en selvstendig østlandsk kilde til opplysningen om Hamar-biskopens død, den inngår som en del av opplysningene fra de(n) geistlige informant(en) fra Nidaros. Da kan jeg ikke se det annerledes enn at heller ikke Lindangers argumentasjon på dette punkt er holdbar. I stedet bekreftes også slik det sterke inntrykket av at de islandske annalene i all hovedsak mottok opplysninger fra kontakter i Bergen, Nidaros og Stavanger, og at dette sterkt formet – og begrenset – opplysningene de kan gi om svartedauen og senere pestepidemier på Østlandet. Det kan da også på denne bakgrunn bli vanskelig å forstå det materielle grunnlag for Lindangers på-

⁴³ *Islandske Annaler* 1888: 276, 354; Benedictow 2002: 68, 71-73, 78-79, 81.

stand om de islandske annalenes store kunnskaper om forholdene på Østlandet og at det representerer en saklig kritikk av min avhandling.

Lindangers grunnlag for å kunne hevde at de islandske annalene var velorienterte om begivenhetene på Østlandet er ganske spesiell:

De faktisk oppgjev navn på folk som døydde i Svartedauen også i Hamar. Dei visste altså godt at det også var pest på Austlandet og kunne jamvel namngje folk som strauk med. Då er det lite rimelig at dei ikkje rekna dette området som ein del av landet⁴⁴

Jeg må stille meg uforstående til Lindangers konsekvente bruk av flertallsform om annalenes kjennskap til “folk som døyde” på Hamar. Det er udiskutabelt at de utelukkende nevner biskop Hallvard. Lindanger har også merket seg at annalene ikke nevner biskopen i Oslo som død, og at dette skulle representere kunnskap om østnorske forhold. Men jeg forstår ikke hvorfor det må bygge på en konkret tilflytt informasjon fra Østlandet, det kan vel i prinsippet like gjerne gjenspeile at de ikke har hørt noen ting, altså helt motsatt, nemlig ukunnskap. Som nevnt ovenfor, er dette kunnskap som de to islandske biskopene har kunnet formidle, fordi de deltok på riksrådsmøtet i Bergen i 1350 og må ha møtt biskop Salomon, som ved denne anledningen vigslet Gyrð Ivarsson til biskop i Skálholt (og den nye Bergen-biskopen).⁴⁵

Poenget er at Lindanger så langt ønsker å forsvare at de islandske annalene bare kjenner én innførsel av pest til Norge, nemlig til Bergen, og det er avgjørende viktig for ham å fastholde dette, fordi det er en nødvendig forutsetning for hans alternative spredningsteori: Var det bare én innførsel av svartedauen til Norge, nemlig i Bergen, og især så sent at den ikke synes å ha vært i fullt utbrudd før i september, er det utelukket at svartedauen kan ha bredt seg over hele Norge i 1349, slik altså faktisk de islandske annalene sier. Dette er opphavet for teorien om at svartedauen bredte seg på Østlandet i 1350. Av grunner som jeg ikke forstår, er det altså viktig for Lindanger å forsvare at de islandske annalenes kjennskap til bare en innførsel av svartedauen i Norge er korrekt, mens han ikke synes det er viktig å forsvare deres påstand om at svartedauen bredte seg over hele Norge i 1349. Dermed oppstår den merkelige selvmotsigende konstallasjon at Lindanger synes han kan posisjonere seg som den drabelige forsvarer av de islandske annalenes pålitelighet, samtidig som han må fortie at han forkaster viktige sider av deres beretning, spesielt i forhold til Østlandet, som jo er sakens kjerne her.

⁴⁴ Lindanger 2004: 314-315.

⁴⁵ *Islandske Annaler* 1888: 276.

Viktig er det også å merke seg at min gjennomgang av de islandske annalene og annet dokumentmateriale til pestbølgene som fulgte etter svartedauen, viser at det må ha kommet selvstendige pesttilførsler direkte til Oslo både i 1360 og i 1370. Den fullstendige gjennomgangen av alle norske pestepidemier i min avhandling om den norske pesthistorien gjør det mulig å vise at dette er et langsiktig forhold: Det er et systematisk trekk gjennom hele den norske pesthistorien at Oslo er særlig utsatt for innførsel av pest, klart mer enn Bergen. Jeg har også sannsynliggjort at pesten i Bergen og på Vestlandet i 1371 var import fra Oslo (eller Østlandet). Videre er det lyktes å vise at disse pesttilførslene til Oslo i all hovedsak må ha kommet fra England. Dette gjenspeiler utvilsomt at Oslo hadde relativt sterkere forbindelser med englandshandelen enn Bergen. Jeg har også lyktes å vise i min avhandling at England er hovedlandet for pestimport til Norge helt til 1599. Dermed har det lyktes å sette et utbrudd av pest i Oslo høsten 1348 inn i et større og langsiktig mønster: Det er som forventet at Oslo var særlig utsatt for pestimport og især nettopp fra England, gjentatte ganger med utbrudd om senhøsten med opphav i skip som returnerte mot slutten av skipsfartssesongen. Det er altså tale om langsiktig empirisk informasjon med systematikk og struktur som gir grunnlag for regelmessighetsforklaringer.⁴⁶

*

Før jeg går videre, kan det være nyttig å stoppe opp og presisere et viktig punkt som Lindanger og jeg så langt tilsynelatende er enige om, at de islandske annalene angir at biskop Hallvard på Hamar døde i 1349 og at han døde i svartedauen, og at dette er troverdig informasjon. Jeg har også vist at disse to informasjonsbitene kan bekreftes og suppleres med andre kilder som gjør det mulig å tidfeste tiden for Hamarbiskopens sykdom og død til ca. første uke av september 1349. Her aktualiseres nå det verk som historikerne kaller *Hamarkroniken*, som kaller seg selv *Om Hammer*, en framstilling av Hamars historie forfattet i 1540-årene av en person som det ikke har lyktes forskerne å identifisere.⁴⁷ Forfatteren har åpenbart hatt full tilgang til bispistolens arkiver og derfor formodentlig vært en framtreddende geistlig. Forfatterens kildeorientering og relativt kritiske kildebruk er ganske fremmelig for sin tid og viser til en person som har tilegnet seg tidens moderne humanistiske og renessansepregede strømninger og impulser. *Hamarkroniken* blir derfor ekstra verdifull som historisk kilde fordi den bruker og gjengir kilder som noen få tiår senere gikk tapt,

⁴⁶ Se især Benedictow 2002: 102-111, 129-143, 228-229, 253.

⁴⁷ Pettersen 1986.

og fordi dens påstander og framstillingselementer ofte er empirisk begrunnet på en troverdig måte. Enkelte påstander om innbyggertall og lignende har det vært satt spørsmålstegn ved, trolig gjerne fordi de territoriale avgrensninger som forfatteren har i tankene og som var selvsagte for ham, ikke har vært riktig forstått av historikerne.

Innsirklingen av tiden for biskop Hallvards død til ca. første uke av september stemmer bra med at forfatteren av Hamar-krøniken oppgir tiden for svartedauen i Hamar-området til mellom 8. september og 1. november (jeg kommer straks tilbake til årstallet). Især gjelder det når vi tar hensyn til dateringsteknikken til forfatteren mer allment. Det er vist at han har brukt dateringsformlene i brev materialet, regnskapsbøker og registre i bispestolens arkiv, og det gjelder også opplysningene om svartedauen. Forfatteren har ikke hatt noe valg 200 år senere. Disse opplysningene angir derfor ikke endelige tidsgrenser, det må antas at svartedauen begynte noe før og sluttet noe senere.

Lindanger mener at han i *Hamarkrøniken* har et trumfkort for sin omdatering, for i den tidfestes svartedauen på Hamar tilsynelatende til tidsrommet 8. september-1. november 1350.⁴⁸ Lindangers tilnæringsmåte har etter mitt syn flere alvorlige svakheter, især at han ikke setter *Hamarkrøniken* inn i sin kildehistoriske og forskningshistoriske sammenheng, altså ikke utøver kildekritikk og historiografisk perspektiv, men bare forholder seg direkte til dateringen. Denne kildehistoriske og forskningshistoriske bakgrunn gis bred plass i min drøftelse av dateringsspørsmålet både i min doktorgradsavhandling og i den her aktuelle norske pesthistorien. Det er denne bredt anlagte presentasjon og drøftelse av denne kilden, som gir grunnlag for min konklusjon om at dateringen er en avskriverfeil.⁴⁹ Fordi Lindanger tar denne kilden også ut av sin forskningshistoriske sammenheng, framkommer det heller ikke for leserne at min konklusjon slett ikke er original, men like gammel som det forsknings- og utgivelsesmessige arbeid med *Hamarkrøniken*. Den høyt anerkjente kildeutgiver og historiker professor Gustav Storms uttaler dette i sin første redegjørelse for denne kilden i en større anlagt artikkel i *Historisk tidsskrift* i 1890 og igjen i hans publisering av den i 1895.⁵⁰ Ved å ta min konklusjon ut av sin forskningshistoriske sammenheng kan Lindanger oppfattes som at mitt syn er et vilkårlig forskningstaktisk grep for å kunne forsvare en forutfattet oppfatning av svartedauens ankomsttid, ankomststed og spredningshistorie: “Benedictow reiser tvil om årstallet er rett, og meiner at 1349 må

⁴⁸ *Om Hammer* 1895: 136.

⁴⁹ Benedictow 2002: 58-60. Jf. Benedictow 1993/1996: 82-87.

⁵⁰ Storm 1890a; *Om Hammer* 1895.

vera rettare. Det fell også betre inn i teorien om at pesten kom til Oslo alt seinhaustes 1348.”⁵¹ På denne bakgrunn kan det være grunn til å gå litt nærmere inn på denne problematikken.

At Lindanger ikke tar opp Storms enestående bidrag til vår kunnskap om *Hamarkroniken* som kilde, betyr at viktige spørsmål ikke blir reist. Er det ikke slik at Storm som en kvalitetsbevisst og ærgjerrig utgiver også av de islandske annalene (1888) ikke kan plassere svartedauen på Hamar både høsten 1349 og høsten 1350? Han har derfor måttet underkaste spørsmålet en kildekritisk og historisk analyse som har munnet ut i et klart svar, årstallet for svartedauen i *Hamarkroniken* er en avskriverfeil, årstallet i de islandske annalene er riktig.⁵² Enda en gang kan jeg altså framheve at det er jeg som er enig med de islandske annalene, mens Lindanger implisitt og uuttalt er uenig med dem. Alle norske middelalderhistorikere som har behandlet svartedauen etter Storms redegjørende artikkel i 1890 og etter publiseringen av Hamar-kroniken i 1895, har ment dette, at Hamar-kronikens årfesting av svartedauen er en avskriverfeil. I motsetning til det inntrykk Lindanger formidler, har jeg altså på dette punkt etter ny, selvstendig og grundig gjennomgang av alle relevante forhold for dateringsspørsmålet bare sluttet meg til det som til nå har vært den gjengse oppfatningen blant norske middelalderhistorikere, og det er fyldig demonstrert i mine fotnoter.

Lindangers direkte og uproblematiserte bruk av *Hamarkronikens* datering av svartedauen gjør at alle de kildekritiske og saklige forhold som har overbevist alle andre norske middelalderhistorikere om at den feildaterer svartedauen med ett år, forblir unevnt og ukommentert. Lindanger opplyser eksempelvis ikke at *Hamarkroniken* slett ikke foreligger i original fra 1540-årene. Kildeutgivelsen bygger på avskrifter fra 1600-tallet og 1700-tallet, disse er avskrifters avskrifter, er gjort over lang tid og gjennom mange ledd. Storm fikk en spontan reaksjon fra L. Daae på sin artikkel i *HT*, som fikk ham til å presisere nærmere problemene. Her opplyser han bl.a. følgende:

Av de bevarte Haandskrifter er saaledes 2 eller 3 fra 17de Aarhundrede, de fleste stammer fra 18de [...] Det ældste Haandskrift er fra ca. 1630-34, men også dette staar temmelig fjernt fra Originalen; det indeholder baade Forvanskninger og Udeladelser, som endog synes at forudsætte at det er Afskrifts

⁵¹ Lindanger 2004: 315.

⁵² *Om Hammer* 1895: 136, fn. 20.

Afskrift; flere af disse Feil kan beriktiges fra de senere Afskrifter, som saaledes vise udover det ældste Haandskrift.⁵³

At det finnes mengdevis av avskriverfeil gjenspeiles i et omfattende og komplisert noteapparat med tekstvarianter i selve kildeutgivelsen. Faktisk er denne problematikken så enorm at Storm denne gang har måttet bruke dobbelt sett av fotnoteapparater, ett sett som gjengir og kommenterer tekstvarianter og ett sett som gir historiefaglige kommentarer av ulike slag. Det myldrer av tallfeil, det gjelder også årstall, slik det er vanlig med romertall der serier av I'er, X'er og C'er ved det minste glipp eller uoppmerksomhet gir bortfall eller tillegg. I Storms noteapparat framgår det at i flertallet av de brukte manuskripter står varianten MCCL (1250) som angivelse av tiden for svartedauen på Hamar, her er det altså falt ut en C. I mine avhandlinger omtaler jeg også at tilsvarende feil om året for svartedauen er vanlig i krøniker over hele Europa, jeg nevner særskilt at det gjelder tyske krøniker, russiske krøniker osv., og at professor Erik Ulsig påpeker det bemerkelsesverdige faktum at den *Sjællandske Krønike* som er skrevet bare noen få år etter svartedauen feildaterer året for svartedauen.⁵⁴ Den islandske historikeren professor G. Karlsson som er på hjemmebane med islandske annaler (= krøniker) uttaler at "mistakes in writing Roman numerals are common in medieval manuscripts".⁵⁵ En slik skrivefeil kan skje uhyre lett nettopp når det gjelder årstallet 49, i romertall IL, avskriveren begynner å skrive I, men et lite øyeblikks uoppmerksomhet og hånden glir rett ut i foten av L.

I min doktorgradsavhandling har jeg trukket fram en annen problematisk kildebit. I en fotnote i en bok fra 1754 nevner C.U. Schøning litt malplassert at han har kjennskap til at i et gammelt missale, en katolsk messebok fra Toten, står det en liten notis om at pesten der omkring "begynte i de siste dager av september, Anno MCCCL, varte i seks uker, mens det hele tiden hadde regnet".⁵⁶ Igjen opptrer årstallet 1350, igjen unnlater Lindanger å øve kildekritikk og å sette denne kilden inn i en total kildesammenheng, men bruker den umiddelbart til å argumentere for at pesten herjet på Østlandet i 1350. Ut fra vanlige kildekritiske prinsipper skal det, etter mitt syn, tas hensyn til at vi ikke vet om Schøning selv har sett messeboken eller om han har fått opplysningen av andre og under hvilke forhold det er skjedd. Messeboken er gått tapt, vi vet ikke om årstallet har stått slik i messeboken, vi kan derfor ikke kontrollere om det er skjedd en avskriftsfeil og eventuelt i hvilket ledd en slik av-

⁵³ Storm 1890b: 279.

⁵⁴ Benedictow 2002: 60; Benedictow 2004: 159-160, 188-194, 212-213.

⁵⁵ Karlsson 1996: 269.

⁵⁶ Benedictow 1993/1996: 87-88; Benedictow 2002: 63-64. Min oversettelse fra latin.

skriftsfeil kan ha skjedd, det kan til og med ha skjedd i trykkeriet og på den tiden var man ikke nøye med korrekturlesning. Under slike forhold må en så problematisk kilde sees i lys av hva vi ellers vet om svartedauens historie og de allmenne samfunnsforhold i 1349 og 1350.

*

Årstallsopplysningen må settes inn i en totalsammenheng av kildeopplysninger, epidemiologisk kunnskap og historisk kunnskap for å se hvordan den under slike forutsetninger kan integreres i et helhetlig og faglig holdbart mønster. Man må legge et fundament med de beste kildene og se om de øvrige mer usikre og tolkbare kildebittene kan utvunget integreres med deres utsagnskraft til et helhetlig mønster for svartedauens ankomst og spredning i tid og rom. Da har jeg i under arbeidets gang i tre avhandlinger i flere omganger blitt ledet til forsøksvis å legge et kildepuslespill med en forutsetning om at svartedauen ankom Oslo (sen)høsten 1348, raskt ble undertrykt av kaldt vintervær, men til gjengjeld kunne bryte ut i april 1349 og starte spredningen ut av Oslo, spesielt langs hovedveiene på begge sider av Oslofjorden, hovedveien nordover via Hamar til Nidaros på østsiden av Mjøsa og hovedveien som via Hadeland og Valdres gikk over Filefjell til Lærdal i Sogn, hvorfra man kunne fortsette til Bergen til lands og vanns. Jeg har i flere omganger gitt uttrykk nærmest for min forbauselse over hvor greit alle brikkene da faller på plass under en forutsetning om kurante spredningshastigheter på ca. 1-1,5 km per dag langs viktige veier. Svartedauen vil ut fra de gitte forutsetninger ha spredd seg til Eiker omtrent 70 km sørvest for Oslo tidlig nok til å forklare bruken av uttrykket "manndauesommeren"; den vil ha spredd seg til Idd i Østfold eller der omkring, ca. 100 km fra Oslo, i tide for å forklare en relativt klar henvisning til at svartedauen var i området 25. august og i tide for å forstå kong Magnus' dype bekymring én til to uker senere.

Med en spredningshastighet på ca. 1,5 km per dag på den spesielt travle hovedveien mot Nidaros, under de dramatiske omstendighetene sikkert spesielt travel med en strøm av pilegrimer til St. Olav i Nidaros, ville svartedauen ha spredd seg 130 km fra Oslo til Hamar for epidemisk utbrudd ved midten av eller i tredje uke av august. Langs den noe mindre trafikkerte hovedveien fra Oslo mot Lærdal har spredningshastigheten vært noe lavere, ved Hadeland og Land gikk den langs Randsfjorden og derfra har svartedauen tatt av fra hovedveien langs lokale småveier og ridestier til Toten, i alt omtrentlig 115 km, slik at det passer utmerket med epidemisk utbrudd der i slutten av september. Det passer også påfallende godt inn at det senere tales om manndauehøsten både i Valdres i fortsettelsen av veien fra Hadeland, og om dødsfall manndauehøsten på gården Hammar i Vågå, mer presist 31. oktober, i forleng-

elsen av hovedveien fra Hamar over Otta og langs en viktig sidevei derfra til Vågå. Derimot er det ikke mulig at svartedauen kan ha spredt seg fra Bergen til Vågå, slik det har blitt hevdet, fordi epidemien var i utbrudd i Bergen først i annen halvdel av august, og i fullt utbrudd først henimot midten av september. Ved midten av september må smittestoffet alt ha vært i Vågå for å ha utviklet epidemisk form seks uker senere, altså i slutten av oktober, men da blir det ikke tid igjen for spredning den meget lange avstanden fra Bergen til Vågå. Så langt har det vært forutsatt at Hammar var første gården som ble angrepet, men det er i utgangspunktet søkt. Vågå ligger rundt regnet 300 km fra Oslo og 170 km fra Hamar, igjen bekreftes den relativt høye spredningshastigheten på ca. minst 1,5 km langs hovedveien Oslo-Hamar-Nidaros, kanskje snarest 1,75 km per dag nordover fra Hamar, som er godt innenfor rammen for spredningshastigheten til ordinær byllepest. En noe høyere gjennomsnittlig spredningshastighet nordover fra Hamar enn fra Oslo til Hamar kan forklares med at kjøligere vårvær i april-mai har bremsset spredningshastigheten noe i dens tidlige spredningsfase, mens sommervær har gitt økt hastighet, den kan også forklares med økende strøm av pilegrimer med hjerteskjærende og oppofrende ærender hos St. Olav i Nidaros. Spredningshastigheten langs veien Oslo-Valdres-Lærdal var som ventelig noe lavere. Uttrykket manndauenvinteren brukes også et par ganger, i begge tilfelle vises det til slutten av desember (1349), i det ene tilfellet er det tale om et dødsfall i pesten i fjellbygda Tinn i Telemark, et forventet sted for svartedauens slutfase på Østlandet.⁵⁷ Slik framgår det at kildene med deres angivelser av tid og rom for svartedauen gir et meningsfullt og komplett integrert spredningsmønster under de gitte forutsetninger om innførsler og spredningshastigheten for byllepest.

“Den aller siste personen som vi vet døde i svartedauen, er nettopp biskopen av Stavanger som døde 7. januar 1350”, heter det i min avhandling.⁵⁸ Det kommenterer Lindanger slik: “Det er også lett å få motforestillinger når Benedictow – mellom anna med utgangspunkt i at biskop Guttorm døyde 7. januar 1350 – daterar pestutbrotet i Stavanger til vinteren 1350.”⁵⁹ Dette er som man kan se villedende på minst tre viktige punkter: (1) At jeg skulle mene at svartedauen hadde brutt ut i Stavanger om vinteren, og at dette skulle være en kurant mening; (2) om betydningen av biskopens død; (3) i forhold til de resonnementer som kan føres om tidsperspektivet for den epidemiske utviklingen i Stavanger. Disse tre spørsmål skal nå settes i fokus.

Jeg aldri har antydnet at svartedauen brøt ut i Stavanger om vinteren, verken med henvisning til biskop Guttorms død eller noen andre argumenter implisitt i Lin-

⁵⁷ Benedictow 1993/1996: 78-102; Benedictow 2002: 57-80; Benedictow 2004: 149-158.

⁵⁸ Benedictow 2002: 81.

⁵⁹ Lindanger 2004: 315.

dangers formulering “mellom anna”. Tvert om, alt i avhandlingens innledende presentasjon av peстыkdom forklarer jeg hvorfor byllepestepidemier allment har et klart årstidsmønster knyttet til de varmere årstidene, svekkes med kaldere høstvær og forsvinner med kaldt vintervær.⁶⁰ Jeg peker på at dette var et trekk ved pestepidemiene som folk i Norden festet seg ved og kommenterte, og at det derfor var et trekk som skulle gjenfinnes i studiene av de norske pestepidemiene, dersom de var byllepest. Jeg har også underveis i avhandlingen systematisk kommentert alle observasjoner med relevans for årstidsaspektet ved pestens epidemiologi. I sluttkapitlet har jeg oppsummert observasjonene og framhever at det i norsk pesthistorie som omfatter over 30 bølger med pestepidemier, ikke finnes et eneste eksempel på en vinterepidemi.⁶¹ Dette innebærer at Stavanger-biskopens død i pest 7. januar 1350 med stor sannsynlighet tilhører svartedauens slutfase i byen, og dette har jeg gjort klart som min forståelse: “Det finnes derfor ikke kildegrunnlag for å hevde at svartedauen fortsatte i epidemisk form gjennom vintermånedene i 1350, slik det er blitt hevdet.”⁶²

Angivelsen av tidspunktet for biskopens død gjør det i stedet mulig gjennom epidemiologiske resonnementer å løse spørsmålet om når svartedauen kom til Stavanger med stor sannsynlighet. Det vil under normale epidemiologiske forutsetninger ta omkring tre måneder for at svartedauen skulle rekke å bre seg gjennom hele Stavanger og fullføre den epidemiske prosessen, men det må likevel regnes med spredte endemiske tilfelle av pest omkring årsskiftet i vestnorsk normalklima, slik vi kan se av oppregningen i Absalon Pederssøn Beyers dagbok av dødsfall i Domkirken sogn i Bergen dag for dag 1565-66.⁶³ Da er vi tilbake til andre halvdel av september eller i alle fall ikke senere enn henimot slutten av september. Men så må vi ta høyde for at det vil ta ca. seks uker fra pestsmittestoff ble innført i Stavanger til utviklingen av en begynnende epidemisk fase, altså har importen fortrinnsvis skjedd mellom grovt regnet 4. august og den følgende uke, og i alle fall ikke senere enn henimot midten av august. Det betyr at pestsmitten er tilført Stavanger før svartedauen brøt ut i Bergen eller også bare muligens samtidig, dersom vi kobler senest

⁶⁰ Benedictow 2002: 38-41; Benedictow 2004: 24, 60, 97, 162-169, 175, 186-187, 190-192, 195-202, 233-235; Benedictow 1993/1996: 100-102, 161-171. Årsaken til dette årstidsmønsteret er dypt forankret i pestens smittemåte med lopper som er blitt smittefarlige gjennom å innta høyinfisert rotteblod, slik jeg gjentatte ganger har redegjort for: Loppene formerer seg dårlig om vinteren og deres antall reduseres kraftig, samtidig utvikler rotter ikke sepsis eller mye lavere nivåer av sepsis i kjølig og kaldt værlag, lopper som suger blod av dem vil derfor i all hovedsak ikke bli smittefarlige.

⁶¹ Benedictow 2002: 320. For svartedauen mer allment se Benedictow 2004: 233-235.

⁶² Benedictow 2002: 82.

⁶³ Benedictow 2002: 197.

mulig smittetilførsel til Stavanger med tidligst mulig utbrudd i Bergen, altså omkring midten av august. Slike sterkt pressede forutsetninger inneholder store usikkerhetsmarginer som står multiplikativt i forhold til hverandre. Dermed er det nærmest utelukket at Stavanger kan ha fått sin tilførsel av pestsmitte fra Bergen. Det ryster grunnvollene i Lindangers teori.

Hvordan kan denne situasjonen skjules? I den umiddelbare fortsettelsen skriver Lindanger frimodig følgende:

Han [Benedictow] argumenterar for at smitten kan ha kome frå Agder med heimvende geistlege. Kontakten med Bergen avfeiar han med at det (var) få som hadde noen grunn til å seile mellom disse to byene [...] Dette er ei grov undervurdering av kontakten mellom dei to byane, eit samband som til alle tider har vore tett. Om ikkje anna så blei det sendt store mengder landskyldkorn frå gardar i det aller næraste opplandet til Stavanger [...] til Bergen! Kanskje like truleg kom pesten til Stavanger om lag ved dei same tider som Oslo og Tønsberg – helst frå Bergen, men det er heller ikkje utenkjeleg at han kom via handelskontakt med England. Når det gjeld Agder, er pestimporten mogeleg både direkte frå utlandet eller frå Bergen.

Dette er en meget spesiell klynge av vilkårlige påstander som Lindanger ikke oppgir sine empiriske belegg for. Heller ikke prøver han sine påstanders epidemiologiske holdbarhet. Han gir heller ikke noen forklaring på at jeg kan mene at svartedauen kan ha kommet til Stavanger “frå Agder med heimvende geistlige”. Jeg må derfor gjøre oppmerksom på at det bygger nettopp på en islandsk annal, nemlig *Gottskalksannalen*, for der fortelles det i åpningsavsnittet om svartedauen:

Kom stor drepsott til Norge og Hjaltland [Shetland]. Døde herr erkebiskop Arne og abbed Torkell i Helgafell [kloster]. Syv sogn i Agder ble lagt øde på kort tid. Biskopen sendte mange prester og diakoner og svennene sine, og døde alle på kort tid.⁶⁴

Dermed kommer det fram at jeg altså har en begrunnelse for hvorfor svartedauen kan ha kommet til Stavanger med geistlige – og bispesvenner – fra Agder, som bygger på en islandsk annal, og som ut fra vanlige historiefaglige premisser ville framstå som rimelig for de aller fleste historikere. Slik jeg ser det, formidler *Gottskalksan-*

⁶⁴ Benedictow 2002: 71. *Islandske Annaler* 1888: 354.

nalen interessante opplysninger som gir meg anledning til å føre flere vesentlige resonneringer i min avhandling, som Lindanger ikke berører:

Det er for det første påfallende at Stavanger-biskopen hadde godt med kvalifisert personale å avse som kunne sendes i hast til disse sognene på Agder: prester, diakoner og svenner. Det peker mot at svartedauen kom til Agder før den kom til Stavanger. Det er nesten utenkelig at biskopen skulle ha hatt kvalifisert geistlig personale å avse hos seg, dersom svartedauen hadde herjet i byen.⁶⁵

To spørsmål melder seg nå med ettertrykk: Hvor kan svartedauen på Agdesiden ha kommet fra? Og hvor kan svartedauen i Stavanger da ha kommet fra i første halvdel av august? For å besvare disse sentrale spørsmål må enkelte epidemiologiske tidsperspektiver avklares. Smittetilførsel fra Bergen i første halvdel av august, altså før, eller bare så vidt mulig, samtidig med utbruddet i Bergen, og flere måneder før (eller alternativt lenge etter) det kunne være aktuelt med tilførsel av landskyldkorn til Bergen fra Stavangerområdet, som Lindanger finner det oppportunt å nevne i en historiefaglig betenkelig sekvens, må for alle praktiske formål utelukkes. Landskyldkorn og tiendekorn samles inn etter kornhøsten og avleveres til geistlige og verdslige rettighetshavere for omsetning i denne tidshorisont. For meg er det åpenbart at det mest konkrete holdepunktet må være at biskopen av Stavanger ikke hadde hatt geistlig personale og svenner å sende til hjelp for befolkningen i de syv sognene på Agdesiden, dersom svartedauen (hadde) herjet i Stavanger. De syv sognene må antas å være svartedauens utbruddsområde i landsdelen og i bispedømmet. Det epidemiske utbruddet og den dramatiske utviklingen av svartedauen i et område på Agdesiden, som fikk befolkningen til å sende ilbud til Stavanger-biskopen om hjelp, sikkert primært fordi sogneprestene døde tidlig og de døende ikke fikk dødssakramentet som deres frelse var avhengige av, inneholder et viktig tidsperspektiv: Svartedauen ville ta nær 6 uker på å utvikle en begynnende epidemisk form i disse bygdesamfunnene, for å nå en intensiv dramatisk fase ytterligere flere uker, og for å nå denne dramatiske fase i syv sogn ytterligere uker. Og så skulle befolkningen der sende ilbud til Stavanger som ankom før svartedauen brøt ut i byen, slik at det var personale å avse. Alt dette viser med stor sannsynlighet at svartedauen på Agdesiden hadde sine epidemiologiske røtter i mai 1349. Import av smittestoff fra Bergen eller Stavanger er utelukket. Dermed faller Lindangers påstander ikke bare som hypotetiske eller spekulative, men som direkte uholdbare.

⁶⁵ Benedictow 2002: 81.

De to hovedspørsmålene som ble reist i foregående avsnitt kan nå besvares: I forhold til det første spørsmålet finnes det, som vist, gode argumenter med betydelig beviskraft for å mene at svartedauen ble tilført Agdesiden i mai 1349. Da må det enten være enda en original import til Norge fra England, eller mest nærliggende er det skjedd med skipstransport fra det tidlige utbruddet i Oslo (eller muligens sekundært fra andre steder i det indre oslofjordområdet i den første spredningsfasen). Det gir også svaret på det andre spørsmålet, nemlig at smittestoffet kan ha blitt ført fra Agder til Stavanger med overlevende geistlige eller bispesvenner fra bispestolens personale som var blitt sendt dit og vendte tilbake i live (hver femte overlever pest-sykdom). Her vet vi altså konkret at det har vært nære personforbindelser mellom Stavanger og et område hvor vi vet at svartedauen raste, og hvor den med stor sannsynlighet raste før Stavanger ble rammet. Og nå kan vi se at dersom man virkelig våger å stole på de islandske annalene med de forbehold som ligger i alminnelige kildekritiske forutsetninger, finner man også her svar på et godt holdbarhetsnivå. Slik bidrar den islandske annalens beretning om svartedauens herjing på Agdesiden og om Stavanger-biskopens vilje til å komme befolkningen der til unnsetning i en kritisk tid, til å styrke ytterligere argumentasjonen for et utbrudd av svartedauen i Oslo tidlig på våren 1349.

Enda en gang kan det konstateres hvordan epidemiologiske analyser bygget på forutsetning om at svartedauen var ordinær byllepest, binder sammen kildenes spredte opplysninger på en måte som gir et helhetlig og velintegret mønster for svartedauens spredning i tid og rom i Norge. Ingen kilder eller opplysninger strider mot eller forutsetter ekstreme, lite sannsynlige eller sjeldne pestepidemiologiske forutsetninger. Samsvaret med de ordinære forutsetninger for byllepest viser at spredningsmønsteret gjenspeiler basis i svartrotta, dens vanlige loppeparasitt og det bakterielle smittestoffet *Yersinia pestis*.

Det er nylig hevdet at den rotteloppa som i dag er vanlig på brunrotta (som ikke kom til Norge før ut på 1700-talet), nemlig *Nosopsylla fasciatus*, spilte en hovedrolle for spredningen av byllepest i Norge.⁶⁶ Mellom mange alvorlige motargumenter kan det her pekes på at denne loppearten bruker tre-fire ganger lengre tid enn svartrottas normale loppeparasitt fra den blir infisert til den blir infektiv ("blokkert") og altså smittefarlig, minimum 26 dager, ordinært signifikant lenger.⁶⁷ Basisfarsotten i rotte-

⁶⁶ Moseng 2006: 209, 223 o.fl.st. Mosengs påstand om at menneskeloppen kan ha vært en viktig faktor i smitteprosessen gjennom såkalt mekanisk overføring er direkte uholdbar og uten reell forankring i faglitteraturen.

⁶⁷ Pollitzer og Meyer 1961: 465; Hirst 1953: 179, 338-345, 462-463; Pollitzer 1954: 351-355, 371-372. Moseng 2006, forholder seg til svartedauen bare sporadisk og uten en helhetlig epidemiologisk framstilling som kan gi grunnlag for å prøve hans nye teori.

kolonien(e) på hver gård vil da ta veldig lang tid, mye lengre enn om smitteoverføringen ble formidlet av svartrottas ordinære loppeparasitt, og må hele tiden gjentas på hver gård. Fordi den territoriale spredningsprosessen da uunngåelig vil ta veldig mye lengre tid, er denne påstanden uforenlig med det spredningsmønsteret i tid og rom som vi faktisk observerer både for svartedauen og senere pestepidemier i Norge og i Europa forøvrig. Det framheves da også i faglitteraturen at *Nosopsylla fasciatus* bare kan ha en svak bidragende rolle i pestepidemier og at det ikke er konstatert en eneste pestepidemi i områder der denne loppearten er enerådende.⁶⁸ Systematisk prøving av den observerte epidemiske spredningsprosess mot ulike farlige smittesykdommers karakteristiske utviklingsformer gir konsekvent samme svar, at den svarer til de karakteristiske kjennetegn for vanlig byllepest basert på svartrotta og dens ordinære loppeparasitt og ikke strider mot noen trekk ved denne smittesykdommen.

*

På slutten av sin drøftelse synes Lindanger å erkjenne, hva jeg har påpekt, at det ikke er mulig for noen smittesykdom å bryte ut i Bergen i annen halvdel av august og rekke å bre seg over hele Norge i de gjenværende måneder av 1349, slik de islandske annalene beretter. Lindanger godtar at det må foreligge en spredningsbevegelse gjennom Østlandet som starter om våren og etter hvert når Hamar, Toten, Gudbrandsdalen og Valdres og fullføres i løpet av et tre-kvart års tid. Hans løsning er å flytte prosessen ett år fram i tid og brått å gå inn på at det høyst sannsynlig har vært mer enn en innførsel til Norge:

Både Oslo og Tønsberg hadde om lag den same kontakten med pestråka område i utlandet og med Bergen. Det er difor rimeleg å rekna med at begge byane blei råka nokså samstundes og at pesten sidan spreidde seg oppover i landet, nådde Toten på ettersommeren og Gudbrandsdalen utpå hausten [1350] [...] Det kan vera at islendingane hadde rett i at det bare var eitt pestbruhoved – Bergen. Men sidan pesten spreidde seg metastatisk over havet, kan det vel

⁶⁸ Hirst 1953: 179, 339. “[...] plague epidemics have never occurred in communities where *fasciatus* existed alone and were not associated with *cheopis* [...] The chief role of *N. fasciatus* is doubtless to prolong an enzootic initiated by *X. cheopis*; such an enzootic is seldom reflected in significant human mortality.” *N. fasciatus* “seldom or never play a significant part in the spread of epidemics of human plague.”

tenkjast både to, tri og fleire pestbruhovud? Kanskje ville framstillinga ha vunne på ei djupare problematisering?⁶⁹

Det blir litt merkelig for meg at Lindanger nå framstiller som sin oppfatning, og som en kritisk bemerkning til min avhandling, at det kan ha vært både to og flere uavhengige innførsler av pest. Han anser det endog for "rimelig", hvilket er en påstand om faktisitet på ganske høyt holdbarhetsnivå og ikke bare en arbeidshypotese, og etterlyser en dypere problematisering av dette scenariet. Faktisk er det jo slik at dette er en oppfatning som jeg har fremmet og har argumentert for siden 1992 og i flere avhandlinger. Jeg mener å ha vist at hele spredningsbevegelsen stemmer med og kan forklares ut fra at det var ytterligere én uavhengig innførsel av svartedauen, nemlig i Oslo høsten 1348. Lindangers utgangspunkt er derimot at han ville bestride dette til fordel for de islandske annalenes framstilling av at det bare var én innførsel, til Bergen. Han forkaster ikke nå de islandske annalenes påstand på dette punkt, men det heter nå bare forsiktig at det kan være at de hadde rett.

Flere av formuleringene i denne teksten er uklare eller tvetydige. Men Lindanger er klar på at han ser for seg som "rimeleg" at Oslo og Tønsberg ble rammet omtrent samtidig av pestinnførsler fra utlandet og ut fra samme forutsetning som Bergen. Så vidt jeg kan forstå, mener han også ut fra dette premiss at svartedauen kan ha blitt innført til Bergen, Oslo og Tønsberg noenlunde samtidig. Det er mulig å forstå ham også slik at Oslo og Tønsberg kan ha blitt tilført smittestoffet fra Bergen, dette kan forklare at han fastholder som mulig de islandske annalenes påstand om at det bare var én innførsel av svartedauen til Norge. Som vi nå kan se, ender Lindanger opp med å stille seg ganske fritt til de islandske annalenes framstilling og datering av svartedauen i Norge: Han forkaster åpenbart deres påstand om at svartedauen brente seg over hele Norge i 1349 og at biskop Hallvard av Hamar døde i svartedauen dette år, og han åpner for flere innførsler av pest fra utlandet, også til Oslo og Tønsberg, og også, som det synes, at Oslo og Tønsberg kan ha fått smitten med skip fra Bergen. Alle disse nye synsmåtene og ideene som Lindanger bringer inn på slutten av sin alternative teoribygging tilhører naturlig den tidlige forskningsfase. Jeg har derfor forholdt meg til dem i mine avhandlinger, mest omfattende i avhandlingen til den norske pesthistorien som Lindanger har tatt for seg. På denne bakgrunn skal jeg bare kommentere dem kort.

Påstanden om at Oslo og Tønsberg hadde samme kontakt med pestrammede områder i utlandet og med Bergen er ubegrunnet og i strid med min brede redegjørelse

⁶⁹ Lindanger 2004: 315.

for norske byers handelsforbindelser på denne tiden,⁷⁰ uten at han forholder seg til dette. Tønsberg og Bergen hadde for eksempel en helt annen dominans av hanseatisk handel enn Oslo, der englandshandelen sto relativt sterkt. Tønsberg var en mye mindre by enn Oslo og, som det synes, med ganske liten egen skipsfart på utlandet, og Oslo var en vesentlig mindre by enn Bergen, som også gjenspeiler den relative intensitet i deres utenrikshandel, men ikke deres relative eksponeringsrisiko for pestsmitte.⁷¹ Mens svartedauen kan ha nådd Oslo fra sørøstengelske havner høsten 1348, ble hansabyene ved Østersjøen og Nordsjøen ikke smittet før senhøsten 1349, altså ett år senere, slik det framgår av min avhandling. Skipsfarten mellom Bergen og England forholdt seg hovedsakelig til nordligere havner enn de sørøstengelske som forholdt seg til oslohandelen, altså til områder der svartedauen bredte seg først i 1349. Det er derfor som ventelig at Bergen ble smittet sommeren 1349 med, som det synes, et skip fra King's Lynn, et område der svartedauen brøt ut våren 1349. Alt dette er relativt utførlig drøftet i min avhandling og også illustrert med kart.⁷² Det setter i perspektiv Lindangers antagelse om relativt nær samtidig innførsel av pestsmitte til Bergen, Oslo og Tønsberg og at det skulle ha skjedd høsten 1349. Jeg synes nok at Lindanger burde ha forholdt seg kritisk til denne opphavsanalysen før han lanserte sin kritikk av min framstilling på dette punkt og sine alternativer.

Dette kan utdypes: Lindanger taler nå i all løselighet om "utlandet", da impliserer det alternative utenlandske opphav for smitte høsten 1349. Det framgår av min store avhandling om svartedauen fra 2004 at svartedauen ikke kan ha kommet til Norge fra nordtyske hansabyer høsten 1349, heller ikke fra England der epidemien døde bort i Nord-England samme høst i en spredningsbevegelse innover i landet, heller ikke fra Nederlandene, heller ikke fra Norges naboland.⁷³ Da foreligger det en forskerplikt for Lindanger til å spesifisere hvilke eller hvilket alternativt opphav i "utlandet" høsten 1349 han sikter til. Slik det nå er, framstår påstanden som vilkårlig og uholdbar. Tvert om, er smitteoverføringene til hansabyene ved Nordsjøen og Østersjøen vanskelig å forklare uten å gå den omvendte vei, nemlig at smittestoffet var kommet fra Norge med hanseatiske skip som returnerte til sine hjembyer. Det samme gjelder utbruddet av svartedauen i Halland, som kong Magnus viser til, som trolig skyldes smitteinnførsel i Halmstad alt først i juli. Tilsvarende gjelder for tilførselen av pestsmitte til den østprøyssiske byen Elbing i det sørøstlige hjørnet av Østersjøen, som må være smittet i annen uke av juli og derfor trolig med et skip som forlot Oslo

⁷⁰ Benedictow 2002: 102-111.

⁷¹ Benedictow 2002: 108-111.

⁷² Benedictow 2002: 46-51.

⁷³ Benedictow 2004: 138-178, 194-201, 205-206.

i første uke av juni, altså trolig med et hansaskip som returnerer etter vinteropplag i Oslo.⁷⁴ Introduksjonen av pestsmitte i Ribe og i Friesland høsten 1349 synes helst å måtte vise til nederlandske skip i retur fra Norge. Dette viser at det tvert om finnes gode grunner til å hevde at det tidlige utbruddet av svartedauen i Oslo har spilt en viktig rolle i den videre spredning av svartedauen i det nordlige Europa og at dette utgjør selvstendig støtte for at svartedauen brøt ut i Oslo ganske tidlig på våren 1349. Også dette setter i perspektiv Lindangers antagelse om relativt nær samtidig innførsel av pestsmitte til Bergen, Oslo og Tønsberg høsten 1349. Lindangers antagelse om at handelen fortsatte som før under svartedauens herjinger, relativt uberørt av katastrofen, er det heller ikke mulig å finne støtte for, slik jeg også påpeker i min avhandling om svartedauen.⁷⁵ Ingen av disse premisene er derfor etter mitt syn holdbare.

Desto mer iøynefallende blir det at påstanden om at pesten kom til Oslo ut på høsten 1349 nå er blitt til faktum i Lindangers tekst, uten at det er gitt empiriske dokumentasjon for det. Dette kildespørsmålet vil også bli kommentert nedenfor. I hele den lange norske pesthistorien på over 300 år og med over 30 pestbølger har jeg ikke funnet et eneste eksempel på at pest er blitt ført fra Bergen til Oslo eller Tønsberg, et forhold jeg også har forklart, men som altså ikke har fanget Lindangers oppmerksomhet. Hans implisitte oppfatning av en mulig spredning fra Bergen til Oslo og Tønsberg, som det her dreier seg om, er altså saklig ubegrunnet og spekulativ. Man savner her også Lindangers forklaring på at svartedauen alt i begynnelsen av september 1349 nærmet seg truende grensen til Sverige, hvis den først hadde brutt i Oslo samme høst, og man savner Lindangers forklarende redegjørelse for bakgrunnen til svartedauens spredning inn i Vest-Sverige senhøsten 1349.

Alt dette setter i perspektiv hans påstand om at pesten brøt ut i Oslo og Tønsberg ut på høsten 1349, ble undertrykt av vinterværet, brøt ut igjen om våren, etter nøyaktig det samme mønster som jeg har fått fram, og at dette var utgangspunktet for svartedauens spredning på Østlandet, slik at det store peståret der var 1350. Eksplicit mener han at svartedauen brøt ut på Hamar og Toten i september 1350, også alle de kildebitene med tidsangivelser uten årfesting legges på samme måte i samme mønster, men altså ett år forskjøvet i tid. Dette er bare mulig fordi han ikke forholder seg til de tre kilder eller kildematerialer som jeg har gått gjennom ovenfor ut fra et tidfestingsperspektiv, og som entydig og på meget høyt holdbarhetsnivå plasserer svartedauens herjinger på Østlandet i 1349. Det er også bare mulig, mulig fordi han

⁷⁴ Benedictow 2004: 161-163, 167-169, 172, 175, 196-197, 205-206.

⁷⁵ Se for eksempel Benedictow 2004: 177.

ikke forholder seg til mulige opphavsområder for tilførsel a svartedauen til Norge i 1349.

Det er bare fordi Lindanger ikke fører pestepidemiologiske resonnementer, at han kan foregi at det faktisk at det foreligger et par testamenter utstedt i Tønsberg henholdsvis 2. og 14. november 1349, styrker hans påstand om at smitten må være importert på denne tiden, og at det kan være skjedd fra Bergen.⁷⁶ Da må det enda en gang pekes på at det tar (minst) seks uker, under kjølige høstlige værforhold gjerne lenger, fra pestsmittestoff introduseres i en liten by til utviklingen når en begynnende epidemisk fase, og før epidemien når en bredere intensiv fase i byen, som gjør at også det gode formuende borgerskapet føler seg truet og begynner å gjøre sine testamenter for sikkerhets skyld, går det ytterligere et par-tre uker.⁷⁷ Om vi antar at de bevarte testamenter slik utgjør en vanlig fase for testamentskriving, verken tidlig eller sen, som i kjølig høstvær starter anslagsvis tre uker etter at den epidemiske fasen begynte, kan vi nå beregne oss tilbake til månedsskiftet august-september eller de første dager av september som tidspunkt for smittetilførselen. Normaltiden for seilas mellom Bergen og Tønsberg på tidlig 1300-tall, skal ifølge Sverre Steen, ha vært vel to uker, som også svarer til den mer allmenne normen for gjennomsnittlig dagfart på omkring 40 km (skipene seilte bare i dagslys, førte fortsatt bare råseil og krevde rimelig laglig vindretning).⁷⁸ Da kan vi se at det skipet som Lindanger tenker seg kunne ha seilt fra Bergen til Tønsberg med svartedauen om bord, måtte ha lagt ut før svartedauen hadde brutt ut i Bergen eller kanskje og bare muligens i den første endemiske fasen der. Dermed blir Lindangers påstand usannsynlig alene ut fra en enkel spredningsanalyse. Dette har jeg også vist i min avhandling.⁷⁹ Muligheten for at utbruddet i Tønsberg skulle ha hatt opphav i utlandet er drøftet ovenfor og også vist å være usannsynlig.

*

Men det er enda en argumentasjonskategori som har vært viktig for historikerne for å plassere svartedauen på Østlandet til 1349, og som jeg også slutter meg til. Historikeren må reise spørsmålet om det er trekk ved samfunnsforholdene som peker mot at svartedauen skulle ha herjet også i 1350 eller om en normaliseringsprosess i kjølvannet av svartedauen var kommet i gang. Det viser seg klart at i 1350 var normali-

⁷⁶ Lindanger 2004: 315.

⁷⁷ Benedictow 2004: 81, 106, 119, 121, 136-137, 197-198, 227, 336.

⁷⁸ Benedictow 2002: 50-51 og fn. 77. Jf. Benedictow 2004: 102-103 og fn. 20.

⁷⁹ Benedictow 2002: 65.

seringen av samfunnsforholdene og gjenoppbyggingen av samfunnsmaskineriet begynt også på Østlandet og på en måte som utelukker at svartedauen nå skulle rase over landsdelen. Et godt eksempel er åpningen i den gamle mester Andreas Holmsens lille bok om svartedauen:

Den 20. juli 1350 ble det holdt offentlig vitneavhør på gården Vad i Sigdal. Det gjaldt å få rettsgyldig fastslått ‘hvem som døde sist av folket på Hoffar’, nabogården til Vad, vel på grunn av arverettsspørsmål [...] ‘i denne usedvanlige dauen’. Den ‘usedvanlige (fåtidelega) dauen’ var Svartedauen eller ‘Den store manndauen’ som den ble kalt etter at en ny pestepidemi hadde gått over landet i 1359-60 [...] Provsbrevet fra 20. juli 1350⁸⁰ viser at pesten da var over for iallfall noen måneder siden; for vitneavhøret ble ledet av en representant for fehirden eller slottshøvedsmannen i Tønsberg, og en slik offentlig myndighet tok det sin rommelige tid å få mobilisert, dengang som nå.⁸¹

Holmsen slår altså fast at i juli 1350 må svartedauen være avsluttet minst for noen måneder siden for å tillate at det offentlige maskineriet hadde fått gjenhentet seg til å ta fatt på sine utfordrende arbeidsoppgaver for å normalisere samfunnsforholdene etter den enorme katastrofen som hadde rammet menneskene. Og det er tale om offentlige myndigheter med tilhold nettopp i Tønsberg. Det er ingen grunn til å anta at dette var første gang fehidens ombudsmann hadde organisert et rettslig avhør om arvespørsmål utløst av svartedauen i området, vi har bare en bevart kilde som mer eller mindre tilfeldig har overlevd de skiftende viderverdigheter som lokale dokumenter utsettes for gjennom århundrene.

Det setter også i perspektiv Lindangers påstand om at dateringsformularen “manndauesommeren” i et brev fra 1359 med tilknytning til gården Lunde i Øvre Eiker,⁸² naboherrred til Sigdal i sør og til Sandsvær i vest,⁸³ skulle vise til sommeren 1350. I en annen arvesak som gjaldt gården Kjørstad i Sandsvær, like vest for Lunde, ble det ført vitne på at Margrete Jonsdatter Hæth var eneste overlevende barn og siste gjenlevende arving på Kjørstad i imbredagene, det vil si de tre fastedagene i uken før jul, i det store manndaueåret. Videre avla Torunn Hallkjellsdatter ed på at hun var på Kjørstad disse dagene før jul.⁸⁴ Det må innebære at svartedauen da var

⁸⁰ DN VIII, 156.

⁸¹ Holmsen 1984: 7.

⁸² DN III, 298, 22.01.1359.

⁸³ DN III, 298.

⁸⁴ DN III, 420, 20.12.1378.

slutt, slik at vitnet våget å være på gården i denne tiden. Det samme bestyrkes i vitnebrevet om at bonden på (Søndre) Darbu i Øvre Eiker, like øst for Kjørstad, hadde reist til Oslo for å betale landskyld på lille julaften i manndauenvinteren.⁸⁵ Gårdene Lunde, Kjørstad og Darbu ligger ganske nær hverandre og grovt regnet i luftlinje om lag 40-45 km sør for Hoffar. Sett i sammenheng framgår det klart at alle disse kildene refererer seg til svartedauen i et lite, langsmalt lokalområde som strekker seg fra det sørlige Sigdal til nordspissen av Sandsvær og Øvre Eiker. Det framgår videre at svartedauen hadde herjet i dette området over lengre tid, i tidsrommet juni til desember 1349, som ventelig kan være når den skal bre seg fra gård til gård, og at den døde ut mot slutten av året, slik at bonden kunne våge å reise av gårde og også kunne våge å reise til Oslo like før jul, og at Torunn Hallkjellsdatter kunne gå inn på gården Kjørstad før jul. Samtlige dokumenter forholder seg til samme situasjon, den tidlige normaliseringsfasen etter at svartedauen var slutt. Varigheten av epidemien i dette lille avlange territoriale triangel, fra en introduksjon senest begynnelsen av juni til slutten av november eller begynnelsen av desember, er forenlig med byllepest, men uforenlig med en sykdom som smitter direkte mellom mennesker med dråpesmitte eller annen form for direkte kontakt, som normalt vil gi mye hurtigere spredning og dekning av området.⁸⁶

Bonden som reiste til Oslo for å betale landskyld like før jul, kom til en by der normaliseringsprosessen var i full gang. Hadde ikke svartedauen vært slutt både i hans nærområde og i Oslo, er det også vanskelig å forestille seg at han hadde våget seg ut på en slik reise som dreide seg om betaling av landskyld for den ubetydelige summen 2 øre penger for leie av en jordlapp på Løresbol.⁸⁷ Både Bjørkvik og jeg framhever at kildene gjenspeiler at dette da for lengst var tilfelle. Spesielt dokumenterer vi det gjennom en arvesak som foregikk på Toragården i Oslo 20. november 1349, og som viser at svartedauen var over og de overlevende hadde tatt fatt på arbeidet med å få normalisert sin livssituasjon (nedenfor).⁸⁸ Påfallende nok er november 1349 tiden da Lindanger mener at svartedauen relativt nylig hadde begynt å herje i Oslo.⁸⁹

De islandske annalene er våre hovedkilder til stormanns- og riksrådsmøtet som kom sammen i Bergen sommeren 1350, ledet av kong Magnus og med deltakere fra

⁸⁵ DN II, 478, 03.02.1383.

⁸⁶ Det gjelder med prinsipielt unntak for retrovirus som HIV/AIDS og i noen grad for filoviridae som ebola- og marburgvirus, som jeg ikke anser relevante for denne diskusjonen.

⁸⁷ For en redegjørelse av disse verdienhetene se Benedictow 2002: 349-350, fn. 80.

⁸⁸ Bjørkvik 1996: 21-22; Benedictow 2002: 66-67.

⁸⁹ Lindanger 2004: 315.

hele landet. Da ble blant annet prins Håkon satt i kongssetet og fikk hird, det forteller om omfattende frammøte av hirdmenn/adelsmenn som kunne inngå i den særlige forpliktende "hirdseremoni" for den umyndige kongen. Om svartedauen hadde herjet, om så bare på Østlandet, er det vanskelig å tenke seg at man skulle ha våget å sende budbringere som skulle dra gjennom store deler av Østlandet med innkallingsbrev til riksrådsmøte og "hirdmøte" i Bergen uten de dypeste bekymringer for deres liv (dersom de fant noen villige) og for smittetilførsel når de kom tilbake, og også at stormenn, riksråder og adelsmenn frimodig skulle gi seg i vei til Bergen under slike omstendigheter og møte tallrikt fram. Blant de frammøtte fra Østlandet var biskop Salomon som hadde kommet fra Oslo og vigslet biskoper som var konfirmert av erkebiskop Arne før hans død. Det ble også vigslet mange nye prester, til dels underårige, for å avhjelpe prestemangelen.⁹⁰ Slik tok man kraftfullt fatt på å få både den geistlige og verdslige delen av samfunnsmaskineriet i gang igjen.

På hjemturen fikk Biskop Salomon i Tønsberg 3. august 1350 åpent brev av den nye drottseten på kongens vegne til bøndene i Oslo bispedømme, fordi de ikke hadde betalt (korn)tienden fra foregående år og forsvarte seg med at de ikke hadde arbeidsfolk til å treske kornet.⁹¹ Så vil nå jeg, i motsetning til Lindanger, påpeke at det ikke står et ord om at svartedauen herjet i det vidstrakte bispedømmet på dette tidspunkt, og framheve at det måtte være vanskelig å kreve at bøndene tresket og førte tiendekornet, dersom svartedauen herjet for fullt. Det kan også være ganske uforståelig at ikke (korn)tienden var tresket og innbetalt til lokalkirkene inklusive biskopens fjerdepart alt foregående høst etter gammel sedvane, dersom det da ikke var skjedd noe katastrofalt som hadde forhindret normal næringsvirksomhet og skattebetaling. Det kan også være vanskelig å forstå at bøndene ville forsvare seg med mangel på arbeidskraft, dersom det ikke hadde den minste meningsfulle referanse til at noe var skjedd som faktisk hadde gjort det vanskelig å få tak i arbeidskraft. Det kan også være nærliggende å feste seg ved biskopens påstand om at folk nå lå i mye større drikk enn noen gang før. Så kan man jo ha hjerte for det, dersom man godtar at de overlevende var dypt ulykkelige over tapet av ektefelle, barn, naboer og venner, alt som gjorde livet virkelig meningsfullt.

Denne normaliseringsprosessen etter pestkatastrofen kan utdypes videre enn det jeg har gjort her, slik jeg har gjort i min avhandling.⁹²

⁹⁰ *Islandske Annaler* 1888: 276, 354, 404.

⁹¹ DN VI, 196.

⁹² Benedictow 2002: 89-91.

Bjørkviks syn på svartedauens spredningsvei, spredning i Norge og dødeligheten

Det er en overraskende side ved Lindangers forsøk på å begrunne en sensasjonell ny teori om at svartedauen bredte seg på Østlandet i 1350, at han ikke nevner at professor emeritus Halvard Bjørkvik har framsatt en slik teori i fjerde bind av *Aschehougs Norges Historie*.⁹³ I norsk historieforskning er det en konvensjon å åpne med redegjørelse for emnets forskningshistorie og hvorfor det er viktig å ta det opp igjen.⁹⁴ Jeg har i sin tid anmeldt Bjørkviks bind i Dagbladet og gjorde der oppmerksom på det gjennomgående uholdbare i hans framstilling av svartedauen, også teorien om spredning på Østlandet i 1350. Også forsker Liv Marthinsen ved Lokalhistorisk institutt berørte i en større og allment velbegrunnet kritisk kommentarartikkel om bindet i *Heimen* det åpenbart uholdbare i Bjørkviks spredningsframstilling. Hun gjør også oppmerksom på at hun “saknar gjennomslag frå den nyare pestforskninga som er førebels dokumentert i hovedoppgåver og doktorgradsavhandling som er allment tilgjengelege i historikarmiljøet”.⁹⁵

De omfattende og dyptgripende problemene i Bjørkviks framstilling om svartedauen møter den orienterte leser umiddelbart i åpningen. Han siterer med en rekke oversettelses- og gjengivelsesfeil *Lagmannsannalens* framstilling av svartedauens geografiske opprinnelse og spredning fra Nord-Afrika gjennom Europa og til Norge, som holdbar saklig informasjon. Alt tanken om at man omkring 1350 på en liten isolert øy langt der ute i Nord-Atlanteren skulle ha mottatt korrekt informasjon om svartedauens lange spredningsvei til Norge, er overraskende, men kan selvsagt settes opp som en arbeidshypotese som måtte prøves mot forskningen og kildene. Det heter i *Lagmannsannalen* (min oversettelse):

Sotten startet i Babylon i Serkland [= sarasenernes land = arabernes land] ute i Afrika. Så fór den herfra til Jorsalland [Jerusalemeland ≈ Palestina/Israel] og Jorsalborg og la nesten hele byen øde. Deretter fór den nord over Jorsalhavet [Middelhavet] og over hele Romania [= (Øst)Romerriket/Bysants], og så vi-

⁹³ Bjørkvik 1996: 11-35. Også en grunn til å kommentere nærmere Bjørkviks framstilling er, som nevnt, at den synes å kunne gjøre inntrykk på forskere med perifer tilknytning til emnet, se Vahtola 2003: 562.

⁹⁴ Man vil finne en framstilling av den norske forskningshistorien til svartedauen i min doktorgradsavhandling, Benedictow 1993/1996: 34-44. Jeg viser til den i min avhandling om norsk pesthistorie, Benedictow 2002: 9, 15-17.

⁹⁵ Marthinsen 1997: 197.

dere nord over landene og til pavegarden [= Avignon]⁹⁶ og området omkring og la nær alt øde. Vigslet paven elven Rhône [renner gjennom Avignon] og ut i den ble kastet døde mennesker [...] Så fór hun [sotten] over hele Frankrike og Saksland [= saksernes land = Tyskland] og så til England og la nær hele England øde, og til prov på det så overlevde i byen London ikke mer enn fjorten mennesker. På den tid seilte en kogge fra England som det var mye folk på og la den inn på vågen i Bergen ...

Det eneste som (etter alt å dømme) er rett i denne spredningsbeskrivelsen er, som ventelig kan være etter nærhetsprinsippet, at svartedauen ble ført fra England til Bergen på et engelsk skip. Derimot er det selvsagt en "skipperskrøne" at bare fjorten mennesker overlevde i London, 20 prosent overlever pestsykdom, og London hadde trolig omkring 80 000 innbyggere.⁹⁷ Burde ikke denne absurde påstanden være en vekker til kildekritikk? Noe av det mer selsomme i annalistens spredningsframstilling, at svartedauen startet i Babylon i Serkland i Afrika, blir borte i Bjørviks feiloversettelse av åpningspåstanden når han skriver: "Sotten startet i Babylon og spredte seg over Serkland til Afrika".⁹⁸ Det annalisten påstår er at Babylon lå i Nord-Afrika og at svartedauen startet der, i Nord-Afrika, og det er umulig å ha spredning via Nord-Afrika til Afrika. Annalisten virker også desorientert når han påstår at svartedauen startet i Babylon, som da faktisk hadde ligget øde i omtrent 1500 år.

Det gis to karter over svartedauens spredning i Bjørviks framstilling, et spredningsrutekart og et territorielt spredningskart.⁹⁹ Man må spørre seg om bakgrunnen for at spredningskartet viser en spredningsrute for svartedauen også via Krim til Europa, som ikke antydes i de islandske annalene, men som alle moderne vitenskapelige framstillinger har felles, er spredningsveien til Europa, den eneste spredningsveien. Det er faktisk slik at Mesopotamia, der Babylon ligger, ble rammet av svartedauen gjennom spredning fra vest via "Jerusalemland" og i all hovedsak i 1349, samtidig med at pesten raste i Norge! Det gjør det også klart at selv om vi anstrenger oss for å forstå annalisten i beste mening og at han ikke mente å sikte til oldtidsbyen Babylon, men til Babylonia som alternativt regionnavn til Mesopotamia (som riktignok har vært i bruk siden hellenistisk tid), så er han fortsatt på villspor i sine geografiforestillinger og i sine spredningspåstander.

⁹⁶ Pavegard kan enten bety pavebyen (jf. Miklagard for Konstantinopel) eller pavens gård, altså den pavelige curia. I begge tilfelle er det tale om Avignon der pavene nå hadde residert alt i flere tiår, også regjerende pave Clemens 6.

⁹⁷ Se Benedictow 2004: 135.

⁹⁸ Bjørkvik 1996: 12.

⁹⁹ Bjørkvik 1996: 17.

Det territoriale spredningskartets framstilling av at hele Frankrike og Spania og Sør-Tyskland ble herjet i 1348, er helt galt og epidemiologisk umulig, liksom det er galt for Danmarks vedkommende at hele Jylland og Fyn, Samsø og Ærø ble herjet i 1349, og bare øyene østafør med Sjælland ble rammet i 1350 osv. Det er fullstendig galt å framstille spredningsveien til Norge som om den gikk gjennom Italia og Frankrike til "Belgia" og derfra til London, hvordan nå *Lagmannsannalens* framstilling her skal forstås, ettersom den faktisk fullstendig uholdbart også skriver at svartedauen herjet seg også gjennom Tyskland på vei til England. De nordvestligste delene av Frankrike og de sørlige delene av Belgia ble herjet av svartedauen i 1349 samtidig med Norge, i havnebyen Calais brøt den ut i desember 1348, øyensynlig etter smitte fra England, altså den motsatte spredningsveien.

Den korrekte framstilling på dette punkt er at svartedauen ble ført med skipstransport fra Bordeaux til byen Melcombe Regis, i dag Weymouth, i Sør-England, der utbruddet fulgte kort før St. Hans 1348, ett år før svartedauen trengte inn i Sør-Tyskland. Utbruddet av svartedauen i Sør-England er altså helt ute av kronologisk koordinering med Bjørkviks framstilling, som også ville gjøre problematisk annalistens påstand om smitteimport til Bergen med skip fra England. Fra Weymouth spredte svartedauen seg i Sør-England både innover land og sprangvis med skip langs kysten og nådde London og havnebyer i Sørøst-England i tide for utbrudd alt i september 1348. Det er bakgrunnen for at svartedauen med stor sannsynlighet ble ført til Oslo denne høsten, mens smittetransporten til Bergen sommeren 1349 synes å ha skjedd med et skip fra King's Lynn ved den store bukta The Wash, der den herjet våren 1349. Jeg skal her forøvrig for korthets skyld få vise til min totalgjennomgang av svartedauens opprinnelse og spredning i min siste avhandling.¹⁰⁰ Jeg kan ikke se det annerledes enn at Bjørkvik misinformerer sine lesere i forhold til bakgrunnen for en av de viktigste begivenheter i norsk historie, svartedauens spredningshistorie fram til Norge.

*

Og så litt til det medisinske og kliniske: Et eksempel på det uforståtte av pestens epidemiologi er det når Bjørkvik skriver:

¹⁰⁰ Benedictow 2004: 48-67, og kart s. xviii-xix. Se også kort redegjørelse i Benedictow 2002: 44-47 og kart på innsiden av permen. Se også korte framstillinger av første spredningsfase med kart Benedictow 2005: 44-49; Benedictow 2006: 47-51.

Det finnes isolerte områder hvor rotter og lopper kan leve fredelig sammen, men under gitte forutsetninger kan balansen brytes, og en pestbølge blir resultatet. I Europa skal det bare være ett slikt naturlig spredningssentrum, nemlig en rottekoloni på nordvestkysten av Det kaspiske hav [...]

Det er mye her som er uforståelig, især at pestepidemier bryter ut når det fredelige samliv mellom lopper og rotter brytes. Og det er helt uforståelig at det bare skulle være én rottekoloni på nordvestkysten av Kaspiahavet. Jeg tenker meg at Bjørkvik forholder seg til framstillingen av begrepet pestfokus i min doktorgradsavhandling, altså et område med stor tetthet av ville gnagere der pest formidlet av lopper sirkulerer kontinuerlig. Et slikt pestfokus strekker seg fra nordvestkysten av Kaspiahavet og inn i Sør-Russland. I dette området finnes enorme mengder av gnagere som heter susliker og som er bærere av pest. Ved kontakt mellom peстыke susliker og husrotter kan pestepidemi oppstå.¹⁰¹ Svartedauens opphav var ikke lengst mulig borte, i Kina, der det ikke er dokumentert en eneste pestepidemi mellom 610/652 og 1642 e.Kr.,¹⁰² men høyst sannsynlig i dette pestfokuset i et område i nærheten av Krim der den ble skipet ut, også ifølge hans eget kart. Det finnes flere samtidige russiske og bysantinske kronikører som plasserer svartedauens begynnelse her, mens det ikke finnes kildedekning for Bjørkviks påstand om spredning fra Kina til Bagdad og videre til Palestina og Alexandria for utskiping til Europa.¹⁰³

Jeg leser med undring at Bjørkvik i tilknytning til framstillingen av dødeligheten hevder at "Sigrid Undsets levende skildring i *Kristin Lavransdatter* viser at hun også på dette punktet hadde fakta på det rene". Undset bygger på Boccaccios litterære framstilling i åpningskapitlet til *Decameronen* (skrevet 1348-53). Kritisk-faglig lesning av denne framstillingen vil vise at Boccaccio, og derfor med ham Undset, selvsagt ikke kjenner moderne vitenskapelige forskningsresultater om pestens epidemiologi, kassudødelighet eller kliniske manifestasjoner, men at han bygger på

¹⁰¹ Benedictow 1993/1996: 21-22.

¹⁰² Benedictow 2004: 40-42.

¹⁰³ Benedictow 2004: 48-54.

klassisk miasmatiske smitteteori som selvsagt er uvitenskapelig og uholdbar.¹⁰⁴ Heller ikke har de realistiske forestillinger om bakgrunnen for ulike kliniske framtreddesformer for pestsykdom. Verken Boccaccio, Undset eller Bjørkvik skiller mellom primær lungepest og sekundær lungepest. Boccacios framstilling er litterær og dramatisk med mange uholdbare påstander, også påstander som viser at han trolig ikke ved selvsyn har sett pestofre og opplevd svartedauen i Firenze i 1348. Sannsynligvis har han gjort som ungdommene han skriver om, dratt bort fra Firenze og isolert seg fra omverdenen, slik at han bygger på hørensagen.

*

For å anslå befolkningsdødeligheten må man enten vite hvor mange mennesker som levde innenfor et gitt territorium og hvor mange av dem som døde, eller, som Bjørkvik forsøker, bruke sykkelighetsrate og kasusdødelighet, hvor stor andel av befolkningen som ble syke, og hvor stor andel av dem som døde. Bjørkvik påstår at det er “også fastslått at i en byllepestepidemi hadde opp mot halvparten av dem som ble smittet, sjansen til å overleve – i middelalderen må vi nok regne med at dødeligheten var noe større – mens lungepesten på det nærmeste gjorde rent bord”.¹⁰⁵ Med begrepet dødelighet mener Bjørkvik her åpenbart andelen av dem som ble syke som døde, som mer presist i forskningen betegnes med fagtermene kasusdødelighet eller letalitet, til forskjell fra befolkningsdødelighet, altså andelen av en befolkning som dør. Bjørkviks påstand om at omkring halvparten av byllepestsyke dør/overlever er ikke kjent fra forskningen. Men det er korrekt at kasusdødeligheten i lungepest er nær

¹⁰⁴ Ifølge klassisk gresk medisin ble epidemisk sykdom forårsaket av miasma. Miasma var et smittestoff med karakter av en slags giftgass som man mente oppsto gjennom forråtnelse av biologisk materiale i bakken, steg opp og ble spredt med vinden og kom slik i kontakt med mennesker. Dette var et syn på epidemisk sykdom som bredte seg i intellektuelle kretser i høymiddelalderen og var et ikke-religiøst alternativ til den da dominerende forestillingen om epidemisk sykdom som Guds straff for menneskenes synder. Da ble den også utvidet ved at astrologisk særlig farlige konstellasjoner av planeter kunne provosere lignende giftdunster opp av bakken, også jordskjelv kunne forårsake utstrømning av miasmagass fra bakken. I tilknytning til denne forestillingen møter vi nå også en ganske ny forestilling om at miasma ikke bare ble spredt med vinden, men også klebet ved gjenstander brukt av syke personer, smittegjenstander som i samtiden teknisk ble kalt “fomites”. I norsk historie møter vi for første gang forestillingen om fomites i form av pestklær i 1525, altså klær som pestsyke hadde brukt og som derfor var smittebærende med miasma og farlige. Det er ekstra interessant at det gjelder allmuens forestillinger, men det er mulig å dokumentere slike forestillinger blant adel og geistlighet noen få år senere. Benedictow 2002: 148-149, 179-186.

¹⁰⁵ Bjørkvik 1996: 16.

total, nær hundre prosent, dersom det er dette uttrykket “gjorde rent bord”, sikter til.¹⁰⁶ Påstandene på dette punkt ligner på Andreas Holmsens framstilling i *Norges historie fra de eldste tider til 1660* som utkom i 1939, og formuleringen fastholdes gjennom alle senere utgaver: “Denne farsotten var dels en byllepest, som gjorde ende på sine offer etter et par dagers lidelser, dels en lungepest med 50 % dødelighet innen en uke”.¹⁰⁷ Her har åpenbart Holmsen byttet om byllepest og lungepest, og da gjenfinner man forestillingen om 50 prosents dødelighet i byllepest. Under omstendighetene er det mest nærliggende å formode at Bjørkvik er påvirket av dette.¹⁰⁸

På den annen side setter Bjørkvik noen sider senere overraskende og inkonsistent kasusdødeligheten til noe over 80 prosent,¹⁰⁹ og da er det nærliggende at han har tatt dette tallet fra min doktorgradsavhandling som trekker inn og sammenfatter alle kjente studier av kasusdødeligheten i pest.¹¹⁰ Bjørkvik setter dette tallet i forhold til en antatt smittesannsynlighet, han mener nok sykighetsrate (morbiditetsrate),¹¹¹ for befolkningen på mellom en tredel og to tredeler og når slik en løs beregning av dødelighetsraten for befolkningen i svartedauen på nær 50 prosent, mener han. Mer presist framkommer en dødelighetsrate på mellom 26 og 53 prosent, i snitt altså ikke nær 50 prosent men nær 40 prosent. Påstanden om sykighetsrate er tatt ut av luften, det finnes ikke kildemessig belagte sykighetsrater for

¹⁰⁶ Det er korrekt at primær lungepest normalt dreper sine ofre innen to døgn, men opptrer bare sporadisk og utgjør en marginal del av byllepestepidemier, Benedictow 1993/1996: 214-227. Det er ikke konstatert på faglig grunnlag et eneste tilfelle av en epidemi av primær lungepest i middelalderen eller tidligmoderne tid, det gjelder også for Norge slik det framgår av min avhandling. Benedictow 2004: 27-31, 236-241; Benedictow 2002: 30-33, 40, 93-94, 320; Benedictow 1993/1996: 214-223.

¹⁰⁷ Holmsen 1977: 328.

¹⁰⁸ Denne raten for kasusdødelighet i byllepest kan også være hentet fra Walløe 1988: 39, som bruker den for hypotetiske modellberegninger av dødeligheten i svartedauen. Benedictow 1993/1996: 149. Jeg tenker meg at også Walløe har hentet denne raten fra Holmsens påstander. Den er altså ikke basert på forskning, se fn. 101.

¹⁰⁹ Bjørkvik 1996: 21.

¹¹⁰ Benedictow 1993/1996a: 146-149.

¹¹¹ Ikke alle som blir smittet blir syke, det vil alltid være noen som smittes med så lave infeksjonsdoser av smittestoff at immunitetsforsvaret greier å forhindre at sykdom bryter ut (subinfektive smittedoser), smitteraten i betydningen andelen av en befolkning som blir smittet, er altså høyere enn sykighetsraten i befolkningen.

noe område i svartedauen (og ikke på lang tid), og smitterater finnes overhodet ikke for hele pesthistorien. I fortsettelsen om befolkningsdødelighet ligger han nær framstillingen i min doktorgradsavhandling, som han altså kjenner. Samtidig er det klart at hans første påstand om kasedødelighet på 50 prosent ville gi mye lavere dødelighetstall for befolkningen på mellom 16,5 og 33,5 prosent, i snitt ca. 25 prosent. Bjørkviks framstilling bygger altså ikke bare på vilkårlige påstander, men er også på flere måter selvmotsigende eller sprikende. Det er selvsagt uheldig å operere med vilkårlig valgte sykkelighetsrater og vidt forskjellige rater for kasedødelighet, som leder til høyst sprikende fiktive beregninger av rater for befolkningsdødeligheten.

Lagmannsannalen presenterer en dødelighetspåstand for Norge, nemlig at over to tredeler av befolkningen døde. Det er uforenlig med begge Bjørkviks påstander om kasedødeligheten og om sykkelighetsraten, spesielt for så vidt han bekrefter at svartedauen var byllepest. Da kan man savne at Bjørkvik ikke kommenterer dette.

*

Bjørkvik er, som nevnt, den første norske historiker som setter fram en alternativ ankomst- og spredningsteori om svartedauen i forhold til den framstilling jeg gir i mine avhandlinger av 1993 og 2002. Sentralt her er at han mener at farsotten ankom til Østlandet sent i 1349 og i hovedsak spredte seg der i 1350.¹¹² Han bygger på mye av den samme uholdbare kildebruk og munner ut i de samme selvmotigelser som karakteriserer Lindangers senere forsøk. Lindanger viser, som nevnt, ikke til Bjørkviks tidligere framstilling, hans framstilling framstår derfor som uavhengig, mens det ellers kunne være nærliggende å anta en viss faglig kontakt og inspirasjon. Mye av problemene ved Bjørkviks framstilling er dekket av mine kommentarer til Lindang-

¹¹² Bjørkvik 1996: 12-23.

ers framstilling.¹¹³ Jeg skal derfor her bare kommentere kort enkelte andre sider. Bjørkvik starter med følgende påstand: “Det eneste faste holdepunktet vi har, er sensommeren 1349, som blir nevnt av de islandske annalene.” Dette er galt, det står ikke noen spesifisering der av tiden på året svartedauen ankom til Bergen. Det framgår bare at den kom med et skip fra England og derfor i skipsfartssesongen, men da har man jo mange måneder å velge på. Enda mer misvisende er det når han hevder (implisitt) at jeg skal ha skrevet at svartedauen var nådd opp i Numedal i januar 1349 og bruker det som argument for at den må være kommet til Oslo foregående høst. Ingen har påstått, som Bjørkvik anfører og argumenterer mot, at svartedauen skulle

¹¹³ Det er grunn til å kommentere Bjørkviks forståelse og bruk av kong Magnus’ åpne brev til befolkningen i Sverige om svartedauen og de beslutninger som riksrådet hadde vedtatt for å mildne Guds vrede og spare Sveriges innbyggere for den voldsomme dødelige epidemien som herjet over hele Norge og i Halland og nå nærmet seg truende Sverige. I brevet vises, som nevnt, til en tidligere innkalling til hastemøte av riksrådet i Lödöse, som under tidens kommunikasjonsforhold må være skrevet minst tre uker før, for å få sendt innkallingen til møtedeltakerne og gi dem tid til å reise dit i hast (ovenfor). Bjørkvik viser i sin drøftelse kjennskap til forskningen om riksrådsmøtet og kongens reiserute, men bruker det ikke til tidfesting av dokumentet. I stedet bruker han en opplysning i brevet om at det er besluttet å pålegge en allmenn (kopp)skatt på én penning, som kongen, biskopen og rådet skal benytte til religiøse tiltak som kan mildne Guds vrede, og disse pengene skulle være utbetalt senest 30. november. Av det slutter Bjørkvik at brevet må være skrevet “nokre uker før 30. november, men neppe mange måneder før”. *Regesta Norvegica*, VI, nr. 1. (Samsvaret mellom tidfestingen her i fn. 1, Bjørkviks bruk av den og Bjørkviks rolle som ansvarlig redaktør av bindet, se “Forord”, gjør det rimelig å anta at han har forfattet tidfestingen der. Han må i det minste ha godtatt denne alternative tilnærming til dateringen av dokumentet.) Tidsformuleringen er noe uklar, men synes i hovedsak å måtte forstås som at det skulle være skrevet 3-5 uker tidligere, som bringer oss til månedsskiftet oktober-november, da kong Magnus var i nærheten av Jönköping, ca. 140 km fra Lödöse i luftlinje, slik det også framgår av Bjørkviks egne anførsler om kongens reiserute, og kongen var da på vei videre østover inn i Sverige. Det er dermed utelukket at riksrådsmøtet i Lödöse har funnet sted på eller nær denne tiden, det må være avsluttet i god tid før. Dette tidsperspektivet svarer også dårlig til mine forestillinger om hvor tidkrevende det var å organisere og gjennomføre full skattlegging av Sverige (eller Norge) i middelalderen, der flere måneder hadde vært nærliggende, og det bringer oss i det minste tilbake til tiden for kongens kjente opphold i Lödöse i slutten av september, slik at brevets tidsopplysninger for meg framstår som ganske konsistente. Etter mitt syn gjør Bjørkvik et uheldig valg av indre tidfestingskriterium når han tar utgangspunkt i skatteopplysningen. Den sentrale opplysning må i stedet være innkallingen til riksrådsmøte i Lödöse, og Bjørkviks egen oppramsing av kong Magnus’ reiserute denne høsten viser at kongen har oppholdt seg i Lödöse bare i slutten av september, alternative tidspunkt for riksrådsmøtet der må anses utelukket. Bjørkviks begrunnelse for å forkaste de svenske diplomatarieutgivernes og Grandisons tidfesting savnes. Bjørkvik 1996: 17-18.

ha kommet til Oslo om sommeren 1348 eller tidlig på vinteren 1349.¹¹⁴ Dette er grunnløst.

Det uholdbare ved Bjørkviks framstilling melder seg umiddelbart, det gjelder både spredningshastighet og påstanden om vinterepidemi: "Og når østnorske kilder taler om vinteren, sommeren og høsten i mannaudeåret, må det menes vinteren 1349/50 og sommer/høst 1350. Dette forutsetter en uhyggelig rask spredning, men det er noe vi er nødt til å godta".¹¹⁵ Slik også Marthinsen peker på, er Bjørkviks sluttappell uholdbar, det er åpenbart uvitenskapelig å appellere til leserne om bare å tro på en påstand, det er forskerens oppgave å bevise at den er troverdig gjennom kildebelegg og kildekritikk, her koblet opp mot korrekt medisinsk og epidemiologisk kunnskap om pest. Det kan for øvrig pekes på at man vil finne en tilsvarende formulering om enorm spredningshastighet i P.A. Munchs framstilling i *Det norske Folks Historie* fra 1862, uten en oppfordring til leseren om ukritisk aksept. Også andre elementer hos Bjørkvik har tydeligvis sin bakgrunn i denne snart 150 år gamle protovitenskapelige framstillingen.¹¹⁶

I to dokumenter brukes uttrykket mannauevinteren, som Bjørkvik kan synes å referere til, men begge viser til de to siste ukene før jul og derfor til svartedauens slutfase.¹¹⁷ Det er altså tale om forvinteren 1349. Den siste som er omtalt som død i svartedauen i Norge, er, som nevnt, biskopen av Stavanger som døde 7. januar 1350. Det finnes ikke kildemateriale som viser at svartedauen herjet i Norge etter

¹¹⁴ Bjørkvik 1996: 16-17.

¹¹⁵ Bjørkvik 1996: 18.

¹¹⁶ Munch gir i sitt pionerverk om norsk eldre historie det første gjennombruddet også for en historiefaglig framstilling av svartedauens historie. Men den bygger på førvitenskapelig miasmatisk smitteteori, såkalt miasmatisk-kontagionistisk smitteteori, som ble utviklet i renessansen på grunnlag av klassisk gresk medisin. Han bygger altså ikke på vitenskapelig medisin eller kunnskap om mikrobiologisk smittestoff. Heller ikke kunne Munch bygge på spesifikk innsikt om pestbakterien og pestsykdoms smittemåte via lopper og spredningsegenskaper. Miasmatisk smitteteori gir allmenne smitteteoretiske premisser for rask spredning over land, som ikke støttes av moderne pestforskning (unntatt i mer episodiske tilfelle i form av lengre metastatiske sprang). Se ovenfor fn. 104. Munchs spredningsframstilling blir derfor fullstendig uholdbar, slik jeg respektfullt, men definitivt viser i min doktorgradsavhandling. Benedictow 1993/1996: 35-37. Bjørkviks bruk av Munchs pionerarbeid får derfor skjebnesvangre følger for hans egen framstilling. Jeg har også lyktes å finne en rekke kilder til spredningen som Munch, ut fra sin tids vilkår, ikke greide å oppspore. Det var derfor ikke så åpenbart uholdbart for ham, som det burde være for Bjørkvik, å mene at svartedauen spredte seg vinteren 1349-50, men det er uansett en synsmåte som det ikke finnes kildedekning for og som er uforenlig med pestens nå kjente epidemiologi.

¹¹⁷ DN I, 355, 07.14.1358; DN II, 478, 03.02.1383. Jf. DN III 420, 20.12. 1378.

denne tid og vinteren 1350. Bjørvik belegger ikke sin påstand om spredning vinteren 1350 med kilder. I min avhandling til den norske pesthistorien har jeg, som nevnt, vist at det ikke finnes et eneste eksempel på en vinterepidemi av pest i norsk pesthistorie. Det gjelder også svartedauen. Dette svarer til summen av internasjonal forskning om (bylle)pestepidemiens sterke tilknytning til varme årstider og gjelder hele Europa.¹¹⁸

Det blir på denne bakgrunn ikke mulig å følge Bjørviks redegjørelse for spredningen av svartedauen i tilknytning til kong Magnus brev. Fordi pesten ennå ikke var kommet til Sverige høsten 1349, "må vi kunne gå ut fra at den ikke hadde herjet så lenge i grenselandskapene vestafør heller".¹¹⁹ Det må være udiskutabelt at kong Magnus mente at svartedauen nærmet seg truende Sverige fra vest i begynnelsen av september 1349, da innkallingsbrevet til riksrådsmøtet i Lödöse senest må ha vært utsendt. Jeg må innrømme at jeg heller ikke forstår logikken i formuleringen, men om vi tar Bjørvik på hans ord og forutsetter at svartedauen hadde herjet i grenselandskapene til Sverige en tid høsten 1349, så forstår ikke jeg hvordan et utbrudd i Bergen som nådde en viss intensitet først i første halvdel av september, skulle ha rukket å spre seg til de østlige ytre deler av Østlandet i grenselandskapene mot Sverige og rase der samme høst. Men det stemmer fint med min analyse: Tilførsel av svartedauen til Oslo senhøsten 1348, utbrudd av svartedauen i Oslo i april 1349, på Hamar i slutten av august og at Hamar-biskopen og Bergen-biskopen skulle være død noenlunde samtidig, altså i første halvdel av september.

Etter at Bjørvik har påstått reservasjonsløst at svartedauen spredte seg på Østlandet i 1350, presenterer han en arvesak som foregikk på Toragården i Oslo 20. november 1349:¹²⁰ "Situasjonen da brevet ble skrevet, ligger klart i dagen: pesten hadde nettopp rast i byen og tre av dem som var revet bort, var brødrene [...] og nå måtte det avgjøres hva som skulle skje med det de etterlot seg."¹²¹ Denne kilden dokumenterer altså også ifølge Bjørvik selv at svartedauen i Oslo var over noen tid før 20. november 1349, slik viser den også at hans påstand om at svartedauen herjet på Østlandet i 1350 er uholdbar. Det er slike selvmotigelser som i normal historiefaglig praksis skal føre til revisjon av forklaringsteorier og arbeid for å finne fram til saklig holdbare integrerte framstillinger.

Det er selvsagt ingen grunn til å anta at dette er det første dokumentet som gjen-speiler normaliseringsprosessen, bare at dette mer eller mindre tilfeldig er blitt over-

¹¹⁸ Se ovenfor s. 109 og fn. 60.

¹¹⁹ Bjørvik 1996: 17.

¹²⁰ DN V, 269.

¹²¹ Bjørvik 1996: 21-22; Benedictow 2002: 66-67.

levert gjennom århundrene. Hvor “nettopp” det var at svartedauen hadde brent seg ut, er ikke klart, men det må være skjedd noen tid i forveien, slik at folk igjen kunne ta fatt på å rydde opp i problemene katastrofen hadde skapt og legge grunnen for en ny god hverdag. At svartedauen i Oslo var avsluttet noen tid før 20. november 1349, viser at den hadde rast på der senest fra sommeren av. Dersom det er rett at Oslo på denne tiden hadde ca. 3000 innbyggere, omtrent det samme som i 1654, vil det også ha vært en enkel trebebyggelse med tilsvarende omfang, som pesten skulle bre seg gjennom. I pesten 1654 var de første dødsfall 27. eller 28. juli, som må gjenspeile at smittestoffet var introdusert i de dødes hus i de første dagene av juli, og de siste dødsfall var ved midten av november, som passer ganske bra til det mønsteret som avtegner seg i Oslo i svartedauen.¹²² Det gjelder med to små forbehold, for det første at det i 1654 kan ha vært noen spredte endemiske pestdødsfall før de første registrerte tilfellene, og at svartedauen i 1349 kan synes å være slutt i alle fall et par uker tidligere, omkring månedsskiftet oktober-november for at folk for alvor kunne ta fatt på normaliseringsprosessen og avtale slike møter som framgår av dokumentet av 20. november, og da åpner det for å skyve utbruddet i Oslo i 1349 noe lengre tilbake i tid. Også dette viser at det må ha vært en selvstendig import av svartedauen til Oslo og at den må ha vært tidligere enn i Bergen.

Avslutningsvis i forhold til denne delen om svartedauens ankomst, forløp og epidemiologi vil jeg framheve hvordan alle resonnementer og drøftelser om spredning, både i forhold til byer og landdistrikter, spredningsmåte, spredningshastighet, årstidsavhengighet og metastatiske sprang, i alle sine framtredelesformer svarer til forutsetningene om epidemiologisk basis i svartrotta og dens ordinære loppeparasitt *Xenopsylla cheopis* og ikke på noe punkt strider eller friksjonerer mot disse forutsetninger. Tvert om virker, som vist, forutsetninger bygget på denne oppfatning av svartedauens epidemiologiske basis integrerende på alle kildeopplysninger, også de som ellers kunne virke urelaterte og vanskelig forenlige. Ingen annen pestepidemi i norsk pesthistorie kan følges like nært og omfattende.

Om husholdstørrelse, folketall og dødeligheten i svartedauen

Lindanger tar opp spørsmålet om dødeligheten i svartedauen.¹²³ Utgangspunktet hans er en kritisk drøftelse av min framstilling av dødeligheten i svartedauen og de de-

¹²² Benedictow: 306-307.

¹²³ Se *Appendiks*, der jeg går nærmere inn på G.A. Erslands, H. Sandviks og Ø. Rians synsmåter på husholdstørrelse, gårdsbefolkning og folketall.

mografiske forutsetninger som er lagt til grunn. Det gir anledning til en mer omfattende gjennomgang av sentrale problemer og forutsetninger knyttet til denne type demografiske estimater.

Kommentarer til Lindangers drøftelse av disse spørsmål forutsetter en knapp introduksjon til enkelte grunnforhold i norsk middelalderdemografi, fordi dødelighetsestimater forutsetter tilgang på rimelig holdbare folketallsberegninger. Utgangspunktet i norsk historieforskning er at i første halvdel av 1300-tallet bodde omkring 95 prosent av befolkningen på landsbygda og levde av primær næringsdrift i vid forstand. I norsk middelalderdemografi har derfor folketallsberegninger i hovedsak vært bygget på en multiplikativ sammenstilling av tallet på gårdsbruk i drift og gjennomsnittlig størrelse på gårdshusholdene eller mer presist på gårdsbefolkningene. I tillegg kommer estimater for befolkningselementer som levde utenfor bondesamfunnets gårdssystem ("gardskipnaden"), som byfolk, fiskere bosatt i fiskevær, samer osv., det kan altså før svartedauen i alt dreie seg omkring 5 prosent av folketallet.¹²⁴ I tillegg er det også mulig å gjøre en uavhengig beregning av folketallet før svartedauen gjennom bruk av retrogressiv metode, der man tar utgangspunkt i et kjent forhold, i dette tilfellet folketallet i 1660-årene, og går bakover i tid og trekker inn historiske endringer som har påvirket utviklingen av dette forholdet over et gitt tidsrom, slik at det blir mulig å skjønne over en tidligere tilstand.

Norsk middelalderdemografi har på mange måter vært forsømt, det er knapt andre enn undertegnede som har satt dette fagområdet sentralt i sin forskning. På denne bakgrunn synes jeg nok ofte at synsmåter og kommentarer til middelalderdemografiske problemstillinger som jeg møter i ulike typer av framstillinger, ofte er faglig mangelfulle. Jeg kommenterer noe av dette også i *Appendiks*. Også i Lindangers framstilling savner jeg basale kunnskaper om samfunnsvitenskapelig metodologi, historisk demografi og middelalderens demografi mer spesifikt for å lansere en alternativ teori om husholdstørrelse og folketall i Norge før 1350. I motsetning til andre historiefaglige disipliner, som for eksempel agrarhistorie, er det åpenbart mulig å mene at spesifikk kompetanse ikke trengs for å framsette nye teorier i sykdomshistorie eller historisk demografi for middelalderen eller første del av tidligmoderne tid. Mitt intensive arbeid over tre tiår for å erverve de faglige ferdighetene for å virke på disse fagområdene og for å utvikle dem gjennom omfattende forskningsarbeid

¹²⁴ Se min drøftelse av befolkningselementene i Benedictow 1996c: 153-156.

¹²⁵ Benedictow 1996b.

¹²⁶ Benedictow 1996c: 151-186.

¹²⁷ Benedictow 2003: 237-249

gir ikke det minste fortrinn i forhold til Lindangers forutsetningsløse tilnæringsmåte til dem.

Som grunnlag for mine innvendinger, skal jeg få vise til at jeg har skrevet den første helhetlige, sammenfattende framstillingen av middelalderdemografi for de nordiske landene. Riktignok er det en viss hovedvekt på Norge, fordi det der finnes best kilder og best utgangspunkt gjennom agrarhistorikernes forskningsforberedende innsats, nemlig *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*, spesielt den betydelige utvidede annenutgaven fra 1996.¹²⁵ Samme år publiserte jeg en sammenfatning av deler av denne avhandlingen med en viss forskyving av tidsperspektivet bakover i tid ut av senmiddelalderen for i stedet å inkludere en nyskrevet del om vikingtidens demografi, “The Demography of the Viking Age and the High Middle Ages in the Nordic Countries”,¹²⁶ og tilsvarende om vikingtidens og middelalderens nordiske demografi fram til 1350 i “Demographic Conditions” i *The Cambridge History of Scandinavia*.¹²⁷ Jeg har også i min siste store avhandling om svartedauen *The Black Death 1346-1353. The Complete History*, skrevet den første, riktignok korte, men sammenfattende framstilling av europeisk middelalderdemografi på femti år,¹²⁸ fordelt på kapitlene “The Medieval Demographic System” med strukturbeskrivelse og “Problems of Source Criticism, Methodology and Demography” med gjennomgang av de tilgjengelige kildetyper til middelalderens europeiske demografi og drøftelse av tilhørende kildekritiske og metodologiske problemer. I dette tilfelle har framstillingen riktignok en klar vinkling mot problemer og muligheter for folketalls- og dødelighetsberegninger på grunnlag av europeisk kildemateriale, men det skulle være særlig relevant i denne sammenheng, og omfatter i høy grad spørsmålet om husholdenes sammensetning og størrelse.

For så vidt som mine sammenfattende framstillinger har vært (blant) de første i sin vitenskapelige disiplin, har de nødvendigvis fått et visst pionerpreg. Det har derfor vært en glede for meg å konstatere at viktige perspektiver har fått stort internasjonalt gjennomslag. Jeg vil her gjerne få vise til generaloppjøret som professor John Hatcher (Corpus Christi, Cambridge) tar med The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure og denne lenge ledende demografiske skolens bruk av data fra 1500- og 1600-tallet som gyldige også som middelalderdemografiske data.¹²⁹ Hatcher påviser med stor beviskraft at middelalderens demografiske grunnforhold i England er klart ulike tidligmoderne tids demografi, at

¹²⁸ Benedictow 2004: 245-272.

¹²⁹ Hatcher 2003: 83-130. Se også Loschky og Childers 1993: 85-97.

spesielt dødeligheten er mye høyere (og livsforventningen tilsvarende lavere). Han framholder også at dette har omfattende konsekvenser for forståelsen av de demografiske grunnforhold mer allment, som kan sammenfattes i begrepet demografisk system eller demografisk regime, at det derfor foreligger også et middelalderspesifikt demografisk system, slik det også framgår av tittelen på min demografiavhandling. I de nevnte kapitler i min internasjonale avhandling om svartedauen har jeg også gått gjennom de foreliggende europeiske data for dødelighet, livsforventning og husholdstørrelse, som fullt ut samsvarer med Hatcher's oppfatninger. Dette samsvarer også med den siste sammenfatning av fransk demografisk middelalderforskning.¹³⁰

Vi står her overfor fundamentale historisk-sosiologiske forutsetninger for historisk periodedannelse. Den historiefaglige inndelingen av historien i perioder er ikke vilkårlige kronologiske inndelinger, men bygger på oppfatninger av grunnleggende kvalitative forskjeller mellom samfunnsformasjoner: Samfunnsformasjoner defineres eller bestemmes ved at de samfunnsmessige grunnforhold eller hovedstrukturer som økonomi, teknologi, politikk, samfunnsadministrasjon, kultur og mentalitet, sosialklasseforhold og demografi er karakterisert ved grunnleggende kvalitativ ulikhet fra foregående og etterfølgende historiske perioder og at disse hovedstrukturer samvirker i produksjonen av den historiske prosess på en særegen måte som også gir en særegen dynamikk og utviklingsretning. Det er altså omfattende begrepsmessig sammenfall mellom begrepene historisk periode og samfunnsformasjon. Dette gjør det klart at å overføre historiske data som gyldige fra en historisk periode/samfunnsformasjon til en annen historisk periode/samfunnsformasjon, er en grunnleggende feil i historisk og samfunnsvitenskapelig metodologi. Historiske data fra én periode kan bare brukes til å sette opp en arbeidshypotese om at et samfunnsfenomen kanskje skulle kunne være uendret siden foregående periode og slik lede til ettersøking og kritisk undersøkelse av kilder fra den aktuelle tid, som kan gi grunnlag for empirisk prøving av hypotesen. En slik form for hypotesedannelse bygger grunnleggende på en slags analogitenkning som nettopp ikke kan brukes for å gjøre gyldige slutninger om faktiske forhold, men bare for å generere arbeidshypoteser. Dette betyr at historiske data om middelalderforhold og at gyldige slutninger/påstander om faktiske forhold i middelalderen bare kan bygge på kilder fra middelalderen. Finnes det ikke kilder fra den aktuelle historiske periode for det emne som man vil studere, har historikeren tapt.

¹³⁰ Biraben 1988: 424-429. Se også Benedictow 2004: 250-251.

På denne bakgrunn er det mulig å drøfte Lindangers historisk-demografiske argumentasjon:

Til rekonstruksjonen av folketalet i høgmellomalderen kan det også knytast nokre kommentarar. Såleis kalkulerar Benedictow for heile landet med 4,5 menneske i snitt i kvar familie tett før Svartedauden. Desse tala kan vera rette for Austlandet, men burde vore meir problematiserte med omsyn til Vestlandet. Her skal folketalet sist i høgmellomalderen ha vore høgt i høve til ressursane og bruksdelinga hadde kanskje nådd tålegrensa. I seinare periodar med betre kjelder til å måla kor mykje folk det var på kvar bonde, ser me til at når folketalet over eit visst nivå, stoppa etableringa av nye bruk mest opp. Det førde i sin tur til ei opphoping av folk på kvart bruk og i kvar husstand. Giftemålsalderen gjekk opp og borna ble gåande lenger heime medan det motsette var tilfellet når folketalet fall. Såleis finn me på Jæren at det midt på 1600-talet kan ha budd kring 5 personar i kvar huslyd. Men etter som folketalet auka utover på 1700-talet, auka også den gjennomsnittlege familiestørleiken til over åtte personar. Kanskje skulle ein ha teke eit atterhald for om det kan ha vore slik i mellomalderen òg? Skulle det så vera, var folketalet før pesten monaleg høgare enn dei 350.000 Benedictow reknar med og folketapet som fylgde endå mykje større.¹³¹

Som man ser svinger Lindanger seg frimodig mellom århundrer og historiske perioder og ulike samfunnsformasjoner. Mellom hans data fra "utover på" 1700-tallet og svartedauen er det fire hundreår. Utover på 1700-tallet befinner vi oss i slutfasen av tidligmoderne tid underveis i en samfunnsomforming, som omkring 1800, leder over i en ny historisk periode og en ny samfunnsformasjon, til moderne tid. Det er et klart brudd på elementær historisk og samfunnsvitenskapelig metodologi å hevde, som Lindanger gjør, at forhold på 1700-tallet skulle ha empirisk kraft til å påvirke slutninger om faktiske forhold i første halvdel av 1300-tallet og gi grunnlag for forbedring om holdbarheten av påstander bygd på middelaldermateriale.

I sin argumentasjonsmåte foregir eller forutsetter Lindanger at det er legitimt, altså metodologisk gyldig, å bygge påstander om husholdstørrelse på overføring av data over store tidsspenn som rommer flere historiske perioder eller samfunnsformasjoner uten å reise spørsmålet om jordbruksøkonomiske, handelsøkonomiske, teknologiske, medisinhistoriske, politiske, sosialklasserelaterte strukturendringer kan

¹³¹ Lindanger 2004: 315-316.

ha påvirket husholdenes og gårdsbefolkningenes størrelse og sosiale sammensetning. Han viser til husholdstørrelse ved midten av 1600-tallet uten å nevne de enorme omlegningene av de økonomiske grunnforhold som var skjedd siden tidlig 1300-tall, og som nå la grunnlaget for framveksten av en ny stor proletarklasse i landet, nemlig husmenn og strandsittere. Store nye næringer var kommet til ved midten av 1600-tallet, skogbruk og sagbruk, med fløting og føring, stor vekst og viktige omlegninger i fiskeriene og fiskeeksporten, bergverksnæringen, og på 1700-tallet i tillegg også en betydelig norsk skipsfartsnæring. Denne økonomiske revolusjon som formet det materielle grunnlaget for tidligmoderne tids samfunnsformasjon og dens nye sosialklasseforhold, var bare mulig på grunn av teknologisk utvikling, for eksempel vannsagen og nye store skipstyper med nye former for seilføring. Den var også bare mulig på grunn av den enorme økningen i internasjonal sjøfart og handel som karakteriserer tidligmoderne tid, og som gjorde det mulig å omsette på det internasjonale markedet enorme mengder varierte trelastprodukter, og mye større mengder fiskeprodukter enn før, og nå også bergverksprodukter, som var noe helt nytt. Til gjengjeld ble det alt ved midten av 1600-tallet mulig å importere over en tredel av den norske befolkningens forbruk av kornprodukter, som kunne livnære en tilsvarende større befolkning. Dette historiske bakteppet og de metodologiske og samfunnsvitenskapelige analyseforutsetningene er det redegjort ganske fyldig for i min norske pesthistorie.¹³²

Det sentrale aspekt i denne sammenheng er at den nye produksjonen i de nye næringene i hovedsak skjedde innenfor eller i tilknytning til gårdsbrukene. Dette ga store muligheter for å øke gårdsbefolkningene gjennom å utnytte nye ressurser og gamle ressurser på nye og mer intensive måter. Det ble mulig for mange mennesker å kombinere ulike typer av arbeid og produksjon innenfor gårdsbrukets rammer til et utkomme eller også i mange tilfelle å kombinere dette med arbeid og produksjon utenfor gårdsbrukets rammer til et samlet levebrød. Det var denne nye produksjon med utgangspunkt i gårdsbrukene, som ble eksportert i et omfang som ga betalingsgrunnlag for å importere store mengder kornvarer. Det var denne eksportdrevne næringsvirksomheten som ga (er)næringsgrunnlag for store nye klasser av arbeidsfolk som kunne bo og i stor utstrekning virke innenfor de etablerte matrikulerte brukenes gårdsterritorier. Slik framkalte de nye materielle grunnforhold i den nye samfunnsformasjonen omfattende endringer i bosetningsmønsteret, næringsvirk-

¹³² Benedictow 2002: 125-163, 169-187, 202-209, 211, 228-231, 233-234, 244, 253-254, 261-267, 282-283, 290-291, 293-295, 315-327, og der anført forskningslitteratur i fotnoteapparatet.

somheten og de demografiske grunnforhold, også av gårdsbefolkningenes struktur og størrelse. I middelalderen var befolkningen nødt til å sørge for den nødvendige tilgang til kornprodukter gjennom egenproduksjon og internt varebytte for antagelig ca. 98 prosent av sitt kornforbruk. På midten av 1600-tallet er det altså tale om muligheter som ikke fantes i middelalderen, og det impliserer derfor en tilsvarende større befolkning på gårdsbrukene i snitt.

Spørsmålet om husholdstørrelse i sine ulike sammensetninger er allment så for sømt i norsk historieforskning at jeg har valgt å utdype problemene i et appendiks "Om familie- og husholdstørrelse, gårdsbefolkning og folketall i Norge ca. 1300-1670", der jeg spesielt tar utgangspunkt i G.A. Erslands og H. Sandviks synsmåter i Samlagets nye norgeshistorie fra 1999. Utgangspunktet for all drøftelse av husholdstørrelse begynner med det enkle faktum at for å opprettholde et stasjonært folketall, slik det var i tiårene før svartedauen, må familiene reprodusere og bringe fram til voksen alder i gjennomsnitt 2,1 barn. Det er også slik at på et gitt tidspunkt, la oss si en imaginær folketelling 1. januar 1340 (eller på en hvilken som helst annen dag på denne tiden), har familiene i gjennomsnitt bare gjennomført to tredeler av sin barnproduksjon. Da har de i en situasjon med stasjonært folketall 1,4 barn i gjennomsnitt til enhver tid. Slik må situasjonen tilnærmet ha vært i Norge i tiårene før svartedauen, da befolkningen hadde sluttet å vokse. I en stasjonær befolkning består grunnfamilien i det enkle familiehushold med tillegg av et foreldrepar i utgangspunkt altså av 3,4 personer. På dette punkt av min framstilling uttaler jeg noe om familie- og husholdstørrelse som Lindanger ignorerer, men burde ha kommentert:

Alle påstander om gjennomsnitt på 6-8 personer på norske gårdsbruk i tidsrommet 1200-1600 er vilkårlige i den grunnleggende forstand at de er kilde-messig ubegrunnet og demografisk uforklart i form av redegjørelse for de ulike sosiale elementer som bringer gjennomsnittstallet opp fra basisnivået på 3,4 personer.¹³³

Det følger deretter en redegjørelse for de ulike strukturelle elementer som jeg kan forskningsmessig begrunne kommer i tillegg, og som bringer gjennomsnittlig husholdstørrelse opp fra 3,4 til ca. 4,5.¹³⁴ Som man kan se, er Lindangers påstander i strid med dette. Han redegjør ikke for kilder som kan dokumentere at det i tidsrommet 1200-1600 som landsgjennomsnitt var større hushold eller gårdsbefolkninger enn

¹³³ Benedictow 2002: 88.

¹³⁴ For en mer fullstendig redegjørelse og drøftelse se Benedictow 1996b: 155-176.

4,5 personer, heller ikke redegjør han for de sosiale elementer som ut fra systematiske demografiske forhold skulle inngå i husholdene eller gårdsbefolkningene og bringe deres gjennomsnittstørrelse opp over 4,5. Heller ikke gjør han det ut fra lokale forutsetninger, heller ikke i forhold til 1600- og 1700-tallsforutsetningene til hans data. Hans påstand om at det skulle være sannsynlig eller trolig at husholdene i snitt var større på Vestlandet mot slutten av høymiddelalderen er uten empirisk støtte eller strukturell forklaring. Den bygger på slutninger over historiske periodegrenser og mellom samfunnsformasjoner, som er en metodologisk feil, og på uvitenskapelig bruk av en ubekreftet (uverifisert) arbeidshypotese for påstand om faktiske, realhistoriske forhold, som verken kan ha beviskraft eller påvirkningskraft for reale slutninger om middelalderske forhold.

Jeg har i min demografiavhandling gjennom konsekvensanalyse forsøkt å illustrere noe av problematikken og det uholdbare i slike imaginære konstruksjoner som Lindanger her setter fram. Jeg tar der utgangspunkt i Holmsens oppfatning, på grunnlag av vitneopplysningene om familien på Hoffar i Sigdal (ovenfor), at det skulle være normalt at familiene på et gitt tidspunkt i tiden før svartedauens ankomst i gjennomsnitt hadde fire barn. Det innebærer at hvert foreldrepar i gjennomsnitt skulle lykkes å føre 6 barn fram til voksen alder som netto reproduktivt sluttresultat, slik at barnegenerasjonen når den ble voksen vil være tre ganger så stor som foreldregenerasjonen, og at dette vil være normalt og gjenta seg gjennom høymiddelalderen. Norges befolkning må ha vokst i samme takt, svarende til at foreldregenerasjonen på to personer tredoblet sitt antall i neste generasjon gjennom sine barn, altså maksimalt 30 år. Det tilsvarer en årlig befolkningsvekst på 3,75 prosent, og ikke, som jeg har vist, reelt i størrelsesordenen 0,2 prosent (som gir en dobling av folketallet i løpet av høymiddelalderen).¹³⁵ Det innebærer at dersom det bodde to personer i form av et nygift ektepar i Sigdal i år 900, og vi tenker oss at det verken var tilflytting eller fraflytting (lukket demografisk system), og befolkningen vokste med 3,75 prosent i året i de femten generasjonene fram til svartedauen, ville det bo 9 millioner mennesker på de 135 gårdsbrukene i Sigdal da svartedauen ankom.¹³⁶ Lindangers synsmåte om at det kan ha vært en gjennomsnittlig husholdstørrelse på 8 personer på Vestlandet på denne tiden er altså åpenbart virkelighetsfremmed. Enhver demografisk orientert forsker vil umiddelbart forstå at denne oppfatningen forutsetter at det i gjennomsnitt bodde nær to hushold på hvert bruk, med andre ord at det var en systematisk tofamiliestruktur, storfamiliehushold eller andre typer flerfa-

¹³⁵ Benedictow 1996c: 180-181; Benedictow 2003: 248-249.

¹³⁶ Benedictow 1996b: 149-153.

miliehushold på Vestlandet, eller i det minste deler av Vestlandet, ved utgangen av høymiddelalderen. Slik må det også ha vært på 1700-tallet i forhold til de data som er utgangspunktet for Lindangers feilaktige analogibruk. Norske agrarhistorikere har konsekvent framholdt at det enkle familiehushold har vært den dominerende husholdform på norske gårdsbruk i tidsrommet ca. 1200-1600, altså i tiden etter avviklingen av trældommen og før utviklingen av husmannsvesenet.¹³⁷

Denne konsekvensanalysen har altså avdekket implisitte demografiske hypoteser eller antagelser som det ikke finnes kildedekning for, i dette tilfelle fordi de er virkelighetsfremmede. Det ligger også innebygget i Lindangers egen beskrivelse av utvekslingsprosessen i høymiddelalderen mellom ledige ressurser og demografisk endring, at yngre sønner flyttet ut og fant seg ledig leilendingsbruk eller ryddet eget bruk, inntil det ikke lenger var ledige ressurser for flere bruk. Han skriver faktisk: "Her skal folketalet sist i høg mellomalderen ha vore høgt i høve til ressursane og bruksdelinga hadde kanskje nådd tålegrensa." Konsekvensen av denne situasjon, mener Lindanger, skulle være en opphopning av folk på de enkelte gårdene, fordi det ikke fantes ledige ressurser til utflytting. Men trass i hva han skriver, må han da implisere at det ikke også har foregått en vidtgående gårddelingsprosess, som etter min kjennskap til faglitteraturen skulle være veldokumentert, og som stadig er blitt styrket i forskningen fra en gårddelingskvotient på 1,5 i Sandnes' opprinnelig anslag fra 1968 til en delingskvotient på ca. 1,85 i dag (og fra 51 000 til 64 000 gårdsbruk innen Norges nåværende territorium).¹³⁸ Dette må være forutsetningen for at han øyensynlig kan forestille seg at det i gjennomsnitt skulle være ledige ressurser på det enkelte gårdsbruk som i gjennomsnitt tillot framveksten av et systematisk eller meget dominant tohusholdssystem, en tohusholdstruktur. Dette er selvmotsigende, for enten er det masse ledige ressurser på Vestlandet, nemlig innenfor gårdssystemet ("gardskipnaden"), og da er det uforståelig at gårddelingsprosessen ikke kunne fortsette. Eller så var det ikke ledige ressurser, og var det ikke flere levebrød på gårdsbrukene, så er det ikke lett å forstå hva de menneskene levde av som skulle ha hopet seg opp på gårdene. Var det ikke ledige ressurser tilgjengelig for ytterligere bruksetablering, da må befolkningen nolens volens slutte å vokse. Utviklingen vil gå mot en stasjonær befolkning formidlet hovedsaklig gjennom to mekanismer: (1) Gjennom økning i dødeligheten pga. stort antall marginale bruk som gir lite å gå på i forhold til dårlige år i jordbruket. (2) Gjennom redusert fruktbarhet forårsaket av økt ekteskapsal-

¹³⁷ Benedictow 1996b: 150-151.

¹³⁸ Sandnes 1968: 276-277; Sandnes 1977/1987: 100; Sandnes 1978: 72; Marthinsen 1996: 156-157.

der og økende antall permanent ugifte nettopp fordi det er blitt vanskeligere å skaffe til veie ressursgrunnlag for familiestiftelse i form av gårdsbruk eller arbeid. Stasjonær eller også kortsiktig svakt synkende befolkning er karakteristisk for en befolkning som har nådd tålegrensen for det antall mennesker som kan livnære seg ut fra de tilgjengelige ressurser og teknologi, det berømmelige malthusianske befolkningstaket. Slik viser en nærmere drøftelse at Lindangers oppfatninger om utviklingen i husholdstørrelse på Vestlandet mot slutten av høy middelalderen er vilkårlige, uholdbare og selvmotsigende.

Det er Lindangers beskrivelse av en sterkt presset ressursituasjon mot slutten av høy middelalderen, som er i samsvar med vanlig velbegrunnet oppfatning blant agrarhistorikerne, og da er det ikke ressurser verken til gårddeling eller til opphopning av mennesker på de enkelte gårdsbruk i tiden før svartedauen. Den sterke økningen i antall mennesker per gårdsbruk som Lindanger observerer på 1600- og 1700-tallet, skyldes altså framveksten av nye næringer etter middelalderen, som gir nye næringsmuligheter for framveksten av nye proletære samfunnsklasser av husmenn og strandsittere. På dette grunnlag etableres det på gårdsbrukene flerhusholdsbefolkninger som typisk ikke er storfamilier¹³⁹ (altså konstallasjoner av biologisk relaterte hushold). De vokser ut av den nye muligheten for mennesker til å koble seg opp til nye arbeidsmuligheter i nye næringer, som gir inntekts- og ernæringsgrunnlag for framveksten av nye proletarklasser og et nytt klasseskille. Den sosiale konstallasjonen på mange gårdsbruk blir husbondhushold og arbeidsfolkushold, som i større eller mindre grad er knyttet til økt utnyttelsesgrad av gårdsbrukets ressurser i samspill med nye produksjons- og arbeidsmuligheter utenfor. Denne utviklingen innenfor gårdsbrukenes rammer har store konsekvenser for gårdsbefolkningenes sosiale sammensetning og demografiske struktur. Slik det framgår av Lindangers egne tall for de strøk av Vestlandet som han forholder seg til, så kommer det store gjennomslaget for nye næringer der forholdsvis forsinket i forhold til andre landsdeler. Bare det kan forklare at gårdsbefolkningene der omfattet i snitt 5 personer ved midten av 1600-tallet, altså godt under det daværende landsgjennomsnittet på ca. 6 personer, mens gårdsbefolkningene der på 1700-tallet skulle ha kommet opp i et snitt på 8 personer.

Det betyr at dersom vi legger til grunn at det var skjedd bare et mindre gjennomslag for nye næringer i de aktuelle strøk av Vestlandet ved midten av 1600-tallet, peker det mot at gjennomsnittlig husholdstørrelse tidligere har vært tilsvarende noe mindre. Bruker vi retrogressiv metodikk, en klassiker i norsk agrarhistorie, her i

¹³⁹ Benedictow 1996b: 95-120.

form av en retrogressiv næringsøkonomisk analyse i levebrøds- eller livbergingperspektiv, så er det faktisk slik at også Lindangers utgangspunkt gir støtte for en gjennomsnittlig husholdstørrelse på 4,5 personer under middelalderens demografiske system. Faktisk impliseres at snittet snarere helst har vært noe mindre, men det er en problemstilling som må drøftes nærmere på grunnlag av en relativt detaljert gjennomgang av de økonomiske grunnforhold i det aktuelle området, og det må gjøres i annen sammenheng.

*

Lindanger er i denne sammenheng opptatt av gjennomsnittlig husholdstørrelse av den berettigede grunn at det er ett av to kjernepunkter i forhold til den etablerte beregningsmåte av folketall i norsk middelalder. Folketallsberegning tar altså utgangspunkt i tallet på gårdsbruk der omkring 95 prosent av befolkningen bodde. Det gjør det mulig å foreta ganske gode folketallsestimater, dersom tallet på gårdsbruk og gjennomsnittlig størrelse på gårdsbefolkningen er kjent. Det er arbeidet fram et godt estimat av antall gårdsbruk i Norge i tiårene før svartedauen ankom (nedenfor). Det skyldes det store utviklingsarbeid som representanter for den såkalte norske agrarhistoriske skolen nedla gjennom en stor del av 1900-tallet og som foreløpig ble avsluttet av Liv Marthinsen i 1996. Spørsmålet om husholdstørrelse har nok vært noe vanskeligere å forholde seg til, og her har norske middelalderforskere ikke hatt noen utviklet demografisk fagdisiplin å bygge på.

Det har vært vanlig å bruke husholdstørrelsen fra manntallene fra 1660-årene på ca. 6 personer,¹⁴⁰ i de senere år enda høyere husholdstørrelser, men uten at dette er saklig begrunnet.¹⁴¹ Men dette innebærer nettopp å overføre data mellom historiske perioder/samfunnsformasjoner, fra den etablerte tidligmoderne periode forbi senmiddelalderen som historisk periode og til slutten av høymiddelalderen. Det er, som påpekt, alt i utgangspunktet en metodologisk feilslutning. Det er også åpenbart en reallhistorisk feil, fordi husholdstørrelsen i 1660-årene var påvirket av en alt omfattende etablering av husmanns- og strandsitterhushold innenfor de matrikulerte gårdenes områder, som synes å ha startet omkring 1620. Denne utviklingen skyldtes at det var vokst fram nye næringer, og at alle attraktive ødegårder på den tiden var tatt opp. Unge mennesker som ønsket å etablere familie, ble i denne situasjonen i økende grad konfrontert med valget mellom å ta opp en dårlig eller marginal øde-

¹⁴⁰ Se gjennomgang i Benedictow 1996b: 129-154.

¹⁴¹ Se *Appendiks*.

gård ryddet mot slutten av høymiddelalderen eller å ta opp en husmanns- eller strand-sitterplass innenfor de gode gårdsbrukene og skape levebrød på et større eller mindre innslag av nye næringsmuligheter. Det betyr at i 1660-årene rommet mange gårdsbruk, slik manntallene viser, flere hushold som ikke bor under samme tak, men fordelt på ulike hus, og at tallet på 6 personer ikke gjelder husholdstørrelse, men gjennomsnittlig størrelse på gårdsbefolkningen.

I min demografiavhandling framgår det av den historiografiske redegjørelsen at agrarhistorikerne, eksempelvis A. Steinnes, A. Holmsen og K. Lunden er enige om at det enkle familiebruket dominerte etter at trællesesenet ble avviklet og videre gjennom hele resten av middelalderen og fram til framveksten av husmannsvesenet tidlig på 1600-tallet, altså ca. i tidsrommet 1200-1600. Disse forskerne mener åpenbart at begrepene familie, hushold og gårdsbefolkning i forhold til dette tidsrommet ordinært kan brukes som synonymer i middelalderens agrarhistorie.¹⁴² Påstander om gjennomsnittlig husholdstørrelse på 6 personer i en dominant demografisk énfamiliestruktur gir de samme virkelighetsfremmede vekstrater og befolkningstall selv for små lokalsamfunn, som er eksemplifisert ovenfor i forhold til Sigdal, gjennom den demografiske konsekvensanalysen med utgangspunkt i Holmsens synsmåter. Overført på riksnivå vil de samme premisser gi som resultat at Norges folketall før svartedauen var omkring 5,7 milliarder mennesker. Lindangers oppfatning av at det var 8 personer i snitt per familie, om så bare på Vestlandet, gir enda mer spektakulære beregningsresultater.

Jeg har i min demografiavhandling kap 10. vist at det går an å nærme seg spørsmålet om gjennomsnittlig husholdstørrelse før svartedauen på grunnlag av middelalderdata på tre ulike måter.¹⁴³ Alle tre måter er beskrevet også i min pesthistorieavhandling,¹⁴⁴ selv om Lindanger ikke nevner det:

(1) Det går an å bruke den av agrarhistorikerne veletablerte retrogressive metode. Det betyr i dette tilfelle å ta utgangspunkt i det kjente snittallet fra midten av 1600-tallet på 6 personer og gå bakover i tid og gjøre de tillegg eller fradrag som kjente endringer i familie- eller husholdstruktur tilsier. Da må det ganske raskt gjøres et fradrag på 1 person i snittallet, eller snarest drøyt det, for "husmannshusholdene", fordi de ikke begynner å opptre før omkring 1620. Det er ikke påvist noen nye samfunnsklasser eller andre typer sosiale elementer som kommer i tillegg og kan kompensere. Spesielt i senmiddelalderen etter svartedauen og til langt ut på 1500-tallet var det ledig fine gårdsbruk

¹⁴² Benedictow 1996b: 150-152.

¹⁴³ Benedictow 1996b: 155-172.

¹⁴⁴ Benedictow 2002: 86-87.

over alt. Fordi også de relativt fåtallige inneboende arbeidsfolkene eller arbeidsfolkshusholdene etter svartedauen (og senere pestepidemier) flyttet ut og etablerte seg som solide selvstendige leilendingshushold, må gjennomsnittlig husholdstørrelse faktisk antas å synke noe i forhold til situasjonen før.¹⁴⁵ Fordi husbonden etter Landsloven var rettslig ansvarlig ikke bare for sin familie, men også alle inneboende arbeidsfolk(hushold), også ansvarlig for betaling av bøter på deres vegne, skal også slike husholdelementer gjenspeiles i bøte-registrene. Min nøye gjennomgang av bøte-registrene fra de første tiårene av 1500-tallet viser minimal forekomst,¹⁴⁶ og bekrefter slik realt den overordnede historiske samfunnsanalysen. Dessuten må det, som nevnt, tas høyde for at det foregikk en historisk sett betydelig befolkningsvekst på midten av 1600-tallet som ville gi noe større hushold enn i tiårene før mandedauen, da det som hovedregel antas at folketallet sto stille. Også dette gir et lite fradrag. Denne bruk av retrogressiv metode gir som resultat en gjennomsnittlig husholdstørrelse på ca. 4,5 personer i tiden før svartedauen.

(2) Jeg har tatt for meg Andreas Holmsens banebrytende studie av middelalderens bosetning og produksjon i Eidsvoll med henblikk på å drøfte disse spørsmål ut fra en problemstilling om hvor mange mennesker som kunne leve av gårdens normale produksjonsresultat over tid. Det framgår klart at gård-delingen i høymiddelalderen og etableringen av mindreverdige plasser i byg-das utkanter gjorde at tallet på bosetninger som hadde materielle ressurser for over tid å underholde flere familier eller hushold sank radikalt etter vikingtida også i dette lokalsamfunnet med jordbruksressurser godt over det vanlige. Resultatet bekrefter landbrukshistorikernes allmenne oppfatning av at gårdsbru-kene i høymiddelalderen i all hovedsak må ha vært bosatt og drevet av kjernefamilier, i mer presis demografisk språkbruk har vært drevet av enkle familiehushold. Det kan greit vises at av de 225 bosetningsenhetene med smått og stort i Eidsvoll på denne tiden var det maksimalt 30 med agrare ressurser til å underholde varig ytterligere ett hushold i tillegg til husbondhusholdet. Det er selvsagt ingen grunn til å regne med at alle disse gårdene faktisk inneholdt to hushold til enhver tid. Det er mer slik at dette er knyttet til gårdbru-kerparets livssyklus, slik at om de materielle forutsetninger foreligger, vil de kunne knytte til seg inneboende arbeidsfolk mens barna er små, og barna der-etter trer inn i deres arbeidsroller. Mer tungtveiende er det likevel at vrimme-

¹⁴⁵ Benedictow 1996b: 172-176.

¹⁴⁶ Benedictow 1988: 183-185; Benedictow 1996b: 172-173.

len av småplasser i bygdas utkanter representerte et permanent tilbud på billig arbeidskraft som kunne engasjeres ad hoc i onnetider og andre arbeidskrevende høydepunkter i gårdsproduksjonen, slik at varige lønnskostnader ble unngått, og uten at husbonden eksponerte seg for den risiko som lå i de bøterettslige forpliktelser i forhold til inneboende arbeidsfolk. Dersom befolkningen på dette maksimale antall flerfamiliegårdsbruk ble fordelt mellom antall gårdsbruk og plasser i lokalsamfunnet og slik inngikk i gjennomsnittlig husholdstørrelse, gir det likevel bare grunnlag for et mindre tillegg til beregningen av gjennomsnittlig husholdstørrelse, som munner ut i tallet 4,6 for dette lokalsamfunnet med gode agrare ressurser. 4,5 personer blir en forsiktig tilpasning til en mer realistisk antagelse om hvor mange av de 30 aktuelle brukene som faktisk var bebodd av to hushold til enhver tid.¹⁴⁷

(3) Jeg har gjort beregninger av husholdstørrelse med demografiske teknikker på grunnlag av studier av alders- og kjønns sammensetningen i skjelettbe-folkninger gravd opp fra middelalderkirkegårder i Norge og andre nordiske land, som førte til ganske nær samme resultat, nemlig 4,25.¹⁴⁸ Det er viktig å merke seg at disse kirkegårdspopulasjonene også vil inneholde begravelser fra senmiddelalderen og derfor også vil gjenspeile den økte dødelighet i dette tidsrommet, som gjenspeilt i den dramatiske nedgangen i folketall og tilsvarende kontraksjon i bosetningen. Reelt er det derfor grunn for å mene at også dette estimatet angir en gjennomsnittlig husholdstørrelse på ca. 4,5 personer før svartedauen.

Dette er de eneste beregningsmåter for husholdstørrelse i norsk middelalder som bygger på middelaldersk kildemateriale, og bare disse estimerer tilfredsstillende dette grunnleggende metodologiske krav. Disse estimerer er også de eneste påstander om husholdstørrelse i middelalderens Norge som er vitenskapelig gyldige fordi de oppfyller kravet om vitenskapelig etterprøvable form. De er også de eneste påstander om husholdstørrelse som har vitenskapelig form for så vidt som det også er redegjort for de sosiale elementer som konstituerer husholdet og er etterprøvbare også på dette analysenivå.

Alle disse tre beregningsmåtene involverer vesentlige usikkerhetsmarginer. Ut fra vanlige metodologiske regler gir det nære sammenfall i beregningsresultatene en betydelig synergieffekt, som styrker deres troverdighet og gir et høyere holdbarhetsnivå

¹⁴⁷ Benedictow 1996b: 163–172.

¹⁴⁸ Benedictow 1996b: 155–162.

for det samlede beregningsresultatet enn hver enkelt beregningsmåte ville gi alene. Utfallet av beregningene styrkes også av at de svarer nært til resultatene i internasjonal middelalderdemografi, som blant annet er presentert i en kort sammenfatning i min internasjonale avhandling om svartedauen.¹⁴⁹ Dette er som forventet, at den middelalderiske samfunnsformasjon gir stor likhet i grunnleggende samfunnsforhold, også de demografiske strukturer. At norske historikere som Lindanger, Ersland, Sandvik og Rian allment opererer med husholdstørrelser som er helt ute av kontakt med europeisk middelalderforskning uten å gi spesifikke begrunnelser, kan sette norsk historieforskning i et spesielt og gjerne uheldig lys.

Det er på denne bakgrunn, etter mitt syn, bemerkelsesverdig at disse estimatene ikke er kommentert eller brukt i de mange år som etter hvert har gått siden de ble publisert. Det kan kanskje skyldes, som kommentert ovenfor, at det ikke stilles krav til demografisk kompetanse for å forholde seg til historisk middelalderdemografi. Da kan man gjøre som Lindanger, ignorere disse beregningene og bruke mer eller mindre tilfeldige og uhistoriske tall fra tidligmoderne tid. 1600- og 1700-tallets husmenn og strandsittere gis et nytt imaginært liv i middelalderen.

Tilgang på vitenskapelig holdbare estimater av gjennomsnittlig husholdstørrelse gjør det mulig å beregne folketallet i Norge mot slutten av høymiddelalderen, da tallet på gårdsbruk er kjent og stabilt. Her skal Jørn Sandnes' banebrytende innsats berømmes. Hans første estimat i *Historisk tidsskrift* i 1968 på ca. 50 000 gårdsbruk fikk konstruktiv kritikk som spesielt gjaldt bruksstrukturen på Vest- og Sørvestlandet, der bosetningen i klyngetun var tatt utilstrekkelig hensyn til. Det medførte at Sandnes i to omganger hevet sitt estimat opp til 60 000 gårdsbruk. Dette estimatet er igjen på et bredt grunnlag av data fra bygdebøker blitt hevet videre til 64 000 gårdsbruk i en meget god artikkel av Liv Marthinsen.¹⁵⁰ Dette gjelder da for Norges nåværende statsterritorium. For å omfatte middelalderens norske landområde må det gjøres et tillegg på en åttedel eller 12,5 prosent for å kompensere for befolkningstapene forårsaket av landtapene på midten av 1600-tallet, hvilket gir 73 150 gårdsbruk. Når disse tallene multipliseres med gjennomsnittlig husholdstørrelse på 4,5 personer framkommer en beregning på landbefolkningen for det nåværende Norges territorium i tiårene før svartedauen på nær 290 000 personer, for hele det daværende Norges statsområde på nær 330 000 personer, som trolig utgjør omkring 95 prosent av Norges befolkning. Med inklusjon av bybefolkning og befolkningssele-

¹⁴⁹ Benedictow 2004: 269-270, 288-289, 332-333; Dubois 1988a+b: 261-264, 347-353; Klapisch-Zuber 1988: 491.

¹⁵⁰ Marthinsen 1996: 157.

menter som levde utenfor bondesamfunnets gårdsstruktur nås et estimat på Norges folketall i (ti)årene før svartedauen på henholdsvis ca. 303 000 og 346 500, som må rundes av til 300 000 og 350 000 innbyggere. Bare dette estimatet bygger helt ut på middelaldersk kildemateriale, bare dette estimatet har vitenskapelig form og tilfredsstillende kravet til prøvbarhet.

Det finnes heldigvis også en uavhengig måte å prøve resultatet av disse folketallsberegningene, nemlig ved å bruke retrogressiv metode. I drøftelsene av de økonomiske grunnforhold ved midten av 1600-tallet, som ble gjennomført ovenfor for å legge grunnlaget for bruk av komparasjon til tiden før svartedauen og demografiske konsekvensanalyser, framgikk det at på den tiden var det mulig å importere regulært over en tredel av den norske befolkningens forbruk av kornprodukter. I middelalderen måtte bondebefolkningen basere sin tilgang til kornprodukter gjennom egenproduksjon og internt varebytte for antagelig ca. 98 prosent av sitt kornforbruk. Kornimporten og kornforbruket ved midten av 1600-tallet gjelder muligheter som ikke fantes i middelalderen, og det impliserer derfor en tilsvarende mindre befolkning.

I og med at folketallet i 1660-årene, etter landavståelsene til Sverige, var 440 000 mennesker og innen middelalderstatens område ca. 500 000 mennesker, vil betydningen av kornimporten som andel av landets næringsgrunnlag på dette tidspunktet gjøre det mulig å nærme seg spørsmålet om befolkningsstørrelsen uten denne kornimporten. Med fradrag for ernæringsvirkningen av kornimporten antydes et maksimalt folketall før svartedauen på grovt regnet 330 000 mennesker innenfor Norges nåværende territorium og 375 000 mennesker innen middelalderstatens område. I tillegg kommer ernæringsbetydningen av nye eller mer intensive utviklinger i fiskerinæringen i tidligmoderne tid, spesielt sildefiskeriene osv., som peker mot at befolkningsmaksimum før svartedauen var noe mindre enn dette.¹⁵¹ Til dette kommer også at Norges befolkning var i god vekst ved midten av 1600-tallet, mens beregninger av høymiddelalderens maksimumsbefolkning i tiårene før svartedauen nødvendigvis gjøres under forutsetning om stasjonær befolkning. Det betyr at husholdenes barnetall var noe lavere i tiårene før svartedauen og folketallet tilsvarende mindre. På dette grunnlag indikeres en norsk maksimumsbefolkning før svartedauen på omkring 300 000 personer innenfor Norges nåværende territorium og på omkring 350 000 personer innenfor Norges middelalderterritorium.

¹⁵¹ Det er alt på denne bakgrunn for meg meget vanskelig å forstå at folketallet, avhengig av om det siktes til Norges nåværende statterritorium eller middelalder-Norges territorium, kan påstås å være like stor eller større før 1349 enn ved midten av 1600-tallet, ca. 500 000 mot 440 000, slik for eksempel Ersland gjør, Ersland 1999: 63. Se *Appendiks*.

Samsvaret mellom disse to uavhengige beregningsmåtene er bemerkelsesverdig og framkaller en betydelig synergieffekt som styrker resultatene ut over de usikkerhetsfaktorer som knytter seg til hver av dem.

Dette betyr at vi kan nærme oss spørsmålet om hvor mange mennesker som døde i svartedauen i Norge ved å trekke inn et europeisk perspektiv. Dersom dødeligheten i svartedauen i Norge var omtrent som i de land og regioner i Europa som vi har bra data fra, altså på omkring 60 prosent,¹⁵² ikke så langt unna forfatteren av *Lagmannsannalen* Einar Hafliðason's anslag på over to tredeler, så betyr det at 210 000 mennesker døde innenfor middelalderstatens område, 180 000 innenfor dagens statsområde. Det er, etter mitt syn, lite trolig at vi noen gang får et vesentlig bedre underbygget anslag enn dette under de rådende kildeforhold, selv om det kan komme justeringer av brukstallet og gjennomsnittlig husholdstørrelse.

APPENDIKS

Om familie- og husholdstørrelse, gårdsbefolkning og folketall i Norge ca. 1300-1670

I dette appendikset utdypes enkelte problemer i nyere norsk historieforskning som vedrører familie- og husholdstørrelse og folketall i middelalderen. Det tjener til å sette min foregående drøftelse av Lindangers framstilling av disse forhold inn i en noe bredere sammenheng. For å unngå unødig gjentakelse må appendikset ses på bakgrunn av framstillingen ovenfor.

Et nyttig utgangspunkt kan være de nyeste synsmåter på disse emner av G.A. Ersland og H. Sandvik i deres bind av Samlaget's nye norgeshistorie fra 1999, med historiestudenter og det historieinteresserte publikum som målgrupper. Det er bred enighet om hvordan folketallet i tiårene før svartedauen og ca. 1520 kan beregnes: Man tar utgangspunkt i beregningen av antall gårdsbruk i drift i Norge før 1348, som uttrykk for antall hushold i landbefolkningen, og av antall skattytere ifølge skattelistingene fra 1520 og gjengjerdslistene for Østlandet fra 1514,¹⁵³ som settes lik antall hushold i landdistriktene. Når tallet på hushold er kjent, kan folketallet i landdistriktene beregnes ved multiplikasjon med gjennomsnittlig husholdstørrelse. Et tillegg for hushold som levde utenfor landdistriktene eller ikke ble registrert som skattytere i disse listene, i hovedsak bybefolkningen, vil gi størrelsen på statsbefolkningen.¹⁵⁴ Jeg har vist ovenfor at det også er mulig å anslå folketallet før svartedauen gjennom bruk av retrogressiv metode, det vil ikke bli kommentert her, fordi beregningsmåten faller utenfor problemområdet i dette appendikset.

¹⁵² Benedictow 2004: 243-384.

¹⁵³ I forbindelse med Kristian 2.s kroningsreise til Oslo i 1514 ble det innkrevd en matskatt over Østlandet, som kalles gjengjerd, og som i prinsippet ble lagt på alle hushold, for å dekke hoffets og festdeltagernes forbruk.

¹⁵⁴ Den fåtallige adelens setegårder er medregnet i brukstillingen for tiårene før 1348, men må legges til for 1520-beregningen. I praksis har dette liten numerisk betydning. Om biskopenes setesvenner og deres setegårder, se Hamre 1970: 161-164.

Husholdstørrelsen gir den største utfordringen. I min demografiavhandling og min norske pesthistorie, også kort ovenfor, har jeg redegjort for mitt estimat av et snitt på 4,5 personer før svartedauen. Det inngår et lite innslag av inneboende arbeidsfolk(familier). For slike beregninger gjelder at inneboende arbeidsfolk ikke kan være rekruttert fra andre hushold, fordi de blir utlignet i snittsberegninger; for å påvirke husholdenes snittstørrelse må de utgjøre en varig inneboende proletarklasse uten sosial forankring i egne "kot" [= plasser] eller småbruk. Etter svartedauen ble dette husholdelementet sterkt redusert, fordi det var mange gode ledige leilendingsbruk å etablere seg på, og fordi befolkningstrykket ble borte og sammen med det nyrekrutteringen. Store deler av adelen mistet mye av sin evne til å finansiere inneboende arbeidsfolk- og tjenerelementer på sine setegårder, i høy grad må det også gjelde geistligheten. Nettovirkningen av dette på husholdenes sammensetning og størrelse i senmiddelalderen var at snittstørrelsen på gårdsbefolkningen sank litt til ca. 4,25 personer ved 1520, og at begrepene gårdsbefolkning og gårdbrukerhushold fikk tilnærmet identisk sosialt og demografisk realinnhold.¹⁵⁵

Ersland hevder at folketallet på middelalderstatens område før svartedauen var 500 000, som i 1520 var redusert til 200 000, svarende til høymiddelalderens maksimumsbefolkning og senmiddelalderens minimumsbefolkning.¹⁵⁶ Noe forvirrende eller upraktisk er hans tall ikke direkte sammenlignbare med Sandviks brukstall og befolkningsstørrelse for ca. 1520 i samme bind, som gjelder det nåværende statsområdet. Det antas at landavståelsene til Sverige ved midten av 1600-tallet omfattet 12,5 prosent av Norges befolkning. Ettersom det ikke opplyses av forfatterne, vil bare en liten margin av leserne kunne nyttiggjøre seg forfatterens demografiske påstander til å oppnå realhistorisk forståelse gjennom komparativ sammenstilling.

Ersland oppgir ikke antall gårdsbruk og hushold i landet ved noen av tidspunktene, heller ikke gjennomsnittlig husholdstørrelse, men dette er det mulig å avklare. Forskningsstatus for brukstallet innen Norges nåværende statsområde ved høymiddelalderens maksimum i tiårene før svartedauen er 64 000, mot 23-24 000 i ca. 1520, de tilsvarende tall innenfor middelalderstatens område blir da henholdsvis 73 150 og 26 300-27 430.¹⁵⁷ Under disse forutsetninger framgår det at Erslands folketallspåstander impliserer en gjennomsnittlig husholdstørrelse på ca. 6,8 personer før svartedauen og 7,6-7,3 personer i 1520, i snitt 7,45. Det er godt over gjennomsnittlig husholdstørrelse etter 1660-manntallene, som gir den første anledning til direkte beregning ut fra befolkningsregistre, nemlig ca. 6 personer. Det er da viktig å merke seg at denne husholdstørrelse i 1660-årene også inkluderer husmann og strandsittere, proletære sosialklasser som var kommet til fra ca. 1620. Så vidt jeg vet, representerer Erslands implisitte påstander om gjennomsnittlig husholdstørrelser overlegen Europa-rekord, men uten at forutsetningene for dette er historiefaglig begrunnet. Disse påstander har, som vi skal se, dramatiske demografiske konsekvenser.

¹⁵⁵ Benedictow 1996b: 172-176.

¹⁵⁶ Ersland 1999: 46, 63.

¹⁵⁷ Sandnes 1978: 72; Sandnes 1981: 94; Marthinsen 1996: 157-162, hun anser tydeligvis ikke grunnlag for å endre Ødegårdsprosjektets sluttall for 1520 og reviderer bare tallet for høymiddelalderens bosetningsmaksimum. Dyrvik 1991: 112, setter brukstallet 1520 til 24 000, hvilket for så vidt gjerne kan være riktig, men begrunnelsen savnes. Benedictow 1996b: 179-180. Benedictow 2002: 175-178.

Uventet setter Sandvik i samme bind brukstallet i 1520 for Norges moderne statsområde til 22 500 (nedenfor). Dette brukstallet må Ersland rimeligvis kjenne og vel også akseptere. Om det legges til grunn, tilsvarende 25 700 bruk på middelalderens statsområde, gir det 7,8 personer i snittstørrelse for gårdsbefolkningen i Norge i 1520. Fordi han regner med klart større befolkning i 1520 enn Sandvik, forutsetter han rimeligvis en enda større “oppnopning” på gårdene enn Sandvik. Det blir da nærliggende å anta at Ersland ikke bygger på Liv Marthinsens da ferske tall for høymiddelalderens maksimumsbosetning før svartedauen, men på Ødegårdsprosjektets tall på 60 000 gårdsbruk på det moderne statsområdet, svarende til 68 570 på middelalderstatens område, som var forskningsstatus fram til 1996. Ersland hevder at hans påstand om folketallet før svartedauen på 500 000 er vanlig blant historikerne,¹⁵⁸ det impliserer at hans oppfatning har en tidsdybde som bygger på tall som er eldre enn den nye forskningsstatus per 1996. Ersland synes da å implisere at gjennomsnittlig husholdstørrelse før svartedauen var 7,3 personer.

Det avgjørende spørsmål blir: Hvem var de mennesker som fylte opp gårdsbefolkningene fra 4,5 til 7,3/(6,8) personer ved 1340 og fra 4,25 til 7,8/(7,45) personer i 1520? Dette spørsmålet gir Ersland et klart svar, i det minste entydig for perioden etter svartedauen og han antyder ikke at dette var annerledes før: “Den normale driftseininga i seinmiddelalderen vart driven av leigendingen og familien hans.”¹⁵⁹ Erslands gårdsbefolkning består av gårdbrukerektepar og deres barn, det enkle familiehushold. Uten at han nevner det, kan han også implisere et lite innslag av besteforeldre, ut fra mine beregninger kan det dreie seg om i snitt ca. 0,2 person per hushold.¹⁶⁰ For konsekvensanalyser betyr dette lite og det er vanskelig å bygge drøftelse og analyse på antagelser om hans egentlige meninger på dette felt, også når de er velvillige. Slik Ersland har formulert sine påstander, mener han at ektepar omkring 1520, på en hvilken som helst gitt dag, om det ble holdt en folketelling, i gjennomsnitt ville ha 5,8/(5,45) levende barn. Tilsvarende mener han at ektepar før svartedauen på en gitt dag hadde 5,3/(4,8) barn.

Sandvik ser noe av grunnlagsproblemet, da for husholdstørrelse på 6 personer. Det gjelder sentralt i retrogressivt perspektiv, nemlig at husmannshusholdene ikke fantes i 1520, og at det på den tiden er tale om en “gardbrukarbefolkning”. Jeg forstår ikke med hvilken relevans og på hvilket metodologisk grunnlag det kan vises til folketellingen av 1801 for drøfting av disse spørsmål,¹⁶¹ altså materiale som gjenspeiler et kvalitativt forskjellig samfunn på omtrent alle samfunnsområder og som helhet, det gjelder i høyeste grad samfunnsorganisatorisk, demografisk, sosialt og sykdomshistorisk. Sandviks argumentasjon går ut på å begrunne at snittstørrelsen for gårdbrukerhusholdene, uten tillegg av husmenn og strandsittere og derfor normalt identisk med gårdsbefolkningene, var like stor i 1520 som i 1660-manntallene, da de i stort omfang omfattet hushold av husmenn og strandsittere. Hun skal altså kunne identifisere andre like store sosiale klasser eller andre kategorier av befolkningsselementer, som fordelt på gårdshusholdene skal gi like stor snittstørrelse. For dette formål trekker hun inn flere løselige eller spekulative ideer knyttet til gårdbrukerhushold, men uten empirisk forankring. Spesielt viser hun til at “norske historikarar har meint at gardbrukarhuslydane var større på

¹⁵⁸ Ersland 1999: 46.

¹⁵⁹ Ersland 1999: 52.

¹⁶⁰ Benedictow 1996b: 158-162.

¹⁶¹ Sandvik 1999: 169.

1500-tallet enn seinare, fordi det kan ha vore ei opphoping av folk på gardane før attryddinga tok til.” Hvem disse historikere er og hva de bygger på blir ikke opplyst. Inspirasjonskilden kan vel likevel identifiseres (nedenfor).

Sandvik opplyser ikke noe direkte om denne opphopningens sosiale typologi: Dreier det seg om barn, inneboende arbeidsfolk eller andre sosiale kategorier som alene eller samlet kan oppveie den demografiske betydningen av husmenn og strandsittere i 1660-årene på husholdenes størrelse? For å påvirke gjennomsnittlig husholdstørrelse kan inneboende arbeidsfolk ikke, som påpekt ovenfor, være rekruttert fra andre bruk eller hushold, fordi de da vil bli utlignet på gjennomsnittsberegninger, de må representere en permanent inneboende proletarklasse. Heller ikke redegjør hun for sine kilder, eventuelt andre historikers kilder, for en antagelse om en så stor opphopning av mennesker innenfor gårdsbrukene. Heller ikke opplyser hun noe om denne opphopningens kildetekniske eller sosiale framtrekkesformer. En økning fra mitt husholdtall på 4,25 til 6 personer utgjør en økning på 41 prosent og representerer en andel av totalbefolkningen på 29 prosent. Det bør kunne forutsettes at en så stor befolkningsandel vil bli gjenspeilt i kildematerialet. I det minste må historikeren kunne redegjøre for hvorfor dette ikke kan være tilfelle i den aktuelle historiske kildesituasjon og hvilket empirisk grunnlag påstandene om husholdstørrelse i så fall bygger på. Når dette ikke gjøres og forutsetningene ikke blir identifisert og spesifisert, vil det ifølge alminnelige metodologiske premisser alt i utgangspunktet være legitimt å karakterisere påstandene som vilkårlige.

Den nærmeste og mest velvillige forståelsesmåten er at Sandvik i likhet med Ersland fyller opp husholdet med barn, som da nettopp ikke gjerne vil framtre i kildene som selvstendige aktører. Dette er også den mest nærliggende forståelse av utsagnet: “På 1500-tallet hadde endå ikkje husmannsordninga vakse fram, det er altså snakk om ei gardbrukarbefolkning”, altså, som det synes, en befolkning som i likhet med Erslands oppfatning besto (i all hovedsak) av gårdbrukerektepar og deres barn.¹⁶² Sandvik synes altså å mene at gårdbrukerekteparene på en gitt dag (for en imaginær folketelling) omkring 1520 ville ha 4 levende barn. Dette står i sterk kontrast til Erslands påstander i samme bind for samme tid om 5,8/(5,45) levende barn, altså 45/(36) prosent flere barn enn Sandvik regner med. Slike kontraster peker mot at det er lite materielt som binder og at forfatterne opptrer relativt vilkårlig i dette spørsmål, selv om Sandvik er eksplisitt på å sette “hushaldsperspektivet” i fokus for sin framstilling.

Umiddelbart videre støter vi på en metodologisk feil, fordi Sandviks utgangsformulering er hypotetisk, “kan ha vore”, det dreier seg altså om en arbeidshypotese. Men uten empirisk støtte gir hun den videre konklusjon om husholdstørrelse materiell form som inngår i og former en realpåstand om gårdbrukerhusholdets snittstørrelse, i neste argumentasjonsledd brukes denne snittstørrelsen som materielt underlag for beregning av folketall.

Denne påstanden inneholder også en annen kildemessig og realdemografisk ubegrunnet påstand om signifikans, at denne hypotetiske opphopningens numeriske snittbetydning tilsvarer den numeriske snittbetydningen av husholdene til husmenn og strandsittere i 1660-årene. Jeg har i flere omganger lett høyt og lavt i norske kilder fra tiden på jakt etter materiale som kunne gi slik informasjon, og har gjort oppmerksom på det. Jeg har veiledet meget gode hovedfagsoppgaver der dette spørsmål har stått i sentrum og kildematerialet er gått grundig gjennom på ny, uten at det har lyktes å finne slikt kildemateriale.¹⁶³ Etter mitt syn er derfor

¹⁶² Sandvik 1999: 170.

¹⁶³ Se Bøhm 1999.

disse påstandene ikke bare udokumenterte, men så langt jeg kan forstå udokumenterbare og for så vidt fiktive.

Signifikansspørsmålet kan derfor ikke drøftes ut fra vanlige faglige forutsetninger. Sandvik synes å mene at denne påståtte opphopningen gjenspeiler en så stor økning i overlevende barn. Da bør dette prøves mot en demografisk konsekvensanalyse om befolkningsutviklingen på 1500-tallet, som gjenspeilt i bosetningsutviklingen, der veksten i brukstallet i årene 1520-1567 og 1520-1580 i østlandsområdet ifølge forskningsstatus er henholdsvis 7 og ca. 15-17 prosent, for andre landsdeler med færre pestepidemier fra 20 til 55 prosent i det første tidsrommet.¹⁶⁴

Problemstillingen kan perspektiveres og illustreres med en eksemplifikasjon: En økning i husholdenes endelige, altså netto reproduksjonsresultat (antall overlevende barn) fra 2,1 til 2,4 i snitt vil gi en forandring fra en stasjonær befolkning til en befolkning med sterk og varig årlig vekst på ca. 0,7 prosent, som er den vekst S. Dyrvik oppgir for tidsrommet 1520-1665.¹⁶⁵ Men fordi i snitt bare to tredeler av husholdenes barneavslutning er fullført på et gitt tidspunkt, øker i så fall husholdstørrelsen på et gitt registreringstidspunkt (for eksempel 1. januar 1520) bare med ca. 0,2 personer i snitt. Ut fra disse hypotetiske forutsetninger og den redegjørelse jeg har gjort ovenfor, innebærer dette en økning fra 4,25 til 4,45 personer per hushold i snitt.

Beregning av befolkningsminima eller -maksima gjøres under forutsetning om stasjonært ("stillestående") folketall, ellers må befolkningen være i vekst mot et høyere maksimum eller i fall mot et lavere minimum. En stasjonær befolkningssituasjon oppstår når ektepar i et gitt område over tid i gjennomsnitt får 2,1 overlevende barn som endelig netto reproduksjonsresultat. Fordi foreldre ved ethvert gitt tidspunkt, for eksempel ved en imaginær folketelling 1. januar 1340, eller 1520, bare har fullført to tredeler av sin barneproduksjon, vil de i en stasjonær befolkning i snitt ha 1,4 levende barn (ovenfor). Under forutsetning om at "oppnopningen" av personer i husholdene dreier seg om barn, hevder Ersland og Sandvik at gårdbrukerekteparene omkring 1520 i snitt hadde mange flere overlevende barn enn 1,4 på et gitt tidspunkt og 2,1 barn som endelig netto reproduksjonsresultat, at de hadde henholdsvis 5,8/(5,45) eller 4 levende barn på et gitt tidspunkt og 8,7/(8,2) eller 6 overlevende barn som netto reproduktivt sluttresultat. Det har derfor ut fra deres forutsetninger meget langt fra foreligget en stasjonær befolkningssituasjon omkring 1520 eller 1340. Tvert om, deres påstander impliserer eksplosiv befolkningsvekst på begge tidspunkter og innebærer klare brudd på de metodologiske premisser for beregning av befolkningsminima eller -maksima. Deres påstander om befolkningstall for tiden før svartedauen og ca. 1520 er altså fjernt fra å være hva de utgis for, nemlig anslag for høy middelalderens maksimumsbefolkning og senmiddelalderens minimumsbefolkning.

Disse påstander om ektepars antall overlevende barn på et gitt tidspunkt omkring 1520, har videre implikasjoner. Erslands påstand om netto reproduksjonsresultat per hushold overgår alt observert noe sted av demografisk forskning og er da vel å merke ikke korrigert i forhold til noen form for antagelse om barnedødelighet. Det gjelder også Sandviks påstand, selv under en urealistisk forutsetning om at barnedødeligheten var på samme nivå i 1520 som på midten av 1700-tallet, da skjematisk 25 prosent av alle nyfødte døde i løpet av første leveår og ytterligere en firedel døde før de ble voksne. Som vi nå kan se, ut fra dødeligheten på mid-

¹⁶⁴ Se min redegjørelse i Benedictow 2002: 143-179.

¹⁶⁵ Dyrvik 1991: 112.

ten av 1700-tallet impliserer Erslands tall at ektepar, som brutto reproduksjonsresultat, i snitt fikk 17,4/(16,4) barn, Sandviks tall at de fikk i snitt 12 barn, i begge tilfelle langt over kjente gjennomsnitt for realisert fruktbarhet hos kvinner. Mer realistiske høyere middelalderiske dødelighetstall, gir tilsvarende, vesentlig større snittall for fødte barn per ektepar.¹⁶⁶ Dette er ute av kontakt med all medisinsk og demografisk forskning om fruktbarhet, både historisk og moderne.

Erslands gjennomsnittstall for gårdbrukerektepars endelige reproduksjonsresultat ca. 1520 innebærer at foreldre i gjennomsnitt formerte seg 4,35/(4,1) ganger i løpet av en generasjon, som reelt demografisk er noe under 30 år, men for enkelthets skyld skal dette generasjonsbegrepet anvendes. Det gir en årlig befolkningsvekst på 5/(4,8) prosent. Formelen for doblingshastighet er $d(\text{oblingstid}) = 70 : v(\text{ekstprosent})$, denne raten for befolkningsvekst gir altså dobling av en befolkning på 14/(14,58) år, det tilsvarer at en befolkning vil bli doblet 141(116) ganger i løpet av 100 år. Erslands påstand om befolkningsstørrelse og husholdstørrelse i 1520 innebærer at det i 1478/(1476) bodde ca. 25 000 mennesker i datidens Norge fordelt med i snitt grovt regnet ca. 1 person på hvert gårdsbruk i drift, at det i 1620 bodde 28/(23) millioner mennesker i landet, og at det i 1646/(1651) bodde over 100 millioner mennesker innenfor den norske middelalderstatens område, som fordelt på omtrent 65 150 gårdsbruk¹⁶⁷ i drift, gir en gjennomsnittlig befolkning på hvert gårdsbruk på 1540 mennesker (som i 1660 hadde fordoblet seg til 3080 mennesker). Det er viktig å merke seg at Erslands husholdstørrelse er oppgitt for en tid da pestepidemiene herjet og slik sett relevante som utgangspunkt for beregninger over resten av pesttiden fram til 1654.

Det er også vist at Ermland mener at gjennomsnittlig husholdstørrelse før svartedauen var 7,3/(6,8) personer, hvert gårdbrukerektepar har altså da til ethvert gitt tidspunkt hatt 5,3(4,8) levende barn og som netto endelig reproduksjonsresultat 8/(7,2) (over)levende barn. Det betyr at gårdbrukerektepar i snitt formerte seg 4/(3,6) ganger i løpet av en generasjon på 30 år, folketallet må da ha økt tilsvarende, altså med 4,72/(4,4) prosent i året. En slik befolkning doubler sitt antall på 14,83/(15,9) år og vil i løpet av 100 år bli doblet 110/(75) ganger. Konsekvensene av Erslands oppfatninger er at det var 60 000 innbyggere i Norge omkring 1300, 500 innbyggere først på 1200-tallet, 2 innbyggere i Norge 1083/(1062), 1 innbygger i 1068(1046), som da må antas å ha tunge reproduktive startproblemer. Ved utgangen av vikingtiden, i 1052/(1030), var Norges gårdsbefolkning på middelalderstatens område ut fra disse forutsetninger 0,5 person. Magnus Olsen har beregnet gårdtallet i Norge ved år 1000 til ca. 27 000, et tall som Sandnes godkjenner, men pga. ulike usikkerhetsfaktorer setter inn i rammen 25 000-30 000 gårdsbruk.¹⁶⁸ Befolkningstallet for utgangen av vikingtiden skal altså fordeles på antall bruk i denne størrelsesorden

Dette er den befolkningshistoriske og sosialhistoriske lærdom som norske studenter og andre historieinteresserte kjøpere av dette historieverket blir eksponert for. All nasjonsbygging og politisk samfunnsorganisering må bygge på befolkning, dens materielle produksjon og militære mobiliseringspotensial, disse materielle grunnforhold konstituerer bærebjelken i en-

¹⁶⁶ Se kort sammenfatning av internasjonal forskningsstatus i Benedictow 2004: 246-256. Se også Hatcher 2003 og Loschky og Childers 1993. Jf. Benedictow 1996b: 36-91.

¹⁶⁷ 57 000 gårdsbruk i 1660-årene korrigert for tapet av middelalderstatens områder til Sverige.

¹⁶⁸ Olsen 1939: 18; Sandnes 1968: 262; Sandnes 1976: 31; Benedictow 1996c: 180.

hver realistisk nasjonshistorie. Det er nærliggende å se den fundamentale svikt på disse fagområder, som alvorlige for framstillingen i bindet i sin helhet. Det må også kunne antas å være uttrykk for manglende respekt og forståelse for middelalderdemografisk forskning og middelalderdemografi som vitenskapelig disiplin. Jeg har tidligere vist at bosetningsutviklingen i Norge i perioden fra overgangen mellom vikingtid og middelalder ca. 1050 til 1348 gir grunnlag for å anta en årlig befolkningsvekst på 0,2 prosent i snitt, som over tidsrommet gir en dobling av folketallet.¹⁶⁹

Sandviks husholdstørrelse impliserer en årlig befolkningsvekst på 3,75 prosent, som doubler en befolkning på 18,6 år og 40 ganger i løpet av 100 år. Sandvik hevder at Norges befolkning i 1520 var 150 000 personer innen for Norges nåværende statsområde, da bodde det ifølge hennes forutsetninger omkring 70 000 mennesker innen dette moderne statsområdet i Norge i 1500, 33 000 i 1480, i 1660 2,8 millioner mennesker og i 1665 22,4 millioner mennesker i det daværende landområdet, i 1655, innenfor Norges middelalderområde ville folketallet ha vært 25,6 millioner. De tall for overlevende barn som Sandvik impliserer i sin påstand om gjennomsnittlig husholdstørrelse, innebærer en svimlende befolkningsvekst som overgår alle demografiske registreringer og er fullstendig ute av kontakt med den faktisk observerte økning i brukstallet fram til 1567 eller 1580 og videre fram til manntallene i 1660-årene.

Dette er en analyse under forutsetning om at den påståtte opphopning av personer på gårdene gjelder gårdbrukerekteparenes barn, som synes en nærliggende forståelsesmåte. Dersom opphopningen mot formodning skulle gjelde voksne, skulle de uunngåelig som sosiale aktører gjenspeiles i skatteregistre og bøtere registre og andre befolkningsregistrerende kilder, i dokumenter som aktører i handel av jord eller varer, som vitner i vitnebrev og rettsstiftende dokumenter og videre i rettsmaterialet i provsbrev, som rettsvitner, nevndemenn/lagrettmenn og parter i sivile rettstvister osv. Det har jeg ikke lyktes å finne spor av, heller ikke i en særlig undersøkelse av bøtere registrene fra omkring 1520.¹⁷⁰ Det stiller i et noe underlig lys at disse påstandene framsettes uten henvisning til kilder og forskning utført på dem. Også denne tenkte opphopning av voksne har nødvendige store demografiske reproduksjonsvirkninger, som det burde redegjøres for. Det er ikke mulig for meg å se at disse reproduksjonsvirkninger kan være forenlige med kravet til at beregning av befolkningsminima forutsetter stasjonær befolkning, meget langt derifra.

Størrelsen på gårdsbefolkningen i 1660-årene er påvirket av (historisk sett) ganske god befolkningsvekst som gjenspeiler at antall overlevende barn klart overstiger dødeligheten og påvirker husholdstørrelsen. Det påvirker deres brukbarhet for komparative formål og vil under enkelte omstendigheter måtte modifieres. Er det skjedd en økning i gårdbrukerhusholdenes størrelse i 1520, impliserer det befolkningsvekst og at befolkningsminimum ligger tidligere i tid. Det betyr at Sandvik må legge sin beregning av minimum tidligere enn 1520 og begrunne det, og da vil nødvendigvis husholdstørrelsen og folketallet som bygger på det, måtte tømmes for vekstforutsetninger. Ellers impliserer hennes begrunnelse at hun beregner folketallet i en fase av ny varig (og eksplosiv) befolkningsøkning på landsbasis og bør forklare hvorfor hun antar at det er tilfelle og begrunne de spesifikke beregningsvirkningene av det. For min del tror jeg ikke at det er riktig for landet og befolkningen som helhet at det foreligger netto befolk-

¹⁶⁹ Benedictow 1996c: 180-181; Benedictow 2003: 248-249.

¹⁷⁰ Benedictow 1996b: 172-173.

ningsvekst på dette tidspunktet. Jeg vil her få vise til min framstilling av disse problemene i min avhandling.¹⁷¹

Fra mitt ståsted virker orienteringen i tidens demografiske grunnforhold lite overbevisende når Sandvik for perioden 1500-1625 bare kjenner pestepidemier i 1565-1566 og i 1618. Alt S. Hasund så realitetene her: "Og når vi omkring år 1500 får norske kilder å holde oss til, da berettes det om farsotter som herjet land og by med korte mellomrum."¹⁷² Jeg kjenner tre pestepidemier alene i tiåret 1521-1530, og igjen en stor pestbølge i det sønnaffjelske i 1547-1548, med store virkninger på dødelighet, folketall og bosetning. Jeg kjenner minst 10 pestbølger i tidsrommet 1500-1625, som Sandviks framstilling dekker, og tre pestbølger til de neste 20 år.¹⁷³ Det skulle være nærliggende å ta hensyn til dette i en drøftelse av tiden for befolkningsminimum og muligheten for opphopning av mennesker på gårdsbrukene omkring 1520.

Etter mitt syn er det trolig at befolkningsminimum for hele landet var etter pestepidemien i 1529-1530 og at ny varig vekst på Østlandet trolig begynte etter den alvorlige pestepidemien i 1547-1548, hvilket forklarer den lave veksten der fram til 1567 og 1580.¹⁷⁴ Jeg kan derfor heller ikke se noen demografisk begrunnelse eller bekreftelse av opphopning av mennesker på gårdene i 1520. Den beskjedne vekst som etter hvert kan spores fra midten av 1500-tallet i Øst-Norge, framstår som resultatet av en ganske svak økning i snittallet på overlevende barn ut over den stasjonære forutsetning på 2,1. En økning til 2,2 som gjennomsnittlig reproduktivt sluttresultat kunne passe godt, andre steder i landet kan veksten i det her aktuelle tidsrommet gjenspeile en forutsetning om 2,3-2,4 overlevende barn i snitt.¹⁷⁵ Ut fra disse forutsetningene framstår Sandviks påstand om gjennomsnittlig størrelse på gårdbrukerhusholdene i 1520 på 6 personer, som saklig ubegrunnet i alle sine forutsetninger, især i forhold til en antatt økning i antall overlevende barn i gårdbrukerhusholdene. Påstanden forblir uforklart når de demografiske grunnforhold i form av sosiale klasser eller kategorier som alternativt skulle konstituere en slik utvidelse av husholdene eller gårdsbefolkningene fra 4,25 til 6 personer ikke blir konkretisert.

Sandvik oppgir tallet på "gårdsbruk" i landdistriktene i 1520 (innen Norges moderne grenser) til 22 500.¹⁷⁶ Et slikt forskningsbasert brukstall finnes ikke. Det må forholde seg til Ernst Sars' gamle tall fra 1882 på 22 000 skattytere.¹⁷⁷ Hun bruker altså ikke aktuell forskningsstatus som fortsatt er Ødegårdsprosjektets brukstall fra 1978 på 23-24 000. Det som registreres i kildene er skattytere, slik Sars er nøye på å fastholde. Betegnelsen brukstall benyttes riktignok ofte, men ettersom registreringen omfatter for eksempel også fiskerhusholdene i fiske-

¹⁷¹ Benedictow 2002: 143-156, 169-179 o.a.st.

¹⁷² Hasund 1934: 149.

¹⁷³ Se Benedictow 2002: 131, tabell 3A og den videre presentasjon og drøftelse av disse epidemiene.

¹⁷⁴ Benedictow 2002: 143-179.

¹⁷⁵ Deretter er det klare indikasjoner på sterkt økende takt i befolkningsveksten som følge av framgangsrik kamp for å begrense pestepidemiens spredningskraft. Se Benedictow 2002: 179-327, 360-368.

¹⁷⁶ Sandvik 1999: 170.

¹⁷⁷ Sars 1882: 343-344; Sars 1911: 402-403.

værene i Nord-Norge, er det altså ikke identitet mellom skattytertall og brukstall, mens husholdbegrepet i dette tilfelle står skattyterbegrepet nært og det legger forholdene til rette for bruk til folketallsberegning.

Sandviks tall er ikke identisk med Sars' tall, det reiser spørsmål om bakgrunn. I en artikkel fra 1976 drøfter Andreas Holmsen brukstallet/husholdtallet omkring 1520. Han tar utgangspunkt i Sars' skattytertall som da fortsatt var forskningsstatus, men påpeker usikkerheter som får ham til å uttrykke det med romslige sikkerhetsmarginer, nemlig 20 000-25 000 skattytere/hushold.¹⁷⁸ Sandviks tall kan være snittallet her, men det er lite sannsynlig, fordi utgangspunktet i Sars' anslag på 22 000 skattytere omtales eksplisitt. I sitt bind av Cappelens norgeshistorie fra 1977 angir også Sandnes at det kan ha vært 20 000-25 000 hushold i 1520 og her omtales ikke eksplisitt utgangspunktet i Sars' anslag.¹⁷⁹ Det kan da bli mer trolig at Sandvik bygger på Sandnes' framstilling. Men leses videre i den kan det vises at også han fortsatt bygger direkte på Sars' tall og en grunnantagelse om 22 000 hushold.¹⁸⁰ Dette peker mot at Sandvik ikke er orientert i forskningslitteraturen til dette sentrale spørsmål, men i sin framstilling fra 1999 bygger direkte på en populær framstilling for det bredere historieinteresserte publikum fra 1977 for basisopplysninger som da hadde vært foreldet siden 1978, i over 20 år. Det kan sette de faglige forutsetninger for den spesielle behandling av disse demografiske grunnspørsmål i perspektiv og de uheldige følger for framstillingen av middelalderens demografiske historie.

22 500 gårdsbruk multiplisert med en gjennomsnittlig husholdstørrelse på 6 personer gir en gårdsbefolkning på 135 000, som med tillegg av "noko over" 10 000 for befolkningsselemerter utenfor gardskipnaden gir et samlet folketall på 150 000 i 1520, noe over 10 000 er altså 15 000 personer og folketallet derfor ikke ca. 145 000. Erslands påstand om folketallet for samme tid er 200 000, det skyldes dels at de forholder seg til ulike størrelser på det norske statsområdet. Reelt tilsvarer Erslands tall 178 000 innbyggere innenfor det moderne statsområdet som Sandviks tall gjelder for, hans tall er da omkring 20 prosent høyere enn Sandviks (når omregningsgrunnlaget er kjent). Studenter og andre lesere må ha rett til å bli forvirret.

Erslands og Sandviks synsmåter står ikke alene. Mye av det samme vil for eksempel gjenfinnes i Øystein Rians framstilling i *Aschehougs Norges Historie* fra 1995.¹⁸¹ Her gjenfinnes brukstallet i 1520 på 22 500, at snittstørrelsen på gårdsbefolkningene i annen halvdel av 1600-tallet var 6 personer, som følges opp med følgende påstand:

Dette tallet har vært overført til 1520, altså 135 000 på bygdene innen de grenser Norge har i dag. Men det gjorde seg nok gjeldende en viss opphopning på gårdene før nye gårdsbruk ble opprettet, slik at den norske bygdebefolkningen i 1520 var større – sju er et mer sannsynlig forholdstall. Det bringer det beregnede folketallet for bygdene opp i snaut 160 000 i 1520.

¹⁷⁸ Holmsen 1976: 12-13.

¹⁷⁹ Sandnes 1977/1987: 100. Det er litt skuffende at Sandnes gjengir de samme tall i en uendret 2. utgave fra 1987, en utgave som mange av oss forfattere har benyttet til å ta hensyn til ny forskning i mellomtiden.

¹⁸⁰ Sandnes 1977/1987: 180.

¹⁸¹ Rian 1995: 101-102.

Alle disse antagelser og forutsetninger er kommentert ovenfor, til og med ordvalget er påfallende likt, det blir nærliggende å tenke seg at denne framstillingen har vært inspirasjonskilde(n).

Det kan konstateres at fortsatt 10-15 år etter at disse sammenfallende påstander ble framsett, er det ikke presentert dokumentasjon eller saklig begrunnelse til støtte for noe av det. Økning av snittstørrelsen på husholdene/gårdsbefolkningene fra 4,25 etter mine forutsetninger til 7 personer utgjør en utvidelse på 65 prosent, og de tilhørende befolkningselementer vil representere nær 40 prosent av totalbefolkningen. De demografiske virkninger av et slikt husholdtall er redegjort for ovenfor. Det er faktisk i et realhistorisk perspektiv en ganske utrolig påstand at det skal ha vært en opphopning av personer på gårdene i 1520 som forholdsvis tilsvarende eller klart overgår de demografiske virkninger av husmanns- og strandsitterhusholdene på gårdene 150 år senere, uten at det skal være den minste gjenspeiling av disse personer i kildene og derfor uten at det kan gis noen form for saklig begrunnelse for antagelsen om opphopning. Om man tenker seg at også Rian har opphopning av barn i tankene, savnes demografisk konsekvensanalyse og overhodet elementære fagdemografiske perspektiver. Jeg savner på denne bakgrunn den reale faglige begrunnelsen som tillater angivelse av så høy begrunnelsesstatus eller holdbarhetsnivå som dekkes av begrepet "sannsynlig" for påstanden om opphopning til snittnivået 7 personer. Ut fra vanlige metodologiske premisser forutsetter det betydelig empirisk dokumentasjon som hever begrunnelsesstatus over nivåer som spekulativ, hypotetisk, mulig eller plausibel. For meg står det slik at vilkårlig fortsatt vil være dekkende betegnelser på saklig og empirisk ubegrunnede påstander om faktiske, realhistoriske forhold.

Jeg savner som vanlig også en forklaring på hvorfor norske hushold skulle være så enormt mye større i Norge enn ellers i Europa i de samme århundrer.¹⁸² Jeg tenker meg at det må være berettiget å appellere til historikerne om å respektere middelalderdemografi som en faglig disiplin med ordinære krav til kildekunnskap, forskningskunnskap og tekniske ferdigheter.

I dette appendikset har drøftelsen fokusert på problemer vedrørende husholdstørrelse og i noen grad også antall hushold/skattytere omkring 1520. Dette legger til rette for en folketallsberegning basert på kildene, forskningen og fagdemografiske tilnæringsmåter. Forskningsstatus for antall hushold i landdistriktene innenfor Norges nåværende statsområde er 23 000-24 000, for Norges daværende statsområde 26 300-27 430 hushold. Om vi legger til grunn det eneste faglig begrunnede og prøvbare anslag for gjennomsnittlig husholdstørrelse på 4,25 personer for det etablerte senmiddelaldersamfunnet, gir det et befolkningsoverslag for landdistriktene på 100 000 personer innen Norges nåværende statsområde og ca. 114 000 for det daværende statsområde.

I 1520 bodde en større andel av befolkningen utenfor landdistriktene enn før svartedauen. Etableringen av de hanseatiske kontorene i Bergen, Tønsberg og Oslo i senmiddelalderen ga økt etterspørsel etter varer og arbeidskraft og relativ byvekst. Tidlige moderniseringsimpulser fra omkring 1500 gjorde at spesielt nederlandske og engelske handelsskip alt i minst et par tiår anløp i økende antall for å hente tømmer og vannsagprodukter i Norge og stimulerte videre vekst av bybefolkningen og spirende ladesteder gjennom tilhørende etterspørselseffekt

¹⁸² Se f.eks. Benedictow 2004: 269-270, 288-289, 332-333; Dubois 1988a+b: 261-264, 347-353; Klapisch-Zuber 1988: 491.

og behov for arbeidskraft.¹⁸³ Det begrunner et større prosentvis tillegg for bybefolkningen enn før svartedauen, gjerne i størrelsesordenen 10 prosent (også drøyt det), og et folketall på ca. 110 000 innen Norges nåværende statsområde eller 125 500 innen Norges daværende statsområde.

Problemer og saksforhold relatert til spørsmål om husholdstørrelse og folketall ved utgangen av høymiddelalderen er drøftet ovenfor i forhold til synsmåter framført av Lindanger. Drøftelsen munnet ut i at folket i landet, avhengig av utformingen av statsområdet, bodde på 64 000 eller 73 150 gårdsbruk og fordelte seg på dem med i snitt 4,5 personer, i alt 288 000 personer innen Norges nåværende statsområde eller 330 000 personer innen det daværende område. Med tillegg på 5 prosent for befolknings-elementer som levde utenfor landdistriktene og bondesamfunnet, også på dette tidspunkt i all hovedsak bybefolkningen, ble folketallet i forhold til disse to historiske norske statsterritorier henholdsvis 300 000 eller 350 000.

Bare disse folketallsberegningene bygger på middelalderkilder, bare disse er prøvbare i alle sine forutsetninger, bare de har derfor vitenskapelig form. Bare de tall for gjennomsnittlig husholdstørrelse som disse folketallsberegningene for ca. 1340 og 1520 bygger på, gir holdbare demografiske virkninger i forhold til kjent befolkningsutvikling i middelalderen og første del av tidligmoderne tid, de tåler altså demografiske og bosetningshistoriske konsekvensanalyser.

Folketallene i forhold til de to statsområdene ca. 1330 ble bekreftet av en uavhengig retrogressiv analyse med utgangspunkt i folketallet i 1660-årene og ernærings- og folketallsvirkningen av kornimporten på dette tidspunkt i forhold til situasjonen før svartedauen. Fordi denne beregningsmåten forholder seg til kjente realhistoriske forhold i 1660-årene med kjente samfunnsforhold omkring 1340, er også denne beregningsmåten gyldig ut fra de metodologiske forutsetninger som ligger i retrogressiv metodikk.

Litteratur

- Audoin-Rouzeau, F. og Vigne, J.-D. 1994. "La colonisation de l'Europe par le Rat noir (*Rattus rattus*)." *Revue de Paléobiologie*. 13: 125-145.
- Benedictow, O.J. 1988. "Breast Feeding and Sexual Abstinence in Early Medieval Europe and the Importance of Protein-Calorie Malnutrition (Kwashiorkor and Marasmus)." *Scandinavian Journal of History*. 13: 167-206.
- Benedictow, O.J. 1993. Opptrykk 1996a. *Plague in the Late Medieval Nordic Countries. Epidemiological studies*. Oslo.
- Benedictow, O.J. 1996b. *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*. 2. utg. Oslo.
- Benedictow, O.J. 1996c. "The Demography of the Viking Age and the High Middle Ages in the Nordic Countries." *Scandinavian Journal of History*. 21: 151-182.

¹⁸³ Benedictow 2002: 137-143, 156-163.

- Benedictow, O.J. 2002. *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge. Pestepidemiernes historie i Norge 1348-1654*. Oslo.
- Benedictow, O.J. 2003. "Demographic Conditions." I *The Cambridge History of Scandinavia*. Bd. 1: 237-249. Cambridge.
- Benedictow, O.J. 2004. *The Black Death 1346-1353. The Complete History*. Woodbridge.
- Benedictow, O.J. 2005. "The Black Death. The Greatest Catastrophe Ever." *History Today*. 55, (3): 42-49.
- Benedictow, O.J. 2006. "Svartedauen. Europas største masse-morder." *Levende Historie*. Nr. 1: 46-53.
- Benediktsson, J., se Jakob Benediktsson
- Biraben, J.-N. 1988. "L'hygiène, la maladie, la mort." I *Histoire de la population Française*. Bd. 1: 421-462.
- Bjørkvik, H. 1996. *Folketap og sammenbrudd 1350-1520. Aschehous Norges Historie*. 4. Oslo.
- Bøhm, T. 1999. *En demografisk analyse av bondehushold og gårdsbefolkningens størrelse og sammensetning på Østlandet 1520-1660*. Hovedfagsoppgave i historie. Historisk institutt, Universitetet i Oslo: Oslo våren 1999.
- The Cambridge History of Scandinavia*. 2003. Bd. 1. Cambridge.
- Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600*. 1981. Stockholm. Se Sandnes 1981.
- Diplomatarium Suecanum*. 1878-1959. VI 1. Stockholm.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*
- Dubois, H. 1988a. "L'essor médiéval." I *Histoire de la population Française*. Bd. 1: 207-266.
- Dubois, H. 1988b "La dépression (XIVe et XVe siècles)." I *Histoire de la population Française*. Bd. 1: 313-366.
- Dyrvik S. 1979. "Jordbruk og folketall 1500-1720." I *Norsk økonomisk historie 1500-1970*: 16-33.
- Dyrvik, S. 1991. "1536-1814". I *Grunntrekk i norsk historie*: 108-181.
- Ersland, G.E. 1999. "Inn i unionen". *Norsk Historie 1300-1625*. Oslo. Ersland har skrevet framstillingen 1300-1500, H. Sandvik fortsettelsen 1500-1625, nedenfor.
- Grandison, K.G. 1885. Bilaga: "Magnus Erikssons itinerar." I *Studier i hanseatisk-svensk historia*. Bd. 2. Stockholm.
- Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*. 1991. Oslo.
- Gunnar Karlsson. 1996. "Plague without Rats: the Case of Fifteenth-Century Iceland." *Journal of Medieval History*. 22: 263-284.

- Hamarkroniken*. 1895. Se *Om Hammer*.
- Hamarkroniken*. 1986. Ny utg. av E. Pettersen. Øvre Ervik. Jf. Pettersen.
- Hamre L. 1970. "Setesvein." *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 15: 161-164.
- Hasund, S. 1934. *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Tidsrummet 1280 til omkring 1500*. Bd. 3. Oslo.
- Hatcher, J. 2003. "Understanding the Population History of England 1450-1750." *Past & Present*. Nr. 180: 83-130.
- Hirst L.F. 1953. *The Conquest of Plague*. Oxford.
- Histoire de la population française*. 1988. Bd. 1. Paris.
- Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*. 1895. Utg. G. Storm. Det norske historiske Kildeskriftfond: Christiania.
- Holmsen, A. 1939. *Eidsvoll bygds historie* 1. Oslo.
- Holmsen, A. 1949. *Norges historie*. 2. utg. Oslo.
- Holmsen, A. 1976. *Nye studier i gammel historie*. Oslo.
- Holmsen, A. 1977. *Norges historie*. 4. utg. Oslo.
- Holmsen, A. 1984. *Den store manndauen*. Oslo.
- Imsen, S. og Sandnes, J. 1977/1987. *Norges historie 4. Avfolkning og Union*. Oslo. 2. utg. 1987.
- Innsikt og Utsyn. Festskrift til Jørn Sandnes*. 1996. Trondheim.
- Islandske Annaler indtil 1578*. 1888. Optrykk 1977. Utg. G. Storm. Det norske historiske Kildeskriftfond: Christiania.
- Jakob Benediktsson. 1959. "Flateyjarannáll." *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 4: 412-413. Oslo.
- Karlsson, G., se Gunnar Karlsson
- Klapisch-Zuber, C. 1988. "La famille médiévale." I *Histoire de la population Française*. Bd. 1: 463-511.
- Kolsrud, O. 1907-1913. "Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtil Reformationen." I *Diplomatarium Norvegicum*. Bd. 17, del 2: 177-360. Kristiania.
- Loschky, D. og Childers, B.D. 1993. "Early English Mortality." *The Journal of Interdisciplinary History*. 24: 85-97.
- Lindanger, B. 2004. "Anmeldelse" av Benedictow 2002, i *Heimen* 41: 313-316.
- Marthinsen, L. 1996. "Maksimum og minimum. Norsk busetnadshistorie etter DNØ." I *Innsikt og Utsyn. Festskrift til Jørn Sandnes*: 144-182.
- Marthinsen, L. 1997. "Lokalhistorisk søkelys på den nye Noregs-historia. Band 4. Halvard Bjørkvik: Folketap og sammenbrudd 1350-1520". *Heimen* 34: 193-202.
- Monumenta historica Norvegiæ. Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middel-*

- alderen*. 1880. Utg. G. Storm. Etter offentlig foranstaltning: Kristiania.
- Moseng, O.G. 2006. *Den flyktige pesten. Vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid*. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Munch, P.A. 1862-1863. *Det norske Folks Historie. Anden Hovedafdeling. Unionsperioden*. Bd. 1. Del 1-2. Christiania.
- Norsk økonomisk historie 1500-1970*. 1979. Bd. 1. Ståle Dyrvik red. og medforfatter. Bergen.
- Naturens liv i ord och bild*. 1928. Utg. L.A. Jägerskiöld och T. Pehrson. Bd. 2. Stockholm.
- Norsk stadnamleksikon*. 1976. Utg. J. Sandnes og O. Stemshaug. Oslo.
- Nybelin O.1928. "Den svarta råttan och den bruna." I *Naturens liv i ord och bild*. Bd. 2: 850-857.
- Olsen, M. 1939. "Stedsnavn". I *Nordisk Kultur*. Bd. 5. Utg. M. Olsen. Stockholm, Oslo, København.
- Om Hammer*. 1895. I *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele*: 117–146. Jf. G. Storm. "Fortale".
- Pettersen, E.1986. "Innledning". I *Hamarkroniken*: 9–20.
- Pollitzer, R. 1954. *Plague*. WHO: Genève.
- Pollitzer, R. og Meyer, K.F. 1961. "The Ecology of Plague", i *Studies in Disease Ecology*. 433-590.
- RN = *Regesta Norvegica*
- Rian, Ø. 1995. *Aschehougs Norgehistorie 5. Den nye begynnelsen 1520–1660*. Oslo.
- Sandnes, J. 1968. "Garder, bruk og folketall i Norge i høgmiddelalderen." *Historisk tidsskrift*. 47: 261-292.
- Sandnes, J. 1976. "Gards- og andre bustadnamn." I *Norsk stadnamleksikon*: 28-33.
- Sandnes, J. 1978. "Bosetningsutviklingen ca. 1300–1660." I *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. 47–108.
- Sandnes, J. 1977/1987. "Mannedauen og de overlevende." I S. Imsen og J. Sandnes, *Norges historie*. Bd. 4: 148-312. 2. utg. 1987. Oslo.
- Sandnes, J. 1981. "Settlement Developments in the Late Middle Ages (approx. 1300-1540)." I *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries*: 78-114.
- Sandvik, H. 1999. *Norsk Historie 1300-1625*. Oslo. Ersland har skrevet framstillingen 1300-1500, Sandvik fortsettelsen 1500-1625.
- Sars, J.E. 1882. Til Oplysning om Folkemængdens Bevægelse i Norge fra det 13. til det 17. Aarhundrede." *Historisk Tidsskrift*. 2. r., 3: 341-407.

- Sars, J.E. 1911. "Til Oplysning om Folkemængdens Bevægelse i Norge fra det 13. til det 17. Aarhundrede." *Samlede Værker*. Bd. 3: 363-429. Kra. og Kbh.
- Storm, G. 1888. "Forord". I *Islandske Annaler indtil 1578: I-LXXXIV*.
- Storm, G. 1890a. "Om det gamle Hamar og den gamle 'Hamars beskrivelse' fra 1553." *Historisk tidsskrift*. 3. r., 1: 113-140.
- Storm, G. 1890b. "Om de Hamarske Krøniker". *Historisk tidsskrift*. 3.r., 1: 277-308.
- Storm, G. 1895. "Fortale". I *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*: 1-41. Kommentarer til *Om Hammer*: 24-41.
- Studier i hanseatisk-svensk historia*. 1885. Bd. 2. Stockholm.
- Studies in Disease Ecology*. 1961. Utg. J.M. May. New York.
- Vahtola, J. 2003. "Population and Settlement". I *The Cambridge History of Scandinavia*. Bd. 1: 559-80.
- Walløe, L. 1982. "Pest og folketall 1350-1750." *Historisk tidsskrift*: 1-45.
- Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. 1978. Oslo. Se Sandnes 1978.

Summary: The Black Death in Norway: arrival, spread, mortality

The Black Death's history in Norway was first thoroughly discussed in my doctoral thesis of 1993, and then again in a new, revised and enlarged version in my general Norwegian plague history of 2002. In both cases, I argue for the new view that the Black Death first reached Oslo from south-eastern England in the autumn of 1348, but that the incipient epidemic was suppressed by cold winter weather and re-emerged in early spring around mid-April in a seasonal pattern typical of bubonic plague. Then it started spreading radially out of the town along the main roads from where it fanned out into the countryside. A new independent introduction in Bergen caused an outbreak in the second half of August from where the Black Death spread to western Norway, Trondheim and Trøndelag, while Stavanger, the south-western and southern regions were contaminated by contagion that had originated in Oslo. Earlier, it was generally assumed that the Black Death was introduced only in Bergen as stated in *Icelandic Annals*, that it spread over Norway from Bergen, and that it all took place in the subsequent part of 1349. For epidemiological reasons alone, this is an untenable account of the arrival and spread of the disease, implying impossible spread rates.

My view on the Black Death was first challenged by H. Bjørkvik in a work of popular history in 1996 where he defended the earlier view that the Black Death was

introduced only in Bergen, but argued for the new view that the epidemic spread in Østlandet in the winter and summer of 1350. In a paper by B. Lindanger published in 2004, this view was argued again and enlarged upon, now in relation to my new account in my Norwegian plague history. This paper is in focus of my discussion here. My crucial line of argument is based on the identification of the sources that can determine the year of the Black Death and indicate the spatio-temporal pattern of spread, namely (1) the Icelandic *Lawman's Annal* which relates in considerable detail about the Black Death's outbreak in Bergen and dates the whole epidemic in Norway to 1349, including the death of the bishop of Hamar in central Østlandet; (2) sources relating to the death of the bishop of Hamar in the Black Death and the institution of a new bishop, showing that the bishop must have died around 1 September 1349, which implies that the town was contaminated in early July; (3) King Magnus' "open letter" to populations of Swedish dioceses from around 25 September 1349 about the resolutions made by the Council of the Realm in Lödöse ("Gothenburg") in order to protect Sweden from invasion by the Black Death that was raging "all over" Norway and in Halland and was "on its way hither", implying a concomitant nationwide epidemic in Norway and a time of the royal summons to the meeting about three weeks earlier. All three sources prove independently that the Black Death raged in central Østlandet in the autumn of 1349, the third also that it was approaching the borders of Sweden in early September. The sources show that in 1350 a broad political and social process of normalization was going on which demonstrably had begun in Oslo not later than November 1349. The fact that the Black Death raged in central and eastern parts of Østlandet around 1 September implies a time horizon of the epidemic to the effect that the spread out of Oslo started about mid-April. Since no ship from England could have arrived with the contagion six weeks earlier and contaminated the town, the contagion must have been introduced in the preceding autumn.

Estimates of maximum pre-plague population size are based on multiplication of number of tenancies and free holdings in operation before the Black Death with a household multiplier, making additions of about five per cent for those who lived outside peasant society. Lindanger argues on the basis of information of the seventeenth and eighteenth centuries that my household multiplier of 4.5 is too small and should be six persons. I present three independent ways of estimating average household size on the basis of medieval sources which all imply an average of 4.5 persons and population size of 300,000/350,000 persons dependent on size of territory. On the basis of mortality rates known from other parts of Europe, this allows to suggest that around 200,000 persons succumbed in the Black Death in Norway.

The question of household size and population size is discussed more comprehensively in the Appendix: “On the average size of family, household, farmstead population and population size in Norway c. 1300-1670.”

Ole Jørgen Benedictow (f 1941), professor emeritus i middelalderhistorie, Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo. Pb 1008 Blindern, 0315 OSLO. E-post: o.j.benedictow@iakh.uio.no. Har spesielt arbeidet med sosialhistorie, demografi og sykdomshistorie, især pestepidemiens historie, i middelalderen og første del av tidligmoderne tid i norsk, nordisk og europeisk perspektiv. Avhandlinger og noen artikler, se Litteraturlisten.

Om Utsteinklosterets bygningshistorie

Ole Egil Eide

Augustinerklosteret på Utstein i Rogaland er Norges eneste noenlunde intakte klosteranlegg fra middelalderen, og i følge vanlig oppfatning grunnlagt i 1260-årene. Her, som i alle klosteranlegg, står man overfor en ganske sammensatt bygningsstruktur med flere oppføringstrinn og mange vanskelig tolkbare aldersrelasjoner. Over tid har disse invitert til flere ulike synspunkt på bygningshistorien.

Dette er ikke stedet hvor det er mulig å gjennomgå hele klosteranlegget og overalt avgi bemerkninger til de forskjellige oppfatninger. De ulike teorier omkring selve klosterkirkens tilblivelsesforløp innbyr imidlertid til noen kommentarer og litt diskusjon fordi den er helt egenartet i sin utforming, er sentral for dateringen av hele anlegget, og dertil det ledd i komplekset der de ulike meninger støter sterkest mot hverandre.¹ Noen dyperegående drøfting kan det likevel ikke bli tale om da dette skulle fordra til dels omfattende undersøkelser på stedet.

Et meget langstrakt rektangel danner kirkens grunnplan (fig.1). Innvendig innnevres imidlertid planen av et grunnmurt tårn, kvadratisk i plan, omlag midt på bygningen. Koret i øst og skipet i vest framstår derfor som to separate enheter. Denne særegne grunnplan, som står uten egentlige paralleller i klosterarkitekturen, indikerer ved sin blotte form at man står overfor en bygning som må være reist i to trinn. Og dette forhold understrekes ytterligere gjennom ulikheter i murverk og vindusutforming.

*

Arkitekt Johan Meyer sto for de første restaureringsarbeidene på Utstein i perioden 1900–04, og alt etter sine første besøk på stedet, leverte han en formening om det nevnte fenomen.² Ut fra særegenheter ved tårnrommets hvelv antydte han at koret var reist først, som en egen enhet, *tårn og skip* deretter. Hele anlegget henførtes li-

¹ Kommentaren bygger på foto av murverket før dette igjen ble pusset, besøk på stedet 20.2.06, samt forutgående kunnskap om monumentet.

² Meyer har framsatt sine antakelser på dette punkt i Bilag til *Storthingsproposisjon No. 85. 1894*. I senere omtale av klosteret nevner han ikke en slik byggetakt. Meyers synspunkter og arbeid er referert hos Hommedal 2001:20–3.

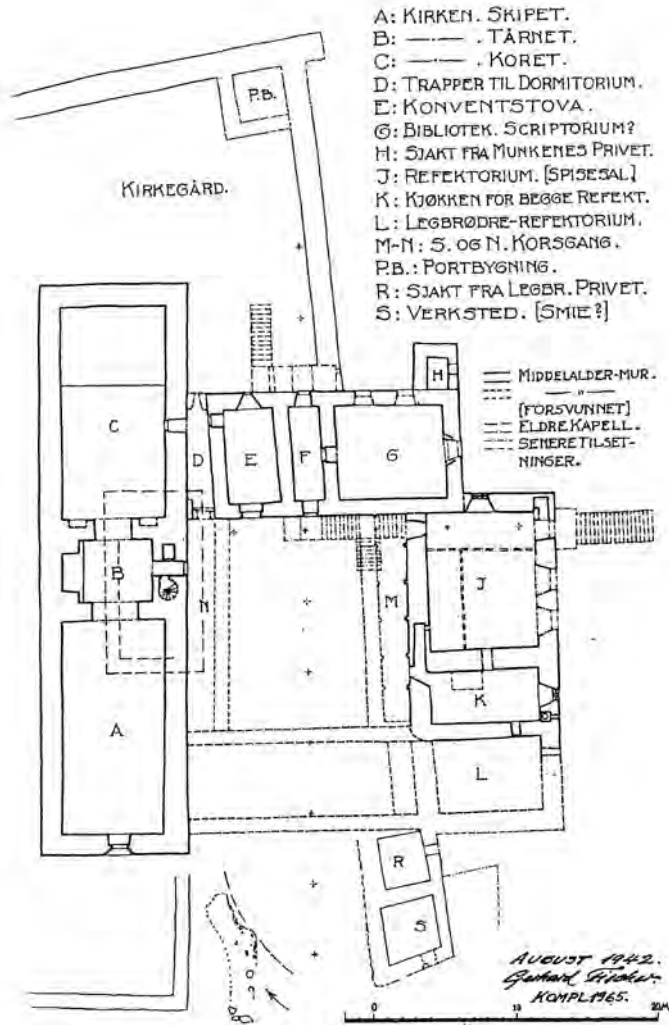

Fig. 1. Utsteinklosterets grunnplan. Gjengitt etter Fischer 1965:7.

kevel til 1270-tallet basert på stilmessige vurderinger av vinduenes grindverk. Arkitekt Gerhard Fischer, som ledet de bygningsakelogske undersøkelser i anlegget fra 1937 fram til det sto ferdigrestaurert i 1965, mente imidlertid med bakgrunn i sine samlede iakttakelser at skipet var kirkens eldste del.³ Nok uten å kjenne Meyers oppfatning, men til gjengjeld tydelig påvirket av tanker hos arkitekt Harald Hals II,⁴ som hadde ledet undersøkelsene før Fischer, trodde kunsthistorikeren Morten Stige i 1998 å kunne endevende Fischers kronologi. Han tok igjen utgangspunkt i vindusutformingene, og anga at *koret med tårn* var den eldste del.⁵ Arkeologen Øystein Ekroll hadde allerede i 1997 tyvlånt hele Stiges oppfatning,⁶ og han har holdt fast ved Stiges kronologi uten å foreta noen egen inngående drøfting av forholdet til tross for at han siden har framsatt nokså nye tanker om klosterets totale bygningshistorie.⁷ Disse er basert på en uavkortet tilslutning til historikeren Eldbjørg Haugs påstand om at konventet går tilbake til 1100-tallet,⁸ dvs. at det er omlag 100 år eldre enn tidligere antatt.

*

Vender man seg til kirkens murverk, som også i ytterlivene lå åpent til skue for alle og enhver før murlivene igjen ble pusset, kan man temmelig entydig avgjøre aldersrelasjonene mellom bygningens to deler, og dermed ta stilling til de nevnte meningsforskjeller.

Murverket i begge ledd er av kategorien *vestnorsk gotisk mur*, et begrep skapt i 1970-årene av kunsthistorikeren Hans-Emil Lidén.⁹ Forskjellene mellom de to foreliggende varianter er minimale, men likevel lett erkjennelige. I skipet er steinen av til dels mindre format, tilsynelatende også av en annen bergart og med større grad av gjennomgående skift enn i koret. Der møter man fortrinnsvis mer uregelmessige blokker i en uryddigere skiftegang, bruken av pinning er også mer fremtredende.

³ Fischer 1965:3–15.

⁴ Hals 1935:22. Hals II lufter ulike synspunkter på klosterkirkens utbygging uten å trekke noen egentlige konklusjoner. Han er også den som har lagt grunnen for en del av Fischers oppfatninger.

⁵ Stige 1998:85–95. I Stiges oppfatning inngår at kor og skip var av samme bredde i grunnplanet.

⁶ Ekroll 1997:250.

⁷ Ekroll 2005:228–29.

⁸ Haug 2005:103–40.

⁹ Lidén:1974:37–41. Den eldste helt sikkert daterte forekomst av slikt murverk er fra 1250-årene og finnes i Håkonshallen i Bergen.

Utvendig i begge langmurer løper de to typer murverk sammen langs nær loddrette linjer i full vegg høyde. Dette viser nokså klart at det yngre murverk er blitt føyd inn mot et hjørne i et allerede stående bygg, dvs. at dette bygg har stått som en avsluttet enhet, ikke som et første trinn i en planlagt utbygging, hvor en i så fall måtte ha ventet seg et oppad skiftvis avtrappet murbrudd.

I kirkens nordvegg, der murverket løper i ett strekk ubrutt over hele veggens lengde fra bygningens NØ-hjørne fram til murbruddet, ligger dette ca. en meter vest for tårnets vestre begrensning (se fig. 2). I sørveggen er forholdene tilsvarende, men grensene er der langt mer utflytende på grunn av brannskader og betydelige tillappinger under 1900-tallets restaureringer.¹⁰ Det finnes kun *en* rimelig måte å forstå det foreliggende forhold på, nemlig at den yngre korveggen er blitt murt inn over og gitt forband til skipets eldre murverk, der veggene ved det NØ- og SØ-hjørne har stått i full høyde da koret ble reist. Hadde aldersforskjellene vært omvendte, måtte murbruddet ha ligget lenger øst, øst for tårnets vestre hjørner. Å hevde at man ikke kan utlede aldersrelasjonene av murbruddets posisjon er derfor en feilslutning.¹¹

Det er ikke bare i ytterlivene murverket gir beskjed. Inne i skipet er det godt forband i det NØ- og SØ-hjørnet, og langveggenes murverk gjenfinnes i østveggen over og omkring korbuen. De umiddelbart observerbare forhold viser heller ikke til sekundære inngrep i murlivene. Det kan derfor ikke være saklig tvil om at skipet er eldst, og at dette bygningsledd har vært oppført, som det nå står, i en sammenhengende byggeprosess.¹²

Vedrørende muranalysen bør det avslutningsvis nevnes at de to litt ulike muremåter på hver sin side av murbruddet også i seg selv gir ett visst pek om at koret er den yngste del. Ut fra de kronologier som forsøksvis kan bygges opp over vestnorsk murverk, er nemlig korets murer uten tvil typologisk yngre enn skipets. Å komme med mer presise dateringer av de to varianter er likevel ikke mulig, ettersom murkarakteren også i stor grad bestemmes av den stein som har vært for hånden det enkelte sted. Forsiktigvis kan man imidlertid si at skipets murverk påminner mest om arbeider som forsøksvis er plassert i 1250–60–70-årene, mens korets murer har drag vi gjenkjenner i det tidlige 1300-tall, men som alt er svært tydelige før århundre-

¹⁰ Jfr. Fischer 1965:14 og 16, Hommedal 2005:25–37.

¹¹ Jfr. Stige 1998:92 og Hommedal 2005:47.

¹² Dermed faller også grunnlaget for å hevde at skipets vestportal er flyttet til sin nåværende posisjon fra tårnets vestvegg slik Stige har hevdet. Se Stige 1998:86, jfr. også Storemyr 2001:6–8 der Ekroll er bidragsyter. Hva angår denne portalens stil og utforming holdes dette ellers utenfor argumentasjonen i den foreliggende tekst selv om det her er tale om forhold som understøtter de konklusjoner som trekkes.

skskiftet.¹³ Trolig er det derfor uansett kun et uvesentlig sprang i tid mellom de to deler av bygningen.

*

De slutninger som i det foregående er utledet om relasjonene mellom kor og skip faller således i alt vesentlig sammen med det syn Fischer framla i 1965. Han antok som hele sin samtid at klosteret var stiftet i 1260-årene. Og han så for seg at kong Magnus Lagabøte, etter at han ble alenekonge i 1263, hadde overdradd til augustinerne et nettopp påbegynt kirkebygg, i grunnplan bestående av et rektangulært skip med kvadratisk kor, der koret og skipet var under oppføring ved det tidspunkt klosteret ble anlagt. Videre mente han å gjenfinne disse ledd som de nedre partier i den stående bygnings kor og tårnrom. Koret og selve tårnoppbygget antok han var tilføyd mot slutten av 1200-tallet, etter at den påbegynte kirken i mellomtiden var blitt fullført. Og under dette arbeidet hadde en da tatt hensyn til at det senere skulle anlegges korsgang og vestfløy inn mot skipets sørvegg.¹⁴

I sin artikkel fra 1998 der Stige mente å endevende Fischers dateringer, tok han som nevnt, for tidfestingens del utgangspunkt i vinduenes grindverk, der han trodde å se en typologisk mer fremskreden form i skipet. I koret mente han å finne et rent plategrindverk,¹⁵ av termens engelske opphavsmann, Robert Willis, definert som grindverk dannet av *a plate of stone pierced with holes*,¹⁶ i skipet, en utgave han henførte til den yngre varianten sprosseg grindverk sammensatt av *bars of stone*. I sin analyse gjorde ikke Stige noe tilstrekkelig skille mellom grindverkets konstruktive oppbygning og dets dekorative utforming. Det er nemlig først og fremst i den tekniske sammensetning det egentlige skille går, ikke i utformingen for øvrig, selv om det nødvendigvis er en svært nær sammenheng mellom disse ting.

Forskjellene mellom korets og skipets vinduer er imidlertid i konstruktiv forstand helt minimale. De enkelte bestanddeler er begge steder innskjøtt i hverandre på samme vis, og det er teknisk sett tale om en art plategrindverk. Vinduene i skipet er dog noe rikere i sin dekorative utførelse med en kraftig vulstprofilering rundt pla-

¹³ Ekroll 1990:42–46 gir en god oversikt over murverkets utvikling i det aktuelle tidsrom.

¹⁴ Fischer 1965:6.

¹⁵ En egen kommentar kan gjerne knyttes til korets østvindu. Stige har hevdet at dette skulle være uriktig rekonstruert av Johan Meyer i de første år av 1900-tallet, Stige 1998:89–90. Ekroll har videreført denne påstand, Ekroll 1997:250 og 2005:246. Meyers oppmålings-tegning, som er vist bl.a. i Ekroll 2005:261, tyder på at grindverket i sin originale stand i alt vesentlig må ha vært som det nå står, selv om vinduets innerinnfatning helt tydelig er blitt endret. Jfr. Hommedal 2001:19 samt fig. 12 og 14.

¹⁶ Parker 1902:III og 128 note m.

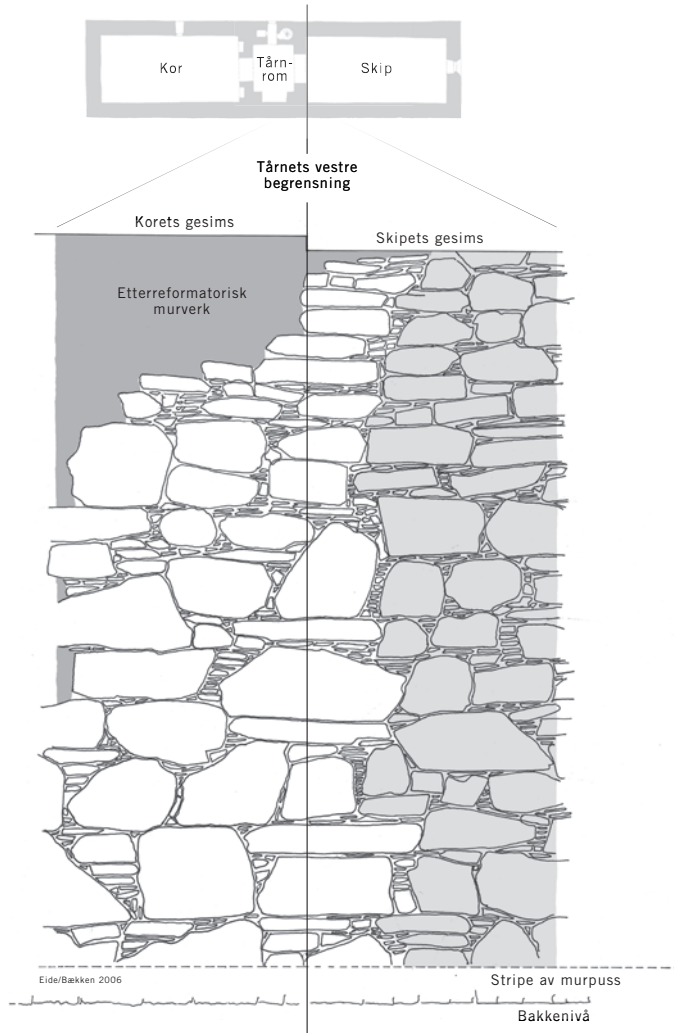

Fig. 2. Klosterkirkens nordvegg ved tårnets vestre begrensning med murbruddet markert. Lett skjematisert skisse basert på sammentegning av to ulike fotografier (Hommedal 2005:45–46). Litt fortegnig må påregnes på grunn av ulike kamera-vinkler.

tens gjennomskjæringer.¹⁷ Plategrindverk i de varianter som forekommer på Utstein,¹⁸ foreligger i flere stående bygninger i Bergen fra tiden omkring 1250 til ut i 1270-årene.¹⁹ De har også sine paralleller i Kvinnherad og Ullensvang, formodentlig fra siste del av dette tidsavsnittet. Mye kan dessuten tale for at helt tilsvarende grindverk, men særdeles enkelt i sin dekorative bearbeidelse, er blitt innsatt i korene i Fana og Avaldsnes så sent som i tiden like etter 1308 da kirkene ble innlemmet i den kongelige kapellorganisasjon.²⁰ Det vil si at plategrindverk kan ha vært i bruk en god tid etter at det konstruktivt mer krevende sprossegindverket hadde gjort sitt inntog i Stavangerkoret i 1270-årene, så vel som i de svært kompliserte vinduene i Apostelkirke III i Bergen²¹ i det samme tidsrom. Selv uten å ta hensyn til murbruddets vitnesbyrd, legger derfor ikke vinduene grunn for tvingende slutninger om den innbyrdes alder mellom kor og skip i klosterkirken.

Før grindverket forlattes, kan det for øvrig være fristende å se hen til tårnrommets nordvindu som av Meyer er rekonstruert med et udiskutabelt sprossegindverk. Dette rommet må nemlig med all rimelighet ha vært den del av kirken som sist er blitt berørt i forbindelse med kortilføyelsen, dvs. arbeidene der kan neppe ha blitt igangsatt før de liturgiske funksjoner var overført til nybygget. Vinduet i nord må, ut fra de få rester som var bevart, ha skilt seg noe fra så vel korets som skipets vinduer, uten at det nødvendigvis kan sies å ha hatt dagens form.²² Ikke desto mindre er det lokkende å dra en parallell til franciskanernes skrudhus i Bergen, trolig oppført en gang i 1280-årene. Der finner vi det eneste bevarte eksempel, men også der rekonstruert, på et helt samsvarende sprossegindverk, noe som i så fall kanskje kunne antyde at også Utsteinanlegget ble slutført på denne tid. Men noe mer enn en ganske løs gjetning kan dette jo likevel ikke bli, så lenge rekonstruksjonens gyldighet er helt på det uvisse og liknende grindverk dessuten er kjent fra den revne Herdla kirke, hvor de be-

¹⁷ Skipets vestvindu, som er rekonstruert av Fischer, er holdt utenfor betraktningene.

¹⁸ Man har også eksempler i klosterets sørfløy, disse ligger i sin form nær korets vinduer.

¹⁹ Mariakirken, Håkonshallen, Rosenkrantzårnet, Fransiskanerkirken – dvs. nåværende domkirke.

²⁰ Lidén 1999:130.

²¹ Se Lidén 1980:165–70 samt Per Bækkens delvise rekonstruksjoner i Vihovde s.a.:46–47.

²² Meyer har så vidt vites ikke oppgitt noe egentlig grunnlag for sin rekonstruksjon. Jf. Hommedal 2005:44–45. Det foreliggende grindverksmønster, i tokoblede åpninger stundom kalt *Y tracery*, i flerkoblede, *intersecting tracery*, har sitt opphav i England, hvor det forekommer nokså spredt fra ca. 1250 til litt ut i 1300-årene, se f.eks. Parker 1902:137 og Binding 1989:141–42.

skrevne vinduer kunne tenkes å være fra tiden etter 1308 – jfr. Lidéns antakelse for Fanas og Avaldsnes vedkommende.²³

*

Murverkets anvisninger om aldersrelasjonene i kirkebygget kompletteres av en del andre forhold, noen nokså entydige, andre mer indirekte. Koret overspennes med tre fag krysshvelv. Tårnrommet har et helt tilsvarende hvelv som ble gjenoppmurt etter rimelig sikre spor ved restaureringen omkring år 1900. Korets hvelv med konsoller og skjoldbuer er helt utvilsomt samtidige med veggene. I tårnrommet er hvelvkonsollene hugget inn i allerede stående murverk, og deler av hvelvet mangler forband til vegglivet, noe som direkte viser at hvelvet er satt sekundært inn i rommet. Av dette er det igjen naturlig å slutte at romenheten er eldre enn koret siden hvelvene begge steder er helt like.

Nordre korsgang kan også trekkes inn i betraktningene. Hvelvribbene har her sprunget fra konsoller. Disse er som ribbene identiske med utformingene inne i koret. Øst for murbruddet er konsoller og skjoldbuer helt klart murt i ett med murverket og portalåpningen inn til tårnrommet er tydelig innpasset i hele arrangementet. Forholdene vest for murbruddet er mindre gjennomskuelige på grunn av brannskader i muren. Direkte beviselig er det derfor ikke, men det virker som om konsoller og skjoldbuer der er innsprengt i stående mur,²⁴ og er denne konklusjonen korrekt, slik mye tilsier, viser det igjen at skipet er eldst.

Korsgangstakets dekklist langs skipets sørvegg virker på sin side ikke innskutt i murverket på samme vis som skjoldbuene under, og her står man avgjort ved et tankekor. Det meste tyder nemlig på at den sammen med oppleggene for takverket

²³ Ved rivningen i 1861 hadde Herdla kirke rester av et tokoblet vindu i vestgavlen og et trekoblet i østgavlen. I Norge er denne type sprossegrindverk kun sikkert belagt her og i Franciskanerkirken, og det eksisterer ingen form- eller konstruksjonsmessig sammenheng mellom dette grindverket og forekomstene i Fana og Avaldsnes, uten at en dermed helt kan utelukke samtidighet. De oppmålinger som ble gjort av Chr. Christie i 1859 (gjengitt i Lidén 1997:155) viser for øvrig at kirken må ha vært helt nybygd eller omfattende endret en gang i tiårene omkring år 1300, og så meget mer som den hadde vært i kongens eie alt fra andre halvdel av 1200-tallet, er det fullt mulig at en her står overfor byggearbeider som er samtidige med Franciskanerkirken, dvs. at de i tid ligger forut for 1308 da Herdla kom inn under den kongelige kapellorganisasjon.

²⁴ Fischer 1965:14 er på det siste punkt helt kategorisk, og de beskrivelser av dette murverket som ble gjort før det igjen ble pusset, synes å bekrefte hans vurderinger, jfr. Hommedal 2005:28–31.

kan ha vært murt inn allerede da vegglivet ble oppført. I hele dette veggpartiet mellom murbruddet og vestfløyen kunne det derfor ha vært sterkt ønskelig med fornyede detaljstudier ut fra litt ulike problemstillinger for fullt ut å avklare de murkronologiske forhold. Dette er nå dessverre umuliggjort ved at murverket igjen er blitt pusset.²⁵

Selv om aldersrelasjonene mellom kor og skip synes å være udiskutable, er det fremdeles flere uavklarte forhold ved bygningshistorien. De dekkes ikke på tilfredsstillende måte av noen av de framførte forklaringer, det være seg Fischers eller andres. Mange av disse forhold refererer seg til fenomener i tårnrommets utforming og murverk, og i dette avsnitt av bygningen må det uten tvil gjøres en rekke nye undersøkelser i murene om det skal etableres sikker kunnskap. Det eneste som med visshet kan sies på det nåværende tidspunkt, er at det må ha vært foretatt nokså store bygningsmessige inngrep flere steder. Kun ett forhold skal i den forbindelse nevnes:

Sørportalen står midt på veggen, og Fischer antok at det er den opphavlige innerinnfatningen som fortsatt eksisterer *in situ*, i det han oppfattet den som en sørportal i kong Magnus' påtenkte kor.²⁶ Godtar vi at dette var anlagt som et kor, og faktisk også fungerte slik en periode, vil det ikke være mulig på noen måte å tenke seg en portal på dette sted, mer eller mindre rett ut for alteret. Åpningen må på vanlig vis ha ligget inn mot rommets SV-hjørne om den i det hele har vært der. Innerinnfatninger er dessuten i alle vanlige tilfelle ganske anonyme uten dekorativ utsmykning, noe den foreliggende har i fullt monn, kronet som åpningen er av et rikt profilert bueslag toppet av et kors. Store deler av det søndre veggpartiet må derfor på et eller annet vis ha vært nedrevet og gjenoppmurt, kanskje like mye for å gi plass til trappeløpet i muren. At innerinnfatningen har samtidighet med koret

²⁵ Overalt der forholdet har latt seg avklare, ser vi at middelaldersk murverk har båret puss eller kalkslamming. Slik sett har 1800- og 1900-tallets pussavhugging på flere måter vært et feilgrep. Bygningene har mistet noe av sin autentisitet, og man har fått fuktrelaterte problemer i murverket etter at livene har mistet sin beskyttelse. Man må imidlertid stille seg ytterst kritisk til en praksis der murflatene på ny overpusses uten at man får trukket ut all den informasjon som faktisk ligger i det blottlagte murverk. Erfaring viser at fotografering og mekanisk beskrivelse ikke er tilstrekkelig. Murverket må ettergås ut fra alle aktuelle problemstillinger knyttet til det bestemte byggverk – man ser nemlig først og fremst det man ser etter. Svært viktig er det også at man i enhver sammenheng kan søke geologisk ekspertise som kan bistå i relevante spørsmål. I den aktuelle sak f.eks. ved å bestemme bergartstypene i og rundt korsgangens dekklist langs hele dens løp. Riksantikvarens opplegg for murverksregistreringene forut for pussarbeidene på Utstein må derfor karakteriseres som noe ugjennomtenkte, bygningens kompleksitet tatt i betraktning. Den framlagte rapport fra NIKU (Hommedal 2005) gir likevel mange fullt ut tilfredsstillende opplysninger.

²⁶ Fischer 1965:14.

sannsynliggjøres ellers i seg selv av bueslagets profiler som gjenfinnes der i varianter, bl.a. i vestveggen nisjeinnfatninger. Portalens plassering er dessuten antakelig diktert av ytterinnfatningens tilpasning til korsgangens faginndeling.

*

Kan det så til slutt sies noe om den resterende del av kompleksets alder i forhold til kirken? Alle som har gitt bidrag til diskusjonen, ser østfløyen som anleggets eldste del,²⁷ og dette er trolig korrekt, uten at det er mulig å gi noen helt skarp datering. Murverket og de spissbuede glugger i kjelleretasjen gjør likevel ikke en byggestart før 1250 særlig trolig. Det er heller ikke mulig å relatere den til skipets alder. Sørfløyen med søndre korsgang er en tilføyelse til østfløyen, og det er ellers alminnelig antatt at vestfløyen var av samme alder som sørfløyen.²⁸ Søndre korsgang er her av interesse fordi den helt opplagt er samtidig med sørfløyen. Hvelvenes ribber har vært rikt profilert. De har i front en tagg, på hver side flankert av vulster, som i bakkant er dypt underskåret. Underskjæringen går over i en baktil forsenket vingeliknende vulst med pålagt bånd i front. Dette profilet som kjennes i grovere format fra steinsamlingen på Bergenhus,²⁹ men der uten proveniens eller datering, inneholder trekk man nok helst ville forbinde med en tidlig del av 1200-tallet. Dette passer ikke med sørfløyens murverk og forholdene ellers, men det gir trolig en forsiktig antydning om at sørfløyen ikke kan være nevneverdig yngre enn østfløyen, og det samme gjelder da for vestfløyen. Uten at noe lar seg direkte bevise, får man derfor en følelse av at man står overfor et anlegg som er blitt reist etter en samlet plan i bemerkelsesverdig rask takt i 1200-tallets tredje kvartal, et anlegg der kirkens skip og øst-

²⁷ Meyer skal rett nok under den tidligste fase av sitt arbeid ha ment at østfløyen måtte være yngre enn koret, men de argumenter som er framført, er ikke tvingende, og han kan ikke sees å ha opprettholdt et slikt syn, se Hommedal 2001:21.

²⁸ Fischer 1965:14.

²⁹ Det er tale om Ma 378 og BRM 62/69, en anfangsstein og en ribbestein fra ett og samme hvelv der spennvidden har vært betydelig. Bortsett fra dimensjoneringen er det tale om en tilnærmet sammenfallende form sett i forhold til profilene på Utstein. Ma 378 er i sin tid blitt innbrakt til Historisk museum i Bergen uten at funnsted er notert. BRM 62/69 er en av flere verkstykker som fram til eksplosjonsulykken i 1944 lå lagret i Håkonshallen. Over tid var de blitt funnet i og rundt bygningen, uten at opphavlig proveniens er kjent (se Lidén 1980:163). Steinenes opphav er derfor på det uvisse, men er de fra Bergenhus, hvilket er mest trolig, kunne man peke på Apostelkirke II som en mulighet, uten at dette er mer enn en rå gjetning. Uansett understreker de sambandet mellom Utsteinanlegget og det bergenske byggemiljø i en tid av 1200-tallet, og gir kanskje Fischer rett i at kong Magnus har overført arbeidere fra Bergen til Utstein, se Fischer 1965:8.

fløyen utgjør utgangspunktene og koret en sluttstein, det hele kanskje fullført alt i 80-årene.

Så kan man spørre om noen av disse to utgangsledd har ved seg elementer som peker i retning av at de var planlagt for et bestående konvent. Siden veggene nå er pusset, lar det seg ikke lenger avgjøre om dormitoriets latrinesjakt faktisk er en tilføyelse til østfløyen slik Fischer hevder,³⁰ men siden hans vurderinger i slike tilfelle er å anse som pålitelige, har vi i alle fall ingen positive bevis for dette leddets del. Hva angår skipet, er det for alle tydelig at en under oppføringen av sørveggen, gjennom vindusplasseringen og den trolig samtidig innmurte dekklist for korsgangen, har tatt hensyn til det som skulle komme av bygninger på sørsiden. Ett tungtveiende forhold taler likevel mot at det her er tale om en bygning som ved byggestart var påemnet som kirke for et konvent. Det gjelder planformen, som med sitt ytterst beskjedne kor³¹ på ingen måte skulle kunne være i samsvar med de liturgiske behov som i et slikt tilfelle ville være til stede.

*

Oppsummerende kan det derfor sies at ingen avgjørende trekk i anlegget underbygger påstanden om at klosteret skulle kunne være eldre enn midten av 1200-årene. Det er ved utgravninger rett nok påvist rester av eldre aktivitet, men spor av gjenanvendte bygningsdetaljer etc. som kunne gi beskjed om funksjon og datering savnes,³² og Fischers syn på den relative kronologi i komplekset lar seg ikke anfekte, selv om detaljer åpenbart bør settes under debatt. Det er således ikke noe som helst holdepunkt i bygninger eller arkeologisk materiale for den tilslutning Øystein Ekroll har gitt til Eldbjørg Haugs påstand om at klosteret ble opprettet i 1100-tallet,³³ like lite som det er belegg for hans besnærende framkonstruering av en tidligere byggefase der deler av det bestående anlegg inngår.³⁴

³⁰ Fischer 1965:9.

³¹ For å være et 1200-talls anlegg er koret påfallende lite, uaktet dets kirkelige funksjon.

³² Det foreligger opplysninger om forekomsten av bygningsdetaljer med romansk stilpreg, muligvis sekundært anvendte, i kirkebyggets østlige del, dvs. koret. Se f.eks. Hals II 1935:18. De aktuelle steiner ble fjernet av Meyer, som ikke selv kan sees å ha kommentert dem ut over det som er gjengitt hos Hals II, og de har siden forsvunnet. Det er derfor i dag umulig å ta stilling til deres karakter og eventuelle informasjonsverdi.

³³ Ekroll 2005:229.

³⁴ Ekroll 2005:233.

Litteratur

- Binding, Günther. 1989. *Masswerk*. Darmstadt.
- Ekroll, Øystein. 1990. "Byens herlighed." Riksantikvarens skrifter. No. 6. Oslo.
- 1997. *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo.
- 2005. "Bygg og bruk." I: *Utstein kloster*. Red. Eldbjørg Haug. Rennesøy. s. 215–62.
- Fischer, Gerhard. 1965. *Utstein kloster. Kongsgård – kloster – herregård*. Stavanger.
- Hals, Harald II. 1935. "Et bidrag til Utstein klostres bygningshistorie." I: *Rogaland historielag*. Årshefte 21. Stavanger. s. 18–23.
- Haug, Eldbjørg. 2005. Red. *Utstein kloster*. Rennesøy.
- Hommedal, Alf Tore. 2001. *Utstein klostres restaureringshistorie*. Utarbeidet av NIKU for Riksantikvaren og Stiftelsen Utstein kloster. Bergen.
- 2005. *Utstein kloster, Rennesøy i Rogaland*. Bygningsarkeologisk muranalyse 2002–04. NIKU Arkivrapport 5–2005. Bergen.
- Lidén, Hans-Emil. 1974. *Middelalderen bygger i stein*. Oslo–Bergen–Tromsø.
- 1980. "Bygningsstein fra Bergenhus." I: Fischer, Gerhard & Dorothea. *Norske kongeborger*. Bd. II. Oslo. s. 165–79.
- 1997 Herdla kirke. *Norges kirker*. Hordaland Bd.1, hefte 2. Oslo. s. 154–63.
- 1999. "Olavskirken på Avaldsnes." I: *Kongskyrkje ved Nordvegen*. Aksdal. s. 104–60.
- Parker, John Henry. 1902. *An Introduction to the study of Gothic Architecture*. 14th Ed. London.
- Stige, Morten. 1998. "Klosterkirken på Utstein. Ny bygningskronologi." *Foreningen til norske fortidsminnesmerkens bevaring*. Årbok. Oslo. s. 85–95.
- Storemyr, Per. 2001. *Dokumentasjon av skipets vestportal på Utstein klosterkirke*. Nidaros domkirkes restaureringsarbeider. Rapport 3/2001. Trondheim.
- Vihovde, Anne Brit. s.a. *Kirkesenteret på Holmen*. Utstillingskatalog, Bryggens Museum. Bergen.

Summary

Although it is not complete, the house of the Augustinian Canons at Utstein in Rogaland is the only relatively well preserved medieval monastic settlement in Norway. The general opinion is that the house was established in the 1260s. As in the majority of religious houses, the buildings in the compound complex differ somewhat in age, and for parts of the complex, it is difficult to follow the steps in the construction process. For that reason, there are different opinions about the history of the settlement and the buildings related to it.

This article deals mainly with some of the different theories connected with the monastic church. The ground plan is an elongated rectangle with a low, but compact

tower in the middle, effectively separating the chancel in the east from the nave in the west (See fig. 1), and there is general consent that this rather unusual plan is the result of the church being built in two stages, but there is no agreement on which part is the older one.

The point of departure for the present text is the study of the masonry, which was open to all for inspection until a few years ago when it was again plastered. Externally, in the northern wall of the church, it is possible to demonstrate that the joint between the masonry in the chancel and that in the nave is situated in a position where it irrefutably testifies that the nave is the older part of the building (See fig. 2). This conclusion fits with the results presented by Gerhard Fischer in 1965. The theories put forward by Morten Stige and Øystein Ekroll, partly based on observations of the tracery in the church, are consequently disproved.

The conclusion drawn from the masonry in the northern wall of the church is supported by a number of other facts, among them certain irregularities in the vaulting of the tower, where the formerets do not bond into the masonry of the walls except for the springing zone, indicating that the vaulting of this part represents an additional building phase contemporary with the construction of the present chancel. In the tower there are however several empty holes in the architectural history, which can only be thrown light upon by new examinations in the building itself.

The present study of the masonry gives no key to an exact dating of the buildings, but all things considered, a starting point before 1250 is unlikely, nor is there anything indicating that the oldest part of the church was built for a conventual community. According to Gerhard Fischer, in the 1260s, King Magnus Lagabøte transferred to the Augustinians his royal estate with a church where construction was in progress, whereupon the Augustinians finished the building matching their own needs, and in the following years they finished the whole abbey. This presumption seems to withstand all criticism, although several minor details are open to debate. In addition the architecture as a whole gives the impression of a structure rapidly built within 30 – 40 years, with no apparent deviation from an original concept.

Ole Egil Eide, født 1943. Arkitekturhistoriker og pensjonert forlagsmann. Selvstendig næringsdrivende i mer enn 25 år. Deltok i mange av 1960- og 70-årenes viktigste kirkeundersøkelser. Mag. art. nordisk arkeologi 1973 med avhandlingen *De toskippede kirker i Oslo*. Har i nær 40 år med mellomrom vært knyttet til kunsthistorieundervisningen ved Universitetet i Bergen og Folkeuniversitetet med forelesninger og ekskursionsjoner innen emnene europeisk og norsk middelalderarkitektur.

Ordet, skriften och litteraciteten. Två nya böcker om literacy

Karl G. Johansson

Jan Ragnar Hagland. *Literacy i norsk seinmellomalder*. Novus forlag. Oslo. 2005. 125 sidor. ISBN 10: 82-7099-424-3.

Arnved Nedkvitne. *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*. Brepols Publishers. Turnhout. 2004. xviii, 290 sidor. 4 kartor. 40 illustrationer. ISBN 2-503-51450-2.

1 Inledning

Inom internationell medeltidsforskning har det senaste decenniet uppvisat en betydande mängd studier med begreppet *literacy* i titeln och i centrum för diskussionen. I nordiskt sammanhang var det mer sparsamt fram till millennieskiftet. Ett tidigt exempel på intresse för de frågeställningar som dominerar de internationella studierna var Inger Larssons och Barbro Söderbergs bok *Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv* från 1993 som presenterade ramarna för ett större projekt som omfattade ett flertal doktorsavhandlingar, monografier och artiklar. Inom den västnordiska forskningen finns det få exempel på studier som explicit knyter an till detta forskningsområde. En mer omfattande studie som kan nämnas här är Guðrún Nordals bok *Tools of Literacy* från 2001.

Definitionen av begreppet *literacy* varierar. I vardagsspråket betraktas det, att vara litterat, i motsättning till illitterat, som att kunna läsa och skriva. Det engelska *literacy* förknippas också primärt med förmågan att läsa och skriva i definitionen som ges av *Oxford English Dictionary*:

The quality or state of being literate; knowledge of letters; condition in respect to education, esp. ability to read and write. (OED, VIII:1026)

Inom forskningen har man emellertid arbetat med olika definitioner delvis beroende på vilken disciplin man tillhör. I den äldsta forskningen var det framför allt skriv- och läsförmåga som var i centrum. Under senare år kan vi dock urskilja ett vitt spektrum av fält där begreppet *literacy* har tagits i bruk. Literacy studeras i dag främst som ett kulturfenomen, t.ex. i relation till ett äldre samhälle som baserades på muntliga tra-

ditioner, och ofta i samband med studier av sociala förändringar i transformationen av det muntliga till ett skriftbaserat samhälle.

I det följande ska jag diskutera närmare två nya arbeten som behandlar literacy i ett skandinaviskt sammanhang och på helt olika sätt förhåller sig till skriftbrukets etablering. Tyngdpunkt för mina synpunkter på de två studierna kommer att ligga på metod- och teoriproblem, och hur begreppet *literacy* används. Givetvis kommer jag därvid även in på de resultat som de båda forskarna presenterar. I samband med diskussionen om de två studierna vill jag även komma in på frågor om forskningen kring nordiskt material i förhållande till internationalisering och värdet av att upprätthålla respekten för våra nordiska språk som redskap för förmedling av forskning, liksom om vikten av att värdera nordiska förlag som publicerar god nordisk forskning på nordiska språk.

2 Literacy i norsk senmedeltid

Mellomnorsk har i norsk språkhistorisk forskning ofta betraktats som en nedgångsperiod när det norröna skriftspråket förföll. I språkhistoriska översiktsverk har denna bild varit dominerande. Dansk administration övertog i allt högre grad de funktioner som tidigare hanterats med det inhemska skriftspråket och av norska skrivare. Jan Ragnar Hagland prövar i sin bok *Literacy i norsk seinmellomalder* detta synsätt på bruket av norskt skriftspråk med utgångspunkt i de insikter som forskningen om literacy har givit under de senaste decennierna. Han formulerar skillnaden i perspektiv i förhållande till Gustav Indrebøs språkhistoria:

Spørsmålet er då om vi får det same inntrykket av norsk kulturhistorie om vi held dette som var Indrebøs egentlige prosjekt – det å få oversyn over språkleg endring og variasjon i norsk – opp mot eit perspektiv som legg vekt på det vi her vil kalla ein litterariseringsprosess med norsk språk som medium. Det vil seia at vi vil freista halda den tradisjonelle oppfatninga om eit skriftspråk som normmessig var i ferd med å gå i oppløysing opp mot det vi måtte vera i stand til å augna med omsyn til kvantitative og kvalitative sider ved bruk av skriftspråk på norsk i offentlig og eventuelt privat samanheng. (12f.)

Hagland perspektivskifte är viktigt och genomförs i de studier av materialet som följer. I presentationen av syftet för boken preciserar han ytterligare:

Eitt av måla med denne studien vil då vera å freista sjå meir i detalj på korleis overgangen frå eit samfunn grunnleggjande tufta på munnleg kommunikasjon

til eit meir skriftbasert samfunn har skjedd, evt. ikkje har skjedd, i norsk samanheng mot slutten av den perioden som vert karakterisert ved det ein gjerne kallar 'manuscript literacy'. (13)

En frågeställning som följer och kompletterar de ovan nämnda är huruvida det under senmedeltiden producerades originalskrivna narrativa texter på linje med det vi finner från 1200- och 1300-talet. I tidigare forskning har man, vilket exemplifieras väl av Hagland, sett perioden som helt utarmad vad gäller det som vanligtvis avgränsas som litterär textproduktion i motsats till administrativ textproduktion. Det blir därmed intressant att, som Hagland gör, relatera skriftbrukets utveckling till de förändringar materialet uppvisar ur de perspektiv som begreppet *literacy* öppnar. Haglands fråga är om vi kan tala om en högre grad av literacy samtidigt som perioden uppvisar en total nedgång i produktionen av litterär text. Haglands studie kan knappast sägas uppvisa några egentliga argument mot den traditionella synen på den litterära produktionen; snarare visar de få exemplen på något som kan likna litterära försök, att skriftbruket skiljer sig markant från det vi ser under de föregående seklerna. Men det framgår också att det sker en utveckling inom mer vardagligt, administrativt skriftbruk som liknar det vi finner i de övriga skandinaviska länderna. Här framträder i Haglands studie alltså en något annorlunda bild än den gängse i norsk språkhistoria.

Eftersom literacy har blivit något av ett modeord inte minst i senare års medeltidsforskning är Haglands inledande diskussion av definitioner och avgränsningar viktig. Den som vill arbeta med de teoretiska och metodiska utgångspunkter som ges inom detta forskningsområde måste klart markera sin förståelse av fältet. Hagland presenterar här helt kort, men välformulerat sin syn på hur literacyforskningen kan ge nya insikter i det material han arbetar med. Han använder ett långt citat av Charles F. Briggs för att visa till bredden i de senare årens forskning om literacy, ett citat som förtjänar att upprepas *in extenso*:

Literacy is not simply the ability to read, though it is partly that. It is a complex cultural phenomenon with powerful ideological implications, which vary depending on the time, place, and milieu one is looking at. So, for example, literacy amongst the early Christians is not exactly the same thing as the literacy of the late medieval universities. Thus if literacy is, on the one hand, an individual skill, it is also an historically contextualized mentality. Moreover, in any given society, the kinds of literacy acquired by different individuals vary greatly, from the non-reading peasant who witnesses a charter, to the merchant who keeps his account books and the noblewoman who reads for ed-

ification and pleasure, to the university theology master. And any discussion of literacy must take into account the oral mode of communication which it complemented, substituted for, and often competed with. (Briggs 2000, 398)

Hagland fokuserar i sin undersökning på just den skärningspunkt mellan individuell läs- och skrivfärdighet å ena sidan och å andra sidan de sociala och kulturella implikationer som antyds av Briggs. Han tar vidare fasta på att literacy inte är en fast storhet som etableras en gång för alla, utan snarare måste studeras som en process där det kan förväntas stor individuell och regional variation över tid. Processen blir därmed central.

Hagland intresserar sig alltså för den period i norsk språkhistoria som betecknas *mellomnorsk* och som omfattar perioden från pestens utbrott ca 1350 till reformationen 1536. Han ger en god introduktion till de typer av skriftmaterial som vi finner från perioden och avgränsar ett antal typer av material som torde vara representativa för skriftbruket under fyra delperioder. En första, tidig period omfattar de först fyrtio åren efter pestens härjningar, 1350–1390. För denna period avgränsar Hagland fyra typer av material, brev, tillägg till lagtexterna utfärdade av kungens administration, så kallade réttarbótr, kyrkliga påbud och förordningar och slutligen jordeböcker. 1400-talet delar Hagland in i tre delperioder, 1400–1410, 1445–1455 och 1490–1500, där det undersökta materialet utgörs av brev. Här är det värt att poängtera Haglands markerade vilja att närma sig materialet, att närläsa och tolka de yttringar som föreligger i de bevarade texterna och hur bruket kan ses i omfånget av det studerade materialet. Han konstaterar:

Den viktigaste tilnæringsmåten vil likevel vera å sjå om det overleverte tilfanget i seg sjølv – som skrift over tid – kan seia oss noko om kva skrift hadde å seia i norsk seinmellomalder. Det vil seia at tekstleige sider ved tilfanget vil måtte komma til å stå sentralt i dette arbeidet. Difor er det her i høg grad lagt vinn på å la tekstene sjølv få komma til orde. (13f.)

En problematik som möjligen kunde ha fått större utrymme i Haglands arbete är relationen dels till bruket av andra språk i skrift, här främst latin, liksom förhållandet till Danmark och dansk literacy. Det hade t.ex. varit värdefullt att få en kort presentation av hur latin användes i norsk administration under senmedeltiden, och kanske då främst under den första av de fyra delperioder som Hagland studerar.

Finns det någon skillnad i bruket av latin under perioden 1350–1390 och den referensperiod Hagland refererar till, 1310–1350? Hagland motiverar sitt val att utesluta latinska brev från sin studie med att det latinska materialet främst består av kyrkligt

material. Men var det inte även under senare delen av medeltiden vanligt att de som producerade kyrkligt material också stod för det mer världsliga skrivandet? Ett exempel på detta finner jag när Hagland omnämner två statuter utfärdade på latin av norska ärkebiskopar 1306 och 1334 och översatta till norrönt i isländska handskrifter från andra hälften av 1300-talet. Hagland konstaterar att vi inte vet om ”det var tilsvarende norske handskrifter i omlop” (35). Men medeltidens manuskriptkultur var diglossisk. Kunskaper i latin var länge ett obligatorium för dem som skrev och sannolikt ofta för dem som läste, även när folkspråket utvecklades parallellt med bruket av latin. Här anser jag att Haglands avgränsning av ”norsk” literacy blir lite väl snäv och jag tror att han därmed förbigår en viktig pusselbit för förståelsen av skriftbrukets utveckling i norsk senmedeltid.

Den här frågeställningen är också tätt sammankopplad med frågan om bruket och räckvidden för skriftlig administration. Vi kan fråga oss om latinska dokument och norska dokument hade samma accept i det norska samhället. Här är ett fält där jag gärna hade sett en utbyggd diskussion i Haglands studie. Ett område där detta kunde ha aktualiserats är de kyrkliga förordningarna. Hagland konstaterar (35f.) att förordningar av den här typen på norska är sällsynta; en större mängd finns som är avfattade på latin. Men även om de norska förordningarna är få till antalet, vittnar de om en uppfattning om att man kunde producera likvärdiga dokument med norskt skriftspråk inom den kyrkliga institutionen. Detta kunde eventuellt ge en bild av norskt skriftspråks status under 1300-talets senare hälft. Eftersom Hagland har valt att inte dra in de latinspråkliga dokumenten i sin diskussion får vi emellertid bara en del av bilden. Kanske skulle en studie som även i högre grad drog in de latinska dokumenten ha kastat ytterligare nytt ljus på kyrkans roll som en av de institutioner som var skriftspråkets främsta förposter i senmedeltidens Norge (se t.ex. diskussionen s. 38f.).

Dansk administration kom under senmedeltiden allt mer att omfatta även Norge, främst för ting som berörde kungamaktens utövande. Efter reformationen är det vanligt att skrivarna rentav är danska eller är normän med en dansk upplärning. För den period som avhandlas i Haglands studie ser vi från presentationen att en del av de brev som omnämns i *Regesta Norvegica* har producerats utanför Norge. Med tanke på den danska administrationens ökande inflytande på norskt område hade det därför varit intressant att se hur Haglands resultat relaterar till dansk utveckling, och en diskussion av detta förhållande hade eventuellt kunnat ge ytterligare förklaring på några av de tendenser Hagland belägger för en fortsatt utveckling av bruket av skrift i administrativa sammanhang. När han återvänder till frågan om litterär produktion under den första delperioden konstaterar han med utgångspunkt i sina materialstudier att det finns mycket som tyder på att ”litterariseringsprocessen i norsk saman-

heng ikkje eintydig kan seiast å ha stoppa opp og vorte reversert ved midten av 1300-talet” (40), men han sätter inte in detta i en kontext där danskt skriftbruk redan har börjat göra sig gällande. Hagland konstaterar också själv i sin sammanfattning för den första perioden:

Men i vidare gransking av litterariseringsprosessen innom det norske språkområdet i tida etter andre halvdel av 1300-talet vil nok ytre historiske tilhøve og særleg forholdet til grannspråka svensk og dansk måtta sjåast nærare på i det skriftilfang som er bevart i original. (46)

I ett senare avsnitt om skriftspråk och norm konstaterar Hagland att norskt skriftspråk i det bevarade materialet uppvisar få språkdrag från danska och svenska, och att det bevarade brevmaterialet föreligger ett väl utvecklat juridiskt skriftspråk för norska (65). Men då är frågan om utvecklingen av skriftbruket och det faktiska skriftspråket nödvändigtvis samspelar, det är ju här Haglands studie visar att den nedgång för norskt skriftspråk som traditionellt lyfts fram för senmedeltiden inte motsvaras av en nedgång i bruket av skriften i administrativa sammanhang. Om norska skrivare i en övergångsperiod fortsätter att lära sig skriva efter en norsk skrifttradition, eller, om man föredrar norm, innebär det inte nödvändigtvis att en förändring av skriftbruket under perioden har inhemska incitament. Bruket av skriften, det som faller under literacy, återspeglas alltså inte nödvändigtvis i skriftspråkets ordförråd eller stavningsnormer. Återigen kanske Haglands avgränsning av *norsk literacy* hade kunnat göras lite vidare så att den hade omfattat skrift som kommunikativt redskap i det norska samhället oavsett om denna skrift var använd för att skriva norska, danska eller latin. Det ska påpekas att Hagland sent i boken etablerar ett begreppspar som motsvarar det jag här försöker skissera, nämligen *teknisk skrivekompetanse* för det att kunna skriva och *tekstformingskompetanse* för det att kunna utforma exempelvis ett juridiskt dokument (79). Kanske skulle detta begreppspar ha introducerats tidigare i diskussionen?

När Hagland möter brev med världsligt innehåll från 1400-talets början där skrivaren använt sig av latin eller danska (69ff.) betraktar han det, med utgångspunkt i att det är relativt ovanligt i det bevarade materialet, som undantag. Men han konstaterar ändå till slut:

Det kan såleis vera grunn til å undersøkje i kva grad dei ytre språkhistoriske tilhøve som tilsa språkskiftet i brevet frå Gaute Eiriksson, kom til å setja preg på skriftspråket i litterariseringsprosessen i det vi kan kalla internt norske samanhenger vidare framover i det 15. hundreåret. (71)

Hagland avgränsar som nämnt tre delperioder på vardera tio år under 1400-talet.

För dessa perioder föreligger norskt skriftspråk primärt i brevmaterialet. Här fortsätter de tendenser som visade sig för 1300-talets senare hälft. Trots nedgången i bruket av norskt skriftspråk generellt i förhållande till tidigare perioder fortsätter literariseringssprocessen inom bruket av brev i administrativa funktioner under hela seklet. Hagland anser sig här även kunna se ”klåre fotefar etter det vi må kunna kalla ein ikkje-institusjonell literacy” (56), d.v.s. att skriftbruket har lämnat institutionerna och att framför allt läs- och skrivfärdighet har fått spridning utanför institutionerna. Här är det emellertid viktigt att, med Hagland (se t.ex. s. 58), konstatera att skriftbruket nu också får allt större betydelse för dem som inte kan läsa och skriva. Hagland konstaterar:

Også denne gruppa personar vart slikt sett del av eit system som gradvis gjorde seg meir avhengig av skrift i saker som hadde rettslege og eller økonomiske konsekvensar for den einskilde. (58)

Här kunde Hagland förvisso ha hänvisat till en klassiker inom literacy-forskningen, Malcolm Parkes artikel ”The Literacy of the Laity” från 1973, där Parkes karakteriserar *pragmatic literacy* som en litteracitet som omfattar i princip alla medlemmar i ett samhälle. Oavsett om individen är läs- och/eller skrivkunnig är skriftbruket nu en styrande faktor.

Jan Ragnar Haglands bok ger intressanta och från ett literacyperspektiv relevanta insikter i senmedeltidens norska skriftbruk. Här formuleras ett antal konkreta frågor som därefter diskuteras ingående och med grundlig närläsning av det bevarade materialet från perioden. Hagland genomför de studier han utlovat och presenterar sina resultat inom de ramar som hans frågeställningar och avgränsningar anger. Mina invändningar rör alltså egentligen främst det som Hagland inte har gjort, en form för kommentarer som är lätt att komma med. De visar väl snarast att boken har givit upphov till fler frågor samtidigt som den kastat nytt ljus över skriftbrukets utveckling i en period som ofta behandlats i förbigående i tidigare forskning.

3 Literacy och sociala konsekvenser

I förordet till sin bok *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia* presenterar Arved Nedkvitne några premisser för det föreliggande arbetet. I första meningen fastslår han att syftet med boken är att analysera ”the impact of literacy on Scandinavian medieval society” (xvii). Det kan redan här sägas att jag har svårt att se att detta syfte infrias. Nedkvitne hävdar i inledningen att hans ambition är att åstadkomma en första samlande diskussion om vilka sociala konsekvenser literacy,

eller skriftbrukets etablering, fick för det skandinaviska samhället, men det som presenteras i boken kan knappast utgöra grunden för en sådan diskussion. En grundläggande förutsättning för denna måste nämligen vara att de begrepp man arbetar med är väl definierade och att de avgränsningar man gör är klart angivna. Nedkvitnes diskussion om de begrepp han använder är, om den ens förekommer, oklar och vagt formulerad. I ett första försök att närma sig den problematiska termen *literacy* och den än mer problematiska avgränsningen av forskningsfältet konstaterar han:

As the term 'literacy' includes the written word used for administration as well as in literature, both have been included in this book as a means of analyzing the social consequences of literacy. (xvii)

Det första man kan konstatera är kanske att begreppet *literacy* alltså inkluderar bruket av det skrivna ordet i administration och litteratur. När dessa begrepp, *litteratur* och *administration*, introduceras som fasta storheter, en gång för alla etablerade och oföränderliga riskerar studien att gå in i ett cirkelresonemang där allt redan är fastlagt. Författaren lägger redan här upp till att hans studie snarare än att beröra de sociala konsekvenserna av skriftbruket kommer att behandla traditionell administrations- och, i viss mån, litteraturhistoria. Nedan återkommer jag genomgående till denna definitionsproblematik och till hur ett nytt begrepp lätt bara blir en ursäkt för att göra "mer av det gamla vanliga".

Nedkvitne nämner vidare i sitt förord två tänkta målgrupper för sin bok. Den första gruppen består av de medievalister som i dag intresserar sig för skriftbrukskulturen, medan den andra är universitetslärare och studenter inom medeltidshistoria, litteratur och språk i och utanför Skandinavien. I min diskussion av boken blir det därför viktigt att ha dessa målgrupper i minnet. Slutligen anför Nedkvitne att hans bok förhoppningsvis ska skapa större tvärvetenskaplig förståelse mellan filologer, litteraturhistoriker och socialhistoriker, för som han skriver: "literacy has to be an interdisciplinary field". Det finns anledning att återkomma till detta vid genomgången av boken.

Förutom en kort introduktion med en skisserad historisk bakgrund för Norden och Europa där även vissa begrepp diskuteras, liksom relationen mellan latin och folkspråk, består Nedkvitnes bok av tre huvudkapitel som behandlar utvecklingen kronologiskt. I ett första kapitel diskuteras de tvåhundra år som torde kunna betraktas som etableringsfasen för en folkspråklig skriftbrukskultur i Norden, alltså perioden ca 1000–1200. Här behandlas uppbyggnaden av kyrkans administrativa strukturer liksom kyrkans förkunnelse under perioden fram till 1200. Därefter följer ett kapitel för perioden 1200–1350, perioden då kyrkan och kungamakten etable-

rade sin administrativa organisation på allvar i de nordiska länderna. I det tredje och avslutande kapitlet behandlas utvecklingen under perioden 1350–1536 mot en alltmer utbredd läs- och skrivfärdighet i Norden generellt.

I introduktionsavsnittet presenteras syftet med boken ytterligare med följande formulering:

When literacy is introduced into a society where earlier communication has been exclusively or predominantly oral, social consequences are bound to follow. The nature of these consequences is the subject of this book. More specifically, the questions to be considered are these: who introduced literacy into Scandinavian medieval society, what their motives were for doing so, and what social consequences literacy had in both short and the long term. (1)

Den första frågan är förvisso intressant i all sin banalitet. Det är ju knappast någon nyhet att skriftbruket introduceras av kyrkan, sannolikt i perioden då de kyrkliga institutionerna etablerar sig på nordiskt område, men naturligtvis kan, och bör, denna förenklade syn på introduktionen av skriftbrukskulturen problematiseras. Skriftbruket introduceras ju knappast enligt en i förväg lagd plan; snarare är det många rörelser i tiden som ger skriften inträde och fäste inom olika delar av det nordiska samhället. Nedkvitnes första fråga är alltså inte nödvändigtvis utan intresse. Det framgår emellertid genast att de implikationer som ligger i frågan inte har varit hans incitament. Redan på sidan 3 svarar han nämligen kontant att ”In this first period (alltså 1000–1150/1200) the church alone was the main force behind increasing literacy”. Därmed är ju saken avgjord, kan det tyckas, och i Nedkvitnes bok är det också fallet: i resten av boken behandlas över huvud taget inte frågan om vem som introducerade skriften. Snarare tycks den en dag ha förelegat som en väl etablerad storhet som alla samhällsklasser och maktgrupperingar kunde använda eller låta bli att använda efter eget gottfinnande. Och detta torde få konsekvenser även för svaret på de två följande frågorna.

Motiven till att använda skrift diskuteras förvisso i boken men då inom ramen för ett rent instrumentellt tänkande. Skriftbrukarna vet redan i skriftbrukets första dagar vilka funktioner skriften kan fylla, och väljer vilka funktioner som bäst passar deras syften, funktioner som tycks ha varit angivna i skriftens bruksanvisning. Nedkvitne är helt ointresserad i de processer, och då faktiskt som det tycks också de sociala processer, som leder till ett allt mer omfattande skriftbruk. Det kan ju förväntas att olika sociala grupper i det nordiska samhället har haft olika förutsättningar för att tillägna sig och använda skriftteknologin. Här kommer också frågor om social mobilitet in i bilden, något som jag återkommer till. Dessutom torde frå-

gor som rör relationen mellan individ och kollektiv vara av avgörande betydelse för skriftbrukets etablering och spridning till nya domäner inom samhället. Men motiven till att använda skrift som de framställs av Nedkvitne är genomgående styrda av de stora maktenheterna. Kyrkan har i hans framställning en enhetlig strategi för sitt bruk av skrift, liksom kungen har det. Skrifttekniken kräver inte att individer eller grupper i samhället accepterar att den får insteg i deras liv, och att de efter bästa förmåga assimilerar den i ett samhälle i förändring. Det blir en statisk värld Nedkvitne beskriver för oss med nog så stereotypa drag. Den tredje frågan, som ju knyter an till bokens titel, återkommer jag till längre fram i denna recension där Nedkvitnes diskussion om de sociala konsekvenserna av introduktionen av skriftbruket behandlas.

Inledningsvis påpekade jag vikten av att de begrepp vi arbetar med är väl definierade och jag anförde att Nedkvitne genomgående undgår att definiera eller ger vaga definitioner för de begrepp han använder. Ofta framstår det därmed som om begreppen mer är till för att placera författaren inom en modern forskningsriktning som har stor uppmärksamhet. I en bok som säger sig behandla frågor om *literacy* kunde man dock förvänta sig, om inte en grundläggande diskussion om forskningen på området, så i alla fall en klar avgränsning av vad författaren avser med begreppet. Arnved Nedkvitne saknar inte bara forskningsdiskussionen utan också definitioner av de begrepp han använder sig av, som exempelvis just begreppet *literacy*. En inledande behandling formuleras så här:

According to the Oxford Dictionary [det anges inte närmare vilken ordbok som avses], literacy is defined as 'the ability to read and write'. The main interest of historians is how and in which field this ability was used. Consequently, the possible meanings of the term in historical literature have broadened since the subject came into vogue in the 1980s and 1990s, and it is today often also used in the sense of 'the degree in which the written word is used in a certain society and for a certain purpose'. In this book the term is used in its extended sense and includes both meanings." (10)

Men är detta verkligen en definition av ett begrepp som ger oss möjlighet att avgränsa relevanta områden för studiet av skriftligheten i ett samhälle? Redan med denna definition av *literacy* har Nedkvitne anlagt ett helt instrumentellt perspektiv på skrift och skriftbruk: skriften som redskap i maktutövande och legitimering av klassintressen är tillgänglig och kan hämtas färdig och med väldefinierat bruksområde av kungen, kyrkan eller vem som så önskar. Detta kunde förvisso sägas vara fallet i Norden eftersom skriften och skriftbruket ju faktiskt introducerades av en kyrka som hade

en lång tradition för att använda sig av skriften för sin administration, sitt utövande av makt, för förmedling av kyrkans läror och för den interna diskussionen om hur dessa läror skulle förstås och utläggas. Detta är också det som historiker traditionellt har studerat: etableringen av kyrklig och statlig administration i de framväxande nordiska kungarikena och hur denna administration får en alltmer väldefinierad roll. Därmed tycks det som om den definition som Nedkvitne ger för *literacy* dels placerar hans studie med en fast förankring i traditionell politisk och social historia, dels inte kommer nära de definitioner som vanligtvis ges för *literacy* om man undantar definitionen 'läs- och skrivfärdighet'. Och det är också så hela det här diskuterade arbetet framstår: Nedkvitne har skrivit ett slags översiktsverk om nordisk administrationshistoria byggt på framför allt tidigare standardverk på området, och i den mån *literacy* över huvud taget kommer in i bilden är det i just betydelsen 'läs- och skrivfärdighet'.

Ett gott exempel på hur författaren förhåller sig till skriftbruket på latin respektive folkspråk ur ett rent instrumentellt perspektiv ger följande citat.

From the 1280s to the 1340s the use of Latin documents [i Sverige] had become increasingly important in the judiciary and involved more people who did not know Latin. For a judiciary that involved ordinary peasants and townsmen to function well, the relevant documents had to be understood by all parties when read aloud in court. The Swedish king had a ready example of how this could function in Norway, where judicial documents had always been issued in the vernacular. (178)

Det norska juridiska skriftspråket har alltså alltid funnits, det har ingen bakgrund i den latinska traditionen och det har inte föregåtts av en process där det utvecklats och vunnit accept. Och i detta skriftspråk har den svenske kungen ett exempel när han inför svenskt skriftspråk i de administrativa breven. Sverige behöver alltså inte heller genomgå några omställningsprocesser från latinsk *literacy* till folkspråklig *literacy*; det är bara en fråga om kungens beslut. Rent fel blir ett tidigare påstående med samma syn på kyrkans och statens bruk av latin respektive folkspråk:

The Archbishopric of Nidaros (modern Trondheim) governed the churches of Norway and Iceland. There, Old Norse was used as the administrative language by church and state all through the Middle Ages, except in correspondence with foreign countries. (11)

I det äldsta bevarade materialet från Norge, liksom för andra områden där skriften introducerades av kyrkan är det latinskt språk som används. För ärkebiskopsdömet i Nidaros gäller detta helt in i senmedeltiden.

Nedkvitne avgränsar två typer av literacy som han avser att fokusera på i sin framställning. Också här uppstår omgående frågan om definitionerna egentligen har något med literacy att göra och om de inkretsar ett område där det inte redan föreligger omfattande studier. Den första avgränsningen gäller något som författaren benämner *administrative literacy*. Detta definieras som "the degree to which the written word is used for practical purposes in administration and trade" (10). Definitionen upprepar alltså en del av den ovan givna för literacy generellt, och redan i definitionen ligger det väl egentligen att det som ska studeras i boken är etableringen av kyrklig och statlig skriftbunden administration under medeltiden. I det följande ska jag visa hur definitionen gör att man kan sätta ett direkt likhetstecken mellan (*administrative*) literacy och *administration*; termen *literacy* har bara klistrats på det vi traditionell benämner *administration*, och se, genast befinner vi oss i en ny forskningstradition! Det är väl det som brukar omtalas som att fylla gammalt vin i nya läglar.

Nedkvitnes behandling av det han benämner *narrative literacy* blir inte mindre problematisk: "*Narrative literacy* is understood as the degree to which the written word is used to communicate narratives". Ett problem här torde vara att avgränsa vad som avses med *narratives*, och i Nedkvitnes framställning tycks termen i princip beteckna *litteratur*, ett begrepp som aldrig diskuteras närmare. Han konstaterar kort:

Literature has constituted a field of its own. The dividing line between the two [mellan *administrative literacy* och litteratur] is not clear. In this book, literature has been categorized with other narratives such as saints' lives, sermons, annals, chronicles, and private letters and called narratives. (10)

Litteraturbegreppet är svårhanterligt för litteraturvetare som behandlar moderna texttyper. Det är definitivt inte mer lätthanterligt när studieobjektet hämtas från medeltiden där det i många forskares framställningar får inkludera just de genrer som författaren här nämner. Nedkvitne tycks emellertid vara omedveten om att han här beger sig ut på ett fält där han, i rak motsättning till de önskemål om tvärvetenskaplig diskussion som han framförde i inledningen, inte relaterar till de problemställningar som andra discipliner som exempelvis litteraturvetenskap och filologi arbetar med. Resultatet blir en framställning byggd på handbokskunskap och ofta föråldrade synsätt på medeltida texttyper som exempelvis islänningasagorna eller de senare svenska rimkrönikorna. *Narrative literacy* förblir ett vagt avgränsat begrepp som, vilket väl framgår redan av Nedkvitnes framställning ovan, genomgående kunde utby-

tas mot *narrative*; att benämna något *literacy* gör det kanske *in vogue* för att använda Nedkvitnes egen beskrivning, men det gör det inte nödvändigtvis nytt eller nytänkande.

Ett gott stycke in i bokens redovisningsdel framkommer ytterligare en typ av literacy som Nedkvitne benämner *commercial literacy*, här med en svepande hänvisning till bokens tredje kapitel (153). I detta kapitel finner jag emellertid inte avgränsningen och inte heller någon definition av vad som avses med denna typ av literacy. Kapitlet behandlar dock till stor del bruket av skrift i kyrkans, kungens och borgerskapets räkenskaper och register. Det tycks alltså som om *commercial literacy* egentligen bara är en annan benämning på det som tidigare angetts som *administrative literacy* och alltså i själva verket lika väl kunde ha kallats *administration*, här preciserat till handelsmännens administration.

I sin avslutande diskussion kommer Nedkvitne in på ytterligare en avgränsning som inte har introducerats i inledningen. Han konstaterar:

Before examining the areas that were affected by growing literacy, let us first briefly delineate certain relevant aspects of literate communication. Writing is usually said to be a technology of communication, but how does one define *communication*? (242)

Med tanke på att läsaren vid det här laget har läst större delen av en bok som utger sig för att behandla framväxten av just denna teknologi kan frågan framstå som både felplacerad och banal. En grundläggande förutsättning för hela boken är ju etableringen av skriftbruket i framför allt administrationen. Ett begrepp som *kommunikation* borde väl ha diskuterats ingående redan i inledningen om det framstår som problematiskt? Men Nedkvitne har kommit fram till att han vill skilja på två typer av kommunikation här, lite drygt tio sidor från bokens avslutning. Han hävdar att man bör skilja på en typ av kommunikation som riktar sig till samtida läsare, exempelvis personliga brev, och kommunikation som avser att bevara information för framtida bruk, som exempelvis register och räkenskaper. Slutligen konstaterar han:

These two uses of writing are basically different and therefore a distinction should be made in terminology. In the following pages I shall reserve the term 'communication' for communicating with contemporaries, 'communication with posterity' will be referred to as 'storing information'. (242)

Här förhåller Nedkvitne sig inte till grundläggande insikter från literacyforskningen och den omfattande forskning som föreligger om kommunikation. En viktig faktor

som skiljer skriften som kommunikationsform från muntlig tradition är just det faktum att den möjliggör förvaring av språkligt material och att detta kan användas för att ackumulera data, sammanställa och distribuera, kombinera och kontrollera uppgifter, och inte minst för att förvalta och bevara ”kommunikation” under i någon mening ”evig tid”. Det ligger därmed i sakens natur att skriftmaterial, av vilken art det vara månne, alltid kommer att få flera mottagare som kan avgränsas med större eller mindre säkerhet. I vissa fall går det att klarlägga vem den primära mottagaren av ett skriftligt meddelande har varit, om t.ex. en mottagare av ett brev är angiven. Men ofta kan det vara oklart vem som primärt avses som mottagare. En räkenskap kan t.ex. vara avsedd för utfärdaren själv i egenskap av en noggrann handelsman, men också vara avsedd att kommunicera med den som satts av kungen att samla in skatter. I båda fallen kan kommunikationen vara nog så direkt och samtidig, men den kan naturligtvis också vara en del av ett bokhålleri över många år, och då med en mindre väl avgränsad mottagare. Gemensamt för allt skrivet material är emellertid att det över tid skiftar mottagare. Även ett brev med Henrik Ibsen som avsändare och med en tydlig adressat kommunicerar ju när det publiceras i exempelvis utgåvan av Ibsens samlade skrifter. Ett intressant område för studier om literacy blir därmed hur medvetna skriftbrukarna är om skriften och dess kommunikativa möjligheter. Nedkvitnes avgränsning av två typer av kommunikation visar inte bara att det tvärvetenskapliga intresset som nämndes inledningsvis inte får konsekvenser för sättet att närma sig ämnet, det visar också en brist på insikt i de intressanta frågeställningar som framkommit inom de senaste årtiondenas literacyforskning.

I en bok som har *Social Consequences* som del i titeln kunde man förvänta sig en inledande diskussion dels av vad som ligger i detta uttryck, dels om de sociala förutsättningarna vid skriftbrukets introduktion, t.ex. vilka strukturförändringar som kan studeras under perioden och, inte minst, hur skriftbruket inverkar på socialt avancemang eller motsvarande förlust av social rang och status. Nedkvitne har ingen principiell diskussion om hur han avgränsar sociala grupper eller hur han kan relatera social mobilitet till etableringen av skriften som en ny teknologi. Förvisso finner jag en titel av Pierre Bourdieu i litteraturförteckningen, men Bourdieu diskuteras inte på något ställe ingående (och han finns inte i registret trots att han omnämns på s. 240). På samma sätt behandlas Max Weber som används som referens för att ”[t]he state chiefly founded its power on ’a monopoly of the legitimate use of violence’” (67); ”the attitude of the kings’ sagas reflects Max Weber’s definition of a state as ’an organization with a monopoly on legitimate violence within a certain geographical area’”; samma formulering igen (152 (151 i registret) och 241). Vid inget av de fyra tillfällena ges det någon referens till det citerade arbetet av Weber och i litteraturförteckningen finns han inte med.

Det är intressant att notera omnämmandet av Bourdieu här. Nedkvitne konstaterar:

Pierre Bourdieu has maintained that cultural skills can give social prestige, social advancement, and power. Late medieval literacy is an early example. (240)

Man kunde kanske ha väntat sig att både Max Weber och Pierre Bourdieu, när de nu en gång introduceras, hade spelat en större roll i behandlingen av de sociala konsekvenserna av skriftbrukets etablering i Norden. Ett begrepp som *cultural capital* som jag associerar till Bourdieu, och som hade kunnat fungera väl i en del av de sammanhang som rör skriftbruk och textframställning, används av Nedkvitne snarast som i mer vardagligt språk. Han skriver t.ex. att “[t]he frequent references to and quotations from the Bible [i de två bevarade nordiska homilieböckerna], sometimes in Latin, presuppose a certain “cultural capital” in the congregation” (112). Uttrycket har här ingenting med Bourdieus term *cultural capital* att göra, d.v.s. att exempelvis de isländska stormännen Snorri Sturluson och Óláfr Þórðarson med sin skriftproduktion har demonstrerat lärdom och kulturella insikter som givit dem kulturellt kapital som kunde omsättas också på andra områden, exempelvis i det politiska maktspelet. Nedkvitne kunde t.ex ha läst Bourdieus bok *Raisons pratiques. Sur la théorie de l’action* från 1994 som presenterar en begreppsapparat med relevans för diskussionen om skriftbruket och dess sociala konsekvenser.

Det är först i bokens sammanfattning som Nedkvitne kommer in på fenomen som social mobilitet och relationer mellan tradition och novation. Han konstaterar:

Scandinavian society became increasingly complex in the period 1000–1536, with greater social and geographic mobility. New social groups like clergy and professional merchants interacted with the traditional groups. The explicit written laws and religious doctrines were better adapted to this new society than the traditional orally-transmitted rules. (245)

För den som har läst aldrig så lite medeltidshistoria är det intet nytt att hämta här. Det är ingen nyhet att det skandinaviska samhället blev alltmer komplext under medeltidens senare del, och det att nya sociala grupperingar bildades med åtföljande social mobilitet är något som torde ingå i de flesta grundkurser i nordisk medeltid. Nedkvitnes anknytning här till relationen mellan skrivna lagar och muntligt överförda regler förvånar dock. Var det inte just den relationen som läsaren skulle få nya insikter i genom att läsa boken? Den tämligen intetsägande formuleringen i ovan-

stående citat följs emellertid upp med en fördjupning där vi får veta att de skrivna reglerna gjorde det lättare för människor att förstå nya miljöer och att anpassa sig när de "moved into social groups where they had not grown up" (245). Här hävdar Nedkvitne vidare att "Explicit and written norms are of course more predictable than vaguely-formulated oral ones". Javisst, frestas man konstatera, vagt formulerade normer kan väl aldrig konkurrera med explicita och klara normer, oavsett om de är muntliga eller skriftliga. Nedkvitnes förståelse av ett samhälle byggt på muntlig kommunikation tycks vara att det muntliga samhällets normer inte framstår klart för dess medlemmar, något som saknar täckning i forskningen.

Forskning förutsätter vanligtvis att forskaren gör sig grundligt bekant med sitt material. Resultaten i en forskningsrapport bör också vanligen bygga på egna observationer och egen analys av materialet. Förvisso finns det också en mer teoretisk forskning som inte nödvändigtvis kräver samma empiriska grundlag, men i medeltidsforskningen är det svårt att se en rent teoretisk hållning genomförd. Nedkvitne ger sig inte heller ut för att presentera en teori om *literacy* utan anger snarare att hans syfte är att med hjälp av insikter från literacyforskningen belysa de sociala processer som kan relateras till skriftbrukskulturen. Ser man närmare på Nedkvitnes arbete är emellertid avståndet till det aktuella materialet stort. För norsk del diskuteras t.ex. det norska diplomatiet frekvent, men hänvisningarna är konsekvent till *Regesta Norwegia* och analys av konkreta brev förekommer sällan. Framställningen är snarare ett slags sammanställning av handbokskunskap, ofta från handböcker som är flera decennier gamla där forskning kring frågor om orality och literacy ännu inte vunnit insteg. Det kunde ges många exempel på detta; här väljer jag att peka på hur *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (KLNLM) används av författaren.

Artiklar hämtade från detta outhärliga, om än i viss mån i dag utdaterade uppslagsverk, utgör drygt 40% av Arnved Nedkvitnes litteraturförteckning. Det är anmärkningsvärt eftersom man annars sällan ser hänvisningar till detta verk utom i fall då de antingen ger upplysningar av mindre central art för det behandlade ämnet eller innehåller en central redogörelse för ett fenomen som ska diskuteras. Men i Nedkvitnes fall används artiklarna genomgående som referenser. En lista med exempel på hur påståenden har som enda referens en artikel i KLNLM kunde göras oändlig; jag nöjer mig här med ett mindre urval.

The second innovation was of course printing, which began in Mainz in 1445. The first books were printed in Denmark in 1482, in Sweden 1483 and in Iceland in 1530. Before 1536, printed books were mostly for liturgical and school use and printing had limited consequences for the spread of literacy. (9)

The missionaries of the tenth century brought with them books. The basic beliefs of Christianity were found in the Bible, and the rituals were written down in books of liturgy such as the missals. (22)

The legal obligation to pay the dues depended on the oral tradition, not the written word. (64)

In Sweden, the Bishop of Skara and Vårfruberga monastery made registers of land at about the same time. The earliest known Danish land register was made by officials of the Duke of Schleswig before 1202. (64)

In the fifteenth century episcopal land registers were being used as evidence in court cases in Norway and Iceland. (65)

Från denna handfull av exempel ser man att de upplysningar Nedkvitne hämtar från KLNLM rör allt från stora sammanhang till detaljer som borde ingå i hans egen forskning om literacy snarare än vara hämtade från äldre handböcker. Om det här hade varit enstaka exempel skulle jag antagligen inte reagerat, men när de dominerar i hans hänvisningar blir det mer tveksamt. Arnved Nedkvitnes bok är, som jag ser det, främst en sammanställning av äldre historisk forskning. Frågor om literacy och sociala konsekvenser av introduktionen av skriftbruket i nordisk kultur är genomgående påklustrade på denna sammanställning utan att egentligen betyda något för resultatet. Därmed kommer boken inte endast att bli utan något egentligt värde för forskningen om literacy i Norden, men också framstå som bergfast placerad i en ålderdomlig kultur- och historiesyn. Även här kunde det ges många exempel. Jag väljer emellertid att i stället sätta detta i sammanhang med Nedkvitnes uttalade vilja att diskutera frågor om literacy i ett tvärvetenskapligt perspektiv och skapa kommunikation med forskare från angränsande discipliner som litteraturvetenskap, kyrkohistoria, runologi och filologi. En förutsättning för ett samtal mellan de historiska forskningsdisciplinerna måste nämligen vara respekt för varandras kunskapsfält och en vilja att sätta sig in i frågeställningar och metoder från de angränsande fälten. När en historiker som Nedkvitne beger sig över på områden där andra forskningstraditioner är väl etablerade utan att sätta sig in i de elementära premisserna för dessa forskningsgrenar skapar det snarare irritation än vilja till diskussion och möte.

Ett område där det under de senaste decennierna förekommit en livlig diskussion rör frågor om kristnandet av det nordiska området. Inom forskningsprojekt som det svenska *Sveriges kristnande. Kultur och mentaliteter under vikingtid och medeltid* eller det norska *Religionskiftet i Norden* har man förhållit sig kritiskt till det tradi-

tionella synsättet med ett absolut religionsskifte omkring år 1000 och snarare arbetat med långa processer för kristnandet (se t.ex. Nilsson 1996; Jón Viðar Sigurðsson et al. 2004). Det här är ett forskningsfält som Arnved Nedkvitne inte har intresserat sig för. I hans framställning introduceras kristendomen lika hastigt och enhetligt omkring årtusendeskiftet som skriftbruket. Och lika snabbt är kyrkans läror etablerade i de nya områdena.

Det fanns som bekant ett skriftsystem i Norden innan den latinska skriften introducerades med kyrkans institutioner. Runskriften, som sannolikt tillkommit i mötet med latinet, men vars upphov är svårt att närmare bestämma, var i bruk under flera århundraden innan vi kan se från källmaterialet att den latinska skriften började sitt segerrika intåg på nordiskt område. Vi vet inte mycket om de första århundradenas bruk av runskriften, men under de senaste femtio åren har våra insikter i bruket av runor under medeltiden vuxit i takt med att nya inskrifter grävts fram i de nordiska medeltidsstäderna. Arnved Nedkvitne konstaterar emellertid, och här helt utan referens:

Writing was first introduced to Scandinavia in the form of runes. The runic alphabet was created around AD 200, evidently by a German or Scandinavian speaker who could write Latin and Greek, the two languages most in use in the Roman empire. (15)

Och i en bok om literacy och dess sociala konsekvenser är detta det enda egentliga omnämmandet om runor. Med tanke på att syftet med boken är att diskutera literacy och ett delmål dessutom är att skapa en tvärvetenskaplig diskussion är det förvånande att Nedkvitne inte diskuterar närmare ett så grundläggande problem inom runologin som runskriftens uppkomst och dess funktioner och bruk. Men än mer förvånande är att medeltidens bruk av runor inte får mer utrymme i boken. Under hela medeltiden fungerar ju runorna som ett alternativt skriftsystem i Norden och de fyller i vissa avseenden liknande funktioner som den latinska skriften. Under 1100- och 1200-talen tycks de, att döma av det bevarade materialet rentav ha använts inom skriftbruksdomäner som introducerats med den latinska skriften, t.ex. i administration av handel. Det parallella bruket av de två skriftsystemen är högst relevant för vår förståelse av medeltidens literacy, och inte minst i relation till sociala förhållanden där bruket av respektive skriftsystem torde kunna relateras till varierande läs- och skrivfärdighet inom olika sociala grupper i det nordiska samhället. En diskussion av dessa relationer torde exempelvis ha modifierat Nedkvitnes påstående att ”Scandinavian merchants do not seem to have adopted literate practices to a significant extent until the Late Middle Ages” (153).

Synen på den tidiga kyrkliga närvaron i Norden i Nedkvitnes framställning kan som bäst karakteriseras som gammaldags. Det kan exemplifieras med ett exempel på hur de tidiga prästernas verksamhet beskrivs.

The earliest priests do not seem to have preached as part of their masses; they limited themselves to performing the liturgy – in Latin. It is doubtful whether laymen had Christian doctrine explained to them in abstract terms to any significant degree. (21)

Den här slags påståenden hörde jag redan när jag gick i grundskolan. De tycks ha utgjort en del av en protestantisk propaganda om katolicismens bruk av latin som går tillbaka helt till Martin Luthers angrepp på påvedömet. Bilden av den tidiga missionen och av bruket av folkspråk för att förklara kristna doktriner har dock ändrat sig betydligt under de senaste decennierna (se t.ex. Härdelin 2005). Nedkvitne kunde exempelvis ha läst Roger Anderssons doktorsavhandling *Postillor och predikan* från 1993 för att uppdatera sig, liksom diskussionen av vadstenabrödernas senare bruk av folkspråket i predikan och fostran (Andersson 2000). För norrön medeltid har Martin Chase i en nyligen publicerad studie visat hur skalden Einarr Skúlason när han komponerade dikten *Geisli* vid 1100-talets mitt var väl bevandrad i den europeiska samtidens teologiska diskussion (Chase 2003).

Nedkvitne anger, som nämnt inledningsvis, två målgrupper för sin bok, å ena sidan medieevalister som intresserar sig för skriftbrukskulturen, å andra sidan universitetslärare och studenter inom medeltidsämnet. Den första gruppen ha enligt min mening inte mycket nytt att hämta i boken, därtill presenterar den alltför lite av egna forskningsresultat samtidigt som den inte alls förhåller sig till det senaste årtiondets forskning på området. För universitetslärare och studenter som arbetar med medeltid kunde boken eventuellt fungera som en introduktion till nordisk administrationshistoria, men jag skulle hellre rekommendera mina egna studenter att gå direkt till de handböcker Nedkvitne bygger sin framställning på. De ungar därmed risken att acceptera bokens uttalade pretention på att vara ett självständigt forskningsarbete i frontlinjen inom literacyforskningen, en pretention som den definitivt inte lever upp till.

De två studier som diskuterats ovan visar markant olika sätt att närma sig ett forskningsfält som torde komma att framdriva ytterligare insikter i den medeltida manuskriptkulturen under de kommande åren. De beger sig in på ett område inom forskningen om norrön medeltid som först under senare år på allvar har tagit fart, var och ett i relation till sin disciplin. För båda gäller att de explicit markerar nödvändigheten av att närma sig frågor om literacy från ett tvärvetenskapligt perspektiv,

och detta är en viktig poäng som bör lyftas fram. Som framgår av det ovanstående är det emellertid inte nog att bekänna sig till en tvärvetenskaplig hållning, det kräver också att man som forskare sätter sig rimligt väl in i hur de discipliner vars område man ger sig in på resonerar och vilka grundförutsättningar man bör förhålla sig till. Om man inte gör det sitter det tvärvetenskapliga mest på ytan och man kan då inte heller förvänta sig att bli tagen på allvar. Det finns flera sätt att förhålla sig till detta problem. De två studier som behandlas här uppvisar exempel på två. Jan Ragnar Hagland nöjer sig med att hänvisa till andra discipliners resultat, utan att själv göra anspråk på att ha auktoritet inom granndisciplinerna; han gör det som måste vara det absoluta kravet, nämligen förhåller sig till granndisciplinernas resultat. Arved Nedkvitne tycks snarare välja att se sig själv som fullfjädrad litteraturforskare, filolog och teolog; av detta kommer det ett resultat som torde göra det svårt för representanter från dessa discipliner att gå i dialog med författaren. Det bästa man kan göra är kanske att förbigå ytligheten med tystnad, och det är nog många som helt enkelt lägger boken till sidan. En annan reaktion är naturligtvis irritation över att Nedkvitne inte ens tycks ha försökt förhålla sig till andra ämnens insikter i de frågor han diskuterar. Det kan nog hända att fler än jag kommer att ge explicit uttryck för sin irritation.

Slutligen är det värt att nämna ytterligare en aspekt på de två studier som diskuteras ovan. I Norge har det nyligen introducerats ett system för evaluering av forskningsresultat där artiklar och böcker vägs på grundval av bland annat var de har publicerats. Här ges vissa tidskrifter en högre rankning än andra och det samma gäller förlag som publicerar vetenskapliga monografier. Det är påtagligt att det här gäller att publicera sig genom de kanaler som ger den högsta prestige, och därmed den högsta utdelningen. En generell tumregel här är att man ska publicera sig internationellt och därmed helst på ett internationellt gångbart språk (läs: engelska). Om vi nu ser på de två studier som behandlas här är den första publicerad på nynorsk på ett norskt förlag som förvisso är känt för att eftersträva hög vetenskaplig standard. Den andra är publicerad på ett stort och välrenommerat internationellt förlag och på engelska. Dessutom ingår den senare i en serie som har kända forskare som Michael Clanchy och Rosamund McKitterick i sin *Editorial Board*. Detta borde alltså indikera att den har en gedigen kvalitetsgaranti. Det kan också noteras att den fått publiceringsstöd från det norska forskningsrådet. Men vid läsningen av de två böckerna blir intrycket definitivt ett annat. Där Jan Ragnar Haglands bok inleds med klart avgränsade frågeställningar och välargumenterade ställningstaganden är Arved Nedkvitnes fortfarande på ett slags manusstadium. Hagland ger sig i kast med ett reellt forskningsmaterial och ger oss insikter i detta med utgångspunkt i de teoretiska ramar han har givit, hans studie är väl strukturerad och presenterar originella och intressanta

synpunkter på en ofta förbisedd period i norsk språkhistoria. Arnved Nedkvitne är den raka motsatsen. Hans frågeställning borde ju framgå redan av titeln på boken, men varken literacy eller dess sociala konsekvenser får väl egentligen någon behandling. Dessutom är Nedkvitne inte nämnvärt intresserad av att sätta sig in i något medeltida skriftmaterial, det som borde ligga närmast till hands för den som vill studera literacy. Hans framställning baserar sig i stället närmast uteslutande på gammal handboksinformation och är såvitt jag kan se av helt sekundär karaktär, något man kanske skulle vänta sig av en handbok men inte av en bok som gör anspråk på att representera egen forskning. Faktiskt kan man fråga sig hur forskningsrådets konsulent har kunnat rekommendera att boken skulle få finansiellt stöd. Mindre förvånad blir man kanske av att de nämnda medlemmarna i seriens Editorial Board har godkänt boken för publicering; de kan väl knappast förväntas vara insatta i skandinavisk forskning på området. Men här kommer vi också till den viktiga punkten: är det för forskning om nordisk medeltid självklart att internationell publicering på engelska ska värderas så högt? De ledanden auktoriteterna inom forskningen om nordisk historia, filologi med flera discipliner sitter ju faktiskt för det mesta i Norden, och de forskare som ägnar sig åt nordisk medeltidsforskning utanför Norden läser de nordiska språken. Det är därför med utgångspunkt i min läsning av de ovan diskuterade studierna klart för mig att rankning och prestige inom de här aktuella forskningsfälten borde lyfta fram det norska förlagets publikation som vederhäftig och internationellt relevant forskning medan det internationella förlaget definitivt inte har levt upp till förväntad standard.

Litteratur

- Andersson, Roger. 1993. *Postillor och predikan. En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning*. [Sällskapet Runica et Mediævalia, Scripta minora 1] Stockholm.
- Andersson, Roger. 2001. *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare. En studie i svensk medeltidspredikan på den 8:e söndagen efter trefaldighet*. [Runica et Medievalia, Scripta minora 4] Stockholm.
- Bourdieu, Pierre. 1994. *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*. Seuil, Paris. (Engelsk översättning: *Practical Reason. On the Theory of Action*. Cambridge 1998)
- Briggs, Charles F. 2000. "Literacy, reading, and writing in the medieval West." *Journal of Medieval History* 26: 397–420.
- Chase, Martin. 2003. "Framir kynnask vátta mál: The Christian Background of Einnar Skúlason's *Geisli*." I: Svanhildur Óskarsdóttir och Anna Guðmundsdóttir.

- tir (red.), *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*. Reykjavík. S. 11–32.
- Guðrún Nordal. 2001. *Tools of Literacy. The Role of Skaldic Verse in Icelandic Textual Culture of the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Toronto Buffalo London.
- Härdelin, Alf. 2005. *Världen som yta och fönster. Spiritualitet i medeltidens Sverige*. [Sällskapet Runica et Mediævalia, Scripta minora 13] Stockholm.
- Jón Viðar Sigurðsson, Marit Myking og Magnus Rindal (red.). 2004. *Religionskiftet i Norden. Brytinger mellom nordisk och europeisk kultur 800–1200 e.Kr.* [Occasional papers nr. 6. Centre for Viking and Medieval Studies] Oslo.
- Nilsson, Bertil (red.). 1996. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Uppsala.
- OED = *The Oxford English Dictionary*. Second Edition. Oxford 1989.
- Parkes, Malcolm. 1973. "The Literacy of the Laity." I: Daiches, D. and Thorlby, A. (red.), *The Mediaeval World*. [Literature and Western Civilization, vol. 2] London. S. 555–577.
- Söderberg, Barbro och Larsson, Inger. 1993. *Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv*. [Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 39] Stockholm.

Karl G. Johansson (f. 1959) er førsteamanuensis i norrøn filologi ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier (ILN), Universitetet i Oslo. Hans viktigste publikasjoner er doktorsavhandlingen *Studier i Codex Wormianus. Skriftradition och avskriftsverksamhet vid ett isländskt skriptorium under 1300-talet* (1997), oversettelser av Snorri Sturlusons *Heimskringla* (1992-1994) og *Edda* (sammen med Mats Malm, 1997). Han har dessuten publisert et antall artikler om norrøne emner i vitenskapelige tidsskrifter. Adresse: ILN, Postboks 1102 Blindern, 0317 Oslo. E-post: k.g.a.johansson@iln.uio.no.

Klaus von See, Beatrice la Farge, Wolfgang Gerhold, Debora Dusse, Eve Picard, Katja Schulz (red.): Kommentar zu den Liedern der Edda, bd 4, Heldenlieder (Helgakviða Hundingsbana I, Helgakviða Hiqrvarðssonar, Helgakviða Hundingsbana II). Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2004, 810 s. ISBN 3-8253-5007-x (ib.).

Bokomtale ved Else Mundal

Kommentar zu den Liedern der Edda, bd. 4, er det tredje i rekkja som vert gjeve ut av den Frankfurt-baserte forskargruppa under leiing av professor em. Klaus von See. Band nr. 2, som kom i 1997, inneheld kommentarar til gudedikta *Skirnismál*, *Hárbarðsljóð*, *Hymiskviða*, *Lokasenna* og *Þrymskviða*, band nr. 3, som kom i 2000, inneheld kommentarar til *Alvíssmál*, *Völundarkviða*, *Baldrs draumar*, *Rígsþula*, *Hyndluljóð* og *Grottasǫngr*. Med band 4, som er det tredje som vert publisert, er turen komen til dei tre såkalla Helge-dikta, dei to dikta om Helge Hundingsbane og det eine diktet om Helge Hjörvardsson, som i motsetning til dikta om Sigurd Fávnesbane byggjer på nordisk segnstoff. Enno gjenstår kommentarbinda til godt og vel halvparten av eddadikta, men med det jamne, raske og grundige arbeidet forskargruppa frå Frankfurt har gjennomført så langt, ser det endeleg ut for forskarsamfunnet skal få eddakommentarar som vert fullførte.

Kommentarbandet til Helge-dikta følgjer same mal som dei tidlegare banda. Fremst i bandet finst ei forkortingsliste. Deretter følgjer ein bibliografi som er inndelt i primærkjelder og sekundærkjelder. Primærkjeldene er igjen inndelte i norrøne og øvrige kjelder, og dei norrøne kjeldene er inndelte i Edda og Snorra-Edda (utgåver og omsetjingar) og andre norrøne primærkjelder. Bibliografien over sekundærlitteratur er omfattande og fyller s. 36 til s. 94. Det kan verke som arbeid av tyske forskarar er svært godt representerte i bibliografien, men det er for så vidt rimeleg i ein tysk-språkleg kommentar. Før gjennomgangen av Helge-dikta er dei bibliografiske opplysningane samla i ein kompakt bibliografi som er delt inn i ein allmenn del (a) med forkorta titlar, ein del (b) med fulle bibliografiske opplysningar over litteratur som behandlar Helge-dikta, og ein del (c), også med fulle bibliografiske opplysningar, med litteratur som behandlar resepsjonen eller bruken av Helge-dikta i nyare tid.

Som innleiing til kvart einskilt dikt kommenterer forfatarane i eigne paragrafar forhold som overlevering, forskingshistorie, kvar det litterære stoffet i dikta elles finst overlevert også i seinmellomalderen, førestellingar og idear i diktet, komposi-

sjon, strofe- og versform, ordforråd og stilistiske særtrekk, forholdet til andre tekstar, og datering. Under dei ulike paragrafoverskriftene finst det underavsnitt, ryddig avmerka som a), b), c) osv. som behandlar spørsmål som har vore aktuelle i forskinga for kvart enkelt dikt, også supplert med nyttige oversikter og tabellar.

Dikta er kommenterte i den rekkjefølgje dei står i handskriftet Codex Regius, med *Helgakviða Hundingsbana I* først, etterfølgd av *Helgakviða Hjörvarðssonar*, og til slutt *Helgakviða Hundingsbana II*. Dikta er kommenterte strofe for strofe, og strofene er kommenterte line for line, og når nødvendig, ord for ord. Den teksten som er lagd til grunn for kommentaren, er teksten i Neckel-Kuhns utgåve frå 1983 (femte utgåve). Kvar strofe er oversikteleg sett opp i ramme med den norrøne teksten i feit skrift etterfølgd av omsetjing til tysk, det same er prosaavsnitt i dikta. Alle norrøne former som er kommenterte i den etterfølgjande kommentaren til strofa, eller prosaavsnittet, står med feit skrift, og det er såleis lett å orientere seg i teksten. I tillegg til den løpande tekstkommentaren inneheld kommentarbandet også eit større tal ekskurs som drøfter eller kommenterer meir overgripande emne. Desse ekskursane er sett med mindre skrifttype enn den omliggjande kommentaren og såleis utskilde frå den vanlege kommentarteksten. Innleiingstekstane til kvart dikt, tekstkommentarane og ekskursane inneheld mange tilvisingar både til parallellar i andre norrøne tekstar og til aktuell faglitteratur.

Det seier seg sjølv at eit kommentarband på over 800 sider som tek for seg tre dikt, er eit grundig arbeid, og det er ingen tvil om at desse nye kommentarbanda frå forskargruppa kring Klaus von See vil overta den plassen Gering og Sijmons sine to kommentarband, *Kommentar zu den Liedern der Edda* frå 1927–31, har hatt. Det faktum at den nye forskargruppa har valt nøyaktig den same tittelen på sine kommentarband som Gering og Sijmons, signaliserer truleg at nettopp dette har vore meininga.

Ein kan spørje seg kor pedagogisk det er med tanke på studentane å presentere kommentarband av det omfang som *Kommentar zu den Liedern der Edda* har. Ein kan frykte at omfanget og detaljrikdommen kan gje eit for overveldande inntrykk. Ekskursane er i fleire tilfelle ganske omfangsrike artiklar, og det er jo eit spørsmål kor mange og lange ekskurs som naturleg passar i eit kommentarband. På den andre sida må ein berre vere glad for den imponerande mengda av nyttige kommentarar, kjeldetilvisingar og litteraturtilvisingar som ein får samla i dei nye kommentarbanda til eddadikta frå forskargruppa i Frankfurt.

I innleiingane til kommentarane til kvart eddadikt tek forfattarane opp spørsmål som har stått sentralt i forskinga i tidlegare generasjonar. Tanken på å yte rettferd til forskingshistoria har truleg påverka kva spørsmål det vert fokusert på i innleiingane og korleis framstillinga av den faglege diskusjonen vert vinkla. Her kunne denne meldaren av og til ha ønskt seg ei noko meir reflektert og problematiserande hald-

ning til enkelte spørsmål med utgangspunkt i dagens Stand der Forschung. Den ti-
ande og siste paragrafen i alle dei tre innleiingane til diktkommentarane har over-
skrifta ”Datierung”. Datering av eit eddadikt er i og for seg interessant nok, men det
store spørsmålet er jo kva ein daterer når ein prøver å datere eit eddadikt som ein veit
kan ha vore gjennom ein lang periode med munnleg tradering før skriftfestinga. Vi
må rekne med at teksten endra seg gjennom den munnlege traderinga, for så vidt
kunne teksten verte endra også etter den første skriftfestinga, og korleis daterer ein
ein tekst i stadig endring? Det faktum at den kommenterte teksten ikkje utan vidare
kan sjåast som identisk med teksten i Neckel–Kuhn (1983), eller berre relaterer seg
til det tidspunktet då han først vart fanga inn i skrift, eller først vart utforma, er for
lite reflektert i kommentarbandet i det heile. At tekstane var i endring, sjølv om en-
dringane kanskje ikkje alle tider var store, at strofer kunne falle frå eller verte lagde
til, og at dikta var levande tekstar gjennom eit langt tidsrom, kan verte komplise-
rande faktorar når ein talar om den samfunnsmessige bakgrunnen for ein tekst. Denne
bakgrunnen er ikkje eit punkt i historia, men strekkjer seg ut i tid og er i endring
som diktet sjølv. Eit klarare medvit om det munnleg baserte eddadiktet som teksttype,
med dei konsekvensar dette ville få for kva problemstillingar det vart fokusert på i
innleiingane til diktkommentarane, ville ha vore å ønskje.

Til slutt vil eg nemne noko som i og for seg er ein detalj, men som har store kon-
sekvensar for kor lesarvenleg boka vert. Utgjevarane har utan tvil gjort seg mykje
føre med å presentere teksten sin på ein klar og oversikteleg måte. At strofene – og
prosaavsnitt i diktet – er ramma inn, og at norrøn tekst står med feit skrift, fungerer
godt, og gjer sitt til at det vert enkelt å finne fram i den omfangsrrike teksten. Men
fonten som er vald for hovudteksten er ikkje heldig. Hovudteksten, sperra skrift,
som av og til er brukt for framheving, kursivert skrift for norrøne ord i teksten og tek-
sten som inneheld ekskursar, skil seg ikkje klart nok frå kvarandre. Tekstsidene fram-
står som noko tåkete og uklare. Dette er synd, for ei bok på over 800 sider treng å
framstå så delikate og lesarvenleg som mogeleg.

Else Mundal, f. 1944, er professor i norrøn filologi ved Senter for mellomalderstu-
diar (CMS), Universitetet i Bergen, Postboks 7800, 5020 Bergen. E-post: else.mun-
dal@cms.uib.no. Ho er leiar av prosjektet “The arrival of writing” ved CMS og har
publisert bøker og mange artiklar, særleg om sagalitteraturen, edda- og skaldedikt,
om norrøn mytologi og førkristen religion, dei kulturelle verknadene av kristninga,
legender og helgendyrking, om den norrøne litteraturen som historiske kjelder, sam-
bandet mellom munnleg kultur og skriftkultur og om kvinnehistorie.

Frands Herschend: Ackulturation och kulturkonflikt. Fyra essäer om järnåldersmentalitet. OPIA 38. Uppsala 2005, 116s. ISBN 91-506-1827-X, ISSN 1100-6358.

Bokomtale ved Sæbjørg Walaker Nordeide

Dette er en nett liten bok på bare 116 sider, med et akkurat passe format til å friste den interesserte leser. Tittelen på boken er også lovende, skjønt jeg vet ikke helt hva jeg hadde ventet meg. Innholdet er uansett overraskende i forhold til alt hva jeg ville vente fra en arkeologkollega. Faktisk dreier boken seg i svært liten grad om arkeologisk kildemateriale, og er i hovedsak dyptpløyende analyse av skriftlige kilder fra vikingtid / middelalder. Det behøver slett ikke være noen ulempe at en arkeolog tar for seg skriftlige kilder, tvert imot. For meg som arkeolog og anmelder bød den sterke konsentrasjonen omkring tekstanalyse likevel på flere problemer, først og fremst fordi norrøn filologi og middelalderlatin ikke er mine spesialområder. Min første innskyttelse var derfor å returnere boken. Temaet er likevel interessant for min forskning, og likeså tidsskalaen forfatteren har valgt, fra 300—1300. Det er altså ikke bare jernalderen som er i fokus her, men store deler av middelalderen, og i så måte er tittelen litt misvisende. Ifølge forfatteren er også noe av hans motivasjon for å skrive boken et forsøk på å tolke og datere skriftlige kilder bedre ved å sammenholde dem med materiell kultur. Dette er et prisverdig tiltak, og ettersom dette er innenfor mitt eget kompetanseområde lot jeg meg overbevise meg om at dette likevel var en bok jeg kunne vurdere, og jeg vil konsentrere meg om bokens helhet og dens bruk av materiell kultur.

Det lange tidsrommet som er valgt for boken er begrunnet med de vidt spredte kulturtradisjonene som utviklet seg gjennom jernalder, men som endret seg raskt i Skandinavia og resten av Nordvest Europa i yngre jernalder og vikingtid. Det er også egentlig den midtre delen av perioden som er forfatterens hovedinteresse i boken, mens de øvrige delene av perioden mer fungerer som kulisser.

Boken er delt i 4 kapitler. Det første kapitlet har tittel “*Rigspula*-bladet”, og dette er en detaljert kildekritisk analyse av et fragment av diktet *Rigspula*. I andre kapittel blir diktene *Rigspula* og *Før Skírnis* sammenlignet med de første 4 delene (kalt “sanger” av Herschend) av diktet *Héliand*, ved å referere tekst, analysere struktur, episk teknikk etc.. Tredje og fjerde kapittel omhandler de såkalte meningsløse runene. I kapittel 3 hevdes det at de kunne fungere som en form for *galdr*, og i fjerde kapittel er det runer på våpen som blir analysert og tolket som en form betegnet som

Barditus – en type sang som ble fremført av germanerne i forbindelse med militære aksjoner.

Det første kapitlet analyserer *Rígsþula*, Codex Wormianus Folio 61. Herschends motivasjon for å analysere dette diktet skyldes at tidligere forskning etter hans oppfatning har vært preget av foreldet kildekritisk syn og for dårlig kjennskap til skandinavisk materiell kultur som diktet referer til. Han argumenterer for at tidligere forskning i hovedsak er fundert på den oppfatning som hersket tidlig på 1900-tallet, som hevdet at edda-diktene var motivert ut fra et ønske om å dokumentere fortiden. Herschend hevder at det er viktig å kjenne den materiell kulturen for å forstå diktene, noe som en lett kan slutte seg til. For å kunne sammenstille tekst og materiell kultur, trenger vi en redegjørelse for hvilket sted og tidspunkt som er relevant for den angjeldende teksten. Dette er imidlertid ikke så klart i Herschends fremstilling. Ved å lese mer eller mindre hele kapitlet forstår jeg at han mener at *Rígsþula* var skrevet av en geistlig forfatter på Island på 1300-tallet, og at fragmentet er redigert av Ole Worm i 1628 på et sted som det ikke opplyses om i boken. Videre hevder han at det har vært et eldre dikt fra 900-tallet som *Rígsþula* bygger på (s.29). Opprinnelsen til *Rígsþula* mht. tid og sted er ikke problematisert, til tross for at dette har vært mye omdiskutert,¹ og er det fortsatt. I denne boken er vi derfor henvist til Herschends slutning om dette.

I Tabell 2 blir diktets tekst og struktur presentert, og heretter følger en analyse av teksten. På de siste 5 av kapitlets 25 sider er diktet sammenlignet med materiell kultur. Det savnes imidlertid en henvisning til hvilken kilde som er grunnlag for Tabell 2, og eksemplene på materiell kultur kunne også vært bedre presentert. Hvis vi skulle følge Herschends opplysning om proveniens ville jeg nemlig forvente eksempler fra Island på 1300- og 900-tallet, men materialet er hentet fra Hørning og Stengade II, og fra Folkevandingstid på Eketorp og Dune på Gotland, Lejre og Upåkra, som jeg gjenkjenner fra Sverige og Danmark. Eksemplenes hjemland savnes i teksten, og de fleste arkeologer kjenner mange av eksemplene, men jeg tviler på at alle lokalitetene er allment kjent, i alle fall hvis boken også retter seg mot en leserkrets som er spesialister innen norrøn skriftkultur. Et 2000 år gammelt eksempel fra Nørre Fjand er også funnet relevant for å relatere til *Rígsþula*.

Det er ikke problematisert hvorvidt det har vært noen kulturelle forskjeller eller kronologiske endringer som kunne være relevant for denne sammenligningen mellom tekst og materiell kultur, noe en kanskje kunne forvente ut fra bokens tittel. Men på denne etter min oppfatning svært vaklende basis, kommer Herschend fram

¹ Se for eksempel Anne Holtmark (1969)1982 '*Rígsþula*', KLNLM Vol.14.

til at *Rígsþula* bygger på et eldre dikt fra 900-tallet. Videre argumenterer han for at det er utvist en bevisst bruk av arkaiserende trekk for å illustrere lavere klasse. Dette er interessant, og dette viser ifølge Herschend at forfatteren av *Rígsþula* var bevisst en *tidsdybde*. Aller best finner han dette illustrert ved hvordan han mener tre ulike dører er beskrevet, fra en svært enkel type til den mest avanserte dørkonstruksjon (s.30f). Selv om Herschend selv understreker at alle tre typer sikkert eksisterte samtidig i løpet av vikingtiden var den enkleste døren den eldste, påvist straks før Kristi fødsel i Nørre Fjand. Også navnet ”Fjosne” indikerer høy alder mener han, fordi det forteller om en person som bodde i et fjøs, hvilket man gjorde på 400-tallet på Eketorp. Men hvis vi går til minst like nærliggende eksempler i tid og rom, finner vi fortsatt kombinasjon av fjøs og bolig i samme hus i vikingtid og middelalder i Norge.² Hvordan det var på Island på den tid diktet angivelig skal ha blitt skrevet, får vi ikke vite noe om. Det er et gjennomgående problem med Herschends sammenligning av dikt og materiell kultur at det ikke etableres noe klart forhold til kontekst for verken tid eller sted, verken for diktet eller for den materielle kulturen han sammenligner med. Dette er selvsagt ikke enkelt for de tekstene som blir behandlet, men dette virker ikke å være årsaken til at emnet ikke er berørt. Heller virker det som om Herschend ikke er oppmerksom på problematikken.

Konklusjonen vedrørende den observerte tidsdybde er avhengig av minst to forhold: Vi må anta at forfatteren av *Rígsþula* var oppmerksom på de gamle tradisjonene i ulike deler av Skandinavia som her trekkes fram, og som Herschend kjenner som arkeolog, enten *Rígsþula* ble skrevet på Island på 1300-tallet eller bygger på et dikt fra 900-tallet, som Herschend hevder. Videre må vi anta at den formodede målgruppen for diktet har den samme kunnskapen for at dette grepet skulle ha den ønskede effekt. Men er dette sannsynlig? For det andre, hvis det arkaiserende elementet var viktig, burde vi vel anta at de eldste formene var gått ut av bruk på det tidspunkt da diktet ble skrevet, for ellers kunne vel heller ulike typer dører bli oppfattet som å illustrere ulike funksjoner eller sosiale forhold. Men Herschend har selv poengtert at ulike dørtyper trolig eksisterte på samme tid. Slike problemer er gjennomgående også i andre diskusjoner og eksempler i boken. Herschend klarer ikke å vise relevansen av de 1500-2000 år gamle eksemplene fra ulike deler av Skandinavia for tolkningen av et dikt som ifølge ham selv er diktet i vikingtid / middelalder på Island. Det er svært interessant hvis tidsaspektet har spilt en rolle, slik Herschend argumenterer, men han har ikke klart å overbevise meg med sine eksempler.

² Se for eksempel Myhre 1975; Solli 2006.

Det neste kapitlet inneholder mange av de samme elementene. Héliand blir presentert som et anonymt 800-tallsdikt, og teksten blir presentert, igjen uten referanse til kilde eller oversetter. For dette diktet blir imidlertid diktets kontekst diskutert. Herschend hevder videre at *Rígsþula* bruker samme modell for sosial struktur som Héliand, eller som kilden til Héliand (s.63), men på samme tid finner han reminisenser av *Rígsþula* og *För Skirnis* i *Héliand*. Som et eksempel på materiell kultur som gir mening til hans tolkning av diktet, brukes Dynnasteinen fra Oppland i Norge: I Héliand blir hallen en metafor for det gode og siviliserte samfunnet, og Jesus' fødsel flyttes fra stallen til hallen. Herschend ser Dynnasteinen som eksempel på dette, fordi den viser et hus med buede vegger, bratte, valmede tak, dekor m.m. Men bl.a. i et av eksemplene fra Norge jeg viste til over finnes det fortsatt langhus med fjøs og bolig i vikingtid og middelalder, også med buede vegger. Hvordan var det på Island? Pga. bevaringsforhold vet vi naturligvis ikke hvordan takkonstruksjonen så ut i detalj i ulike hus, og om den var dekorert eller ikke. Herschends diskusjon omkring dette i boken blir derfor vanskelig å ta stilling til pga. manglende kildemateriale.

Det er mange utsagn i teksten som kunne ha vært diskutert, men jeg finner følgende utsagn særlig problematisk: "Kristendom och hedendom i denna tappning är en symbios och en utveckling av gammal tro. Någon uppdelning i hedendom/kristendom finns inte, för tron är under alla förhållanden i just dessa delar en spegel av överklassens allmänna tro." (s.72) Dette utsagnet er høyst kontroversielt. Dette er en utilbørlig sammenblanding av "allmenn tro" og spesifikk religiøs overbevisning. Ganske visst er det ofte argumentert for at religion er en viktig del av en herskerideologi, at ulike religioner finnes i mange avspeilinger, men når begreper som "synkretisme" er sterkt omdiskutert og helst unngått i dag,³ er det ikke holdbart å tro at en ekskluderende religion som kristendommen kunne stappes i en "sekk" sammen med norrøn religion med betegnelsen "allmenn tro".

Det er påkrevd med spesialkompetanse innenfor middelaldersk tekst- og språkforskning for å kommentere andre sider ved bokens innhold. Men innledningsvis hevdet jeg at boken bød på flere problemer for meg som arkeolog og anmelder enn min egen spesialkompetanse, og dette finner jeg nødvendig å utdype for å kunne forholde meg til boken som helhet: Dette er en bok som er mer spesialisert innen analyse av middelalderske tekster enn analyse av materiell kultur, men den er skrevet av en arkeolog. Jeg er normalt glad for kollegers pågangsmot til å reise nye problemstillinger og studere ulike kilder på nye måter, og jeg vil slett ikke argumentere for

³ Se for eksempel diskusjonen i Gräslunds bok i samme serie (OPIA), og de der anførte verk.

at arkeologene skal holde seg ”i sine hull”, og kun vurdere gjenstander, bygninger og jordlag. Tvert imot ser jeg arkeologi, og særlig historisk arkeologi, som et emne det er vanskelig å drive uten å forholde seg til ulike kilder, også skriftlige, noe jeg har argumentert for gjentagne ganger selv.⁴ Men denne boken aktualiserer etter min mening spørsmålet om hvordan tverrfaglig forskning bør foregå.

God, tverrfaglig forskning kan for det første ikke foregå uten en grunnleggende respekt for egen og andres fagdisiplin, og til den kompetanse vi selv og våre kolleger innen andre fag besitter. Etter min oppfatning er det ikke tverrfaglighet når arkeologer selv bruker kilder eller resultater fra andre spesialfelt. Derimot er det tverrfaglighet når vi samarbeider med spesialister fra andre fagfelt. Også dette kan utføres på mange måter, men stort sett er det likevel slik at det er metallurgene som kan utføre den beste forskningen innen metallurgi, botanikerne innen botanikk, lik som filologene innen sitt respektive fagfelt, etc.. Det er heller ikke mulig å gjøre noen god jobb i et tverrfaglig samarbeid uten å vedlikeholde egen spesialkompetanse, samt å kunne formidle denne til andre spesialister innen andre fagfelt på en god måte.

Samtidig vil en langvarig, tverrvitenskapelig arbeidsform kunne gå på bekostning av å opprettholde kompetansen innen eget fagområde. Det er kostnadskrevende å holde tritt med flere fagområder over tid. Men ofte vinner vi nye resultater nettopp ved tverrvitenskapelig arbeid, ved at forskere fra ulike fag samarbeider om ulike typer kildemateriale og gjerne ser nye problemstillinger og øyner nye tolkninger. Vi må altså akseptere at eksperter i tverrfaglige team kanskje ikke holder tritt med eget fag på linje med kolleger som spesialisere seg i eget fagfelt, og vi må også akseptere at forskere fra andre fag trer inn på våre enemerker, og kanskje gjør noen mistak. Gevinstene ved nye resultater og perspektiver er som oftest større enn de feil en risikerer å begå. Tverrfaglighet blir en egen kompetanse, som kan arte seg på mange måter alt etter hvilke fag en samarbeider med, og min egen erfaring tilsier at slik kompetanse ikke så lett kan evalueres.

Etter min oppfatning prøver Frands Herschend i denne boken nærmest å drive ”tverrfaglighet” med kun sin egen person, ved å spesialisere seg innen et annet fagfelt enn der hvor han har sin professorkompetanse. Hvordan skal den så evalueres? Hvordan skal jeg som ikke-filolog forholde meg til denne tekstanalysen hvis den avviker fra andre eksperters oppfatning? En slik publikasjon fordrer at teksten er kvalitetssikret enten gjennom et kompetent forfatterkollegium eller ved en relevant fagfellelvurdering før publisering. Personlig kjenner jeg ikke Herschends kompe-

⁴ Se for eksempel Nordeide 1997; Nordeide 2003.

tanse som norrønfilolog / tekstanalytiker, og hans partner i utgivelsen er også arkeolog, hvis kompetanse utenfor arkeologi heller ikke er kjent for meg. Det fremgår heller ikke at boken har gjennomgått en fagfelle vurdering. I hvilken grad kan jeg da for eksempel stole på at ”*Rígsþula* är en mycket fördomsfull dikt som anspelar på en rad förhistoriska myter i ett försök att brygga över och integrera hednisk och kristen kultur.”(s.33)?

Herschends argumenter basert på språk- og tekstanalyser generelt kan være fornuftige og velfunderte, det kan jeg ikke vurdere. Prosjektet med å sammenholde skriftlig og materielle kilder har fascinert forskere lenge, så vel for Bibelen som for Snorres kongesagaer og andre viktige, skriftlige kilder. Temaet vil også stadig være aktuelt, både for å skaffe ny innsikt i datering, tolkning og proveniensstemming. I så måte plasseres denne boken innenfor en gammel tradisjon. Dessverre havner den også metodisk innenfor en flere tiår gammel tradisjon innen arkeologi, fra den tid da det ikke var så viktig å studere et materiale innenfor en relevant historisk og geografisk kontekst. Mange av de viktige konklusjonene mister sin troverdighet på grunn av dette. Det ser også ut til at det i mange tilfeller finnes materiell kultur som, hvis den skulle brukes etter hans metoder, motbeviser hans konklusjoner. Boken kan derfor betraktes som et eksempel på et prosjekt som er interessant, men som har et betydelig metodisk forbedringspotensial.

Litteratur

- Gräslund, Anne-Sofie 2001: *Ideologi och mentalitet: om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. Occasional Papers In Archaeology (OPIA) 29, Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet.
- Holtmark, A. (1969) 1982: *Rígsþula. Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder*, Vol.14, 234-236.
- Myhre, B. 1975: Gårdshusenes konstruksjon og funksjon i jernalderen. *Arkeologiske skrifter, Historisk Museum*, Universitetet i Bergen No.2, 73-105.
- Nordeide, S. W. 1997: Historisk arkeologi: mellom mennesker, metode og materialer. *META* 1997/1, 46-61.
- Nordeide, S. W. 2003: *Erkebispegården i Trondheim. Beste tomte i by'n*. NIKU-publikasjoner.
- Solli, B. 2006: Kokegroper fra eldre jernalder og et langhus fra middelalderen på

Borg i Lofoten. Håkon Glørstad et al. (reds.): Historien i forhistorien. *Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*. Kulturhistorisk museum Skrifter 4. Oslo, 281-297.

Sæbjørg Walaker Nordeide, f. 1956, dr. philos, forsker ved Senter for Middelalderstudier (CMS), Universitetet i Bergen, Postboks 7800, N-5020 Bergen. Spesialfelt: historisk arkeologi, urbanisering, bisperesidenser, kristningsprosessen. Viktige publikasjoner: ”...*de beste bønder i kjøpstæden*...”. Meddelelser nr. 20. Riksantikvaren, Trondheim (1989); (medforf. A. Christophersen) *Kaupangen ved Nidelva*, Riksantikvarens skrifter Nr. 7 (1994); *Erkebispergården i Trondheim*. Beste tomte i by'n (2003).

Eldbjørg Haug (red.): Utstein Kloster — og Klosterøys historie. Stiftelsen Utstein Kloster 2005. 429 s. og utallige illustrationer. ISBN 82-303-0536-6.

Bokomtale ved Brian Patrick McGuire

Utstein kloster på Klosterøy er det bedst bevarede af de norske middelalderklostre og derfor er det passende at give stedet den opmærksomhed den her får. Men denne bog er langt mere end en klosterhistorie. Den indeholder en kulturhistorisk redegørelse der begynder i den ældste tid og fortsætter til vore dage. Resultatet er en imponerende beskrivelse ikke alene af Utstein men af Rogaland og Norge som helhed.

Eivind Heldaas Seland lægger ud med "Fra Hav til Hafrsfjord — Utstein før Harald Hårfagre". Takket være undersøgelser lavet af Stavanger Museums arkæolog, Jan Petersen, i 1940'erne, har vi et godt kendskab til Klosterøy. Der er et labyrint der kan tolkes som et religiøst anlæg fra yngre romersk jernalder og folkevandringstid. De mange våbengrave fra denne periode tyder på en periode præget af ufred. En bronzekedel fundet på Utstein, "vestlandskedel" er formodentlig produceret i de romerske byer langs Rhinen i denne periode. Den viser ikke direkte kontakt sydpå men kan tages til indtægt for stormændenes udveksling af gaver med hinanden.

Utsteins placering ude til havet og havnen (Klostervågen) må have fremmet søfart. I 2003 fandt marinearkæologer et muligt skibsspærre, og Eivind Seland mener, at Utstein sidst i merovingertid eller i tidlig vikingetid kan have været et center for sømagt. Utstein havde alt som behøvedes: havet som færdselsvej og madkammer; god landbrugsjord; strategisk beliggenhed for handel, forsvar og skatteopkrævning.

Eldbjørg Haug tager sig af "Kongsgårdstid", en periode som er svært at fæstne præcis men som kan placeres fra slutningen af 800-tallet og indtil slutningen af 1100-tallet. Ifølge Snorres *Heimskringla* boede den gamle Harald Hårfagre (c. 872–c.930) ofte på Utstein. Hans magtområde var begrænset til Vestlandet. Haug forsøger at datere slaget ved Hafrsfjord, hvor Harald bliver nævnt, og hun når til 890–900. Harald ved erobringen af hele sydvest Norge gjorde Utstein til kongsgård. Hans succes kan skyldes et tilbageslag i den danske kongemagt i denne periode.

Eldbjørg Haug ser Utstein kongsgård som en af ca. 15 kongsgårde der var led i et "ambulerende kongedømme" i vikingetid og tidlig middelalder. Under hele denne periode er Utstein "et sjømilitært støttepunkt og en utkikkspost som det har været vigtig for den til enhver tid regjerende konge å beherske" (s. 85). Men kongens residens flyttes på et tidspunkt til Stavanger. Denne udvikling ses sammen med Norges krist-

ning, med nære kontakter til England, specielt i midten af 900-tallet til dets reformerede monastiske bisper. Håkon den gode (c. 935–55) bliver den første missionskonge i Norge, men han nåede ikke langt med kristningen. Olav Tryggvason videreførte den, og endelig Olav Haraldsson (1015–28). Beretningen her bliver til en norsk rigshistorie og Utsteins rolle kommer i baggrunden.

Bogens længste kapitel er Eldbjørg Haugs “Klostret på Utstein”, og det er her hvor de nyeste resultater af historiske undersøgelser på området afsløres. Det har længe været en kendt sag, at Utstein kloster bestod af augustinerkorherrere, præsteviede brødre der i modsætning til benediktinske munke havde et ansvar for pastoralt arbejde. Men spørgsmålet har været hvornår augustinerne kom til Utstein.

Takket være Christian Lange, den norske klosterhistories pioner, har det været antaget at Utstein kloster blev grundlagt efter 1263 af kong Magnus Lagabøter. Så sent som i håndbogen fra 1987, *Klosteranlegg i Norge. En oversigt* (Fortidsminner nr 68) forklares det, at Olavsklostret i Stavanger i 1260erne blev flyttet til Utstein. Denne tolkning har været udfordret med en påstand om, at Olavsklostret ikke var augustinsk, som Utstein, men benediktinsk. Stavangerkirken havde tætte bånd med Winchester. En pavelig omtale af et medlem af Olavsklostret som munk har også antydning, at stedet ikke var augustinsk.

Dette er en kompliceret historie, men det lykkes Haug at vise bånd mellem Stavangers og Winchesters historier. Hendes bedste argument er dyrkelsen i Stavanger af Sankt Swithun, en bispehelgen fra Winchester der ikke var meget kendt uden for hjemlandet. Olavsklostret kan være etableret i Stavanger omkring 1100 som et reformeret benediktinerkloster og stedets oprindelige domkapitel, i overensstemmelse med periodens reformbestrebelse og regulering af præstesamfund. Efter midten af 1200-tallet blev det regelbundne samfund opløst og sekulariseret, muligvis i forbindelse med en bybrand i 1272.

Haug mener, at nogle af munkene kan have fået husly på Utstein. Her havde der siden 1160erne været et augustinerkloster. Der er intet endeligt bevis for denne tidlige datering, men Haug ser Utsteins grundlæggelse i forbindelse med etableringen af Halsnøy augustinerkloster og kroningen af Magnus Erlingsson i 1164. Hun peger på tilstedeværelsen af et 1100-tals døbefont i Utstein kirke som en indikation af stiftelsens alder. Jeg er enig med hende i, at anden halvdel af 1100-tallet er et mere sandsynligt tidsrum for Utsteins etablering som augustinerkloster end anden halvdel af 1200-tallet: det er i den tidlige periode at augustinerordenen trivedes og voksende.

I den øvrige del af hendes artikel redegør Eldbjørg Haug for nogle af de kedelige sammenstød der opstod mellem Utsteins brødre og Stavangers biskop, bl. a. i 1330erne. Hun gør sit bedste for at udrydde nogle af de fordomme mod klosterfolk der den dag i dag præger ikke alene menigmands opfattelse men også historikeres

dom. Den eneste gang jeg kan fange Haug i en misforståelse er hendes påstand (s. 153), at indvielsen af abbeden var et sakramente “på linje med presteinnvielse”. Middelalderkirken havde syv sakramenter og abbedindvielsen var ikke iblandt dem.

Der er en fascinerende redegørelse for Utsteins respons til den stor agrarkrise og pestepidemiet i 1300-tallet. Utstein mødte den gennem en omstrukturering af ejendommassen, arrondering og mageskift for at skabe større sammenhængende områder. Vi får også en detaljeret beskrivelse af klostrets sidste tid, specielt om overgreb fra den sidste middelalderbiskop, Hoskold Hoskoldson, der udøvede voldsgæsteri fra klostret. Abbeden bliver pågrebet og ført i lænker til Stavanger. En kvinde anklagedes for at have haft et forhold til abbeden, og hun blev også fængslet.

Denne beretning ender uden nogen konklusion, muligvis fordi kilderne slipper op. Jeg savner dog en stillingtagen til Utsteins sidste årtier og spørgsmålet om klosterdisciplin. Biskop Hoskoldsons anklager står uimodsagt, og det er netop beretninger af denne type der bruges for at hævde, at klostrene i 1500-tallet var “dekadente”. Så vidt jeg kan se var Utstein kloster 24. august 1537 et yderst levende sted der sagtens kan have været videreført, hvis det ikke var for det nye politiske regime. Det skal dog for helhedens skyld tilføjes, at Eldbjørg Haug andetsteds har tilladt sig selv nogle overordnede betragtninger om klostret i forholdet til middelalderens almindelige kirkeliv: “Noen refleksjoner etter arbeidet med Utstein klostets historie” i Steinar Imsen (red.), *Den kirkehistoriske utfordring* (Tapir, 2005), s. 91–114.

Øystein Ekrolls, “Bygning og bruk”, giver en næsten poetisk gennemgang af klostrets bygningshistorie. Han fører læseren rundt iblandt bygningerne og viser resultaterne af arkitekt Gerhard Fischers store engagement i klostret fra 1937–75. Augustinergrundplaner er ikke så forudsigelige som cistercienserklostrenes, og derfor er der et åbent spørgsmål om et at klostrets mest elegante rum skal tolkes som kapitelsal eller sakristi. Der er argumenter for begge tolkninger. Men Ekroll fjerner med sikker hånd en af Fischers store misforståelser: at vestfløjen, der blev revet ned i 1630erne, blev brugt for lægbrødre. Så vidt vi ved havde augustinerklostre slet ikke lægbrødre.

Gerhard Fischer var ikke meget interesseret i at samle genstande, og vi har kun få af dem fra klostertiden. Ekroll omtaler to solure og en krukke, udgravet i 1903. Men det er ikke en overraskelse at så lidt er blevet fundet: stedet har været under konstant brug siden reformationen. Klosteranlægget ombygges til herresæde i begyndelsen af 1620erne. Når vestfløjen nedrives i 1630 bygges der et træhus, som er på stedet indtil 1941. Fra 1900–1904 bliver kor og tårn restaureret, og 1935 overtages stedet af Stiftelsen Utstein Kloster.

Nina Tjomslands artikel “Klosterhagen” er mere en generel behandling af klosterhaver i middelalderens Europa end en omtale af Utsteins planter. Det faktum at

der har været havebrug og landbrug på Utstein siden middelalderen betyder at eventuelle rester af gamle vækster er væk. Hun nævner den store mulighed den danske botaniker Johannes Lind havde på Eskilsø i Roskilde fjord: her var et område som i århundreder blev overladt til sig selv og derfor kunne afsløre noget om de planter munkene brugte. Mere kan siges om Utsteins haveanlæg i 1700-tallet, da ejeren Christopher Garman etablerer en barokhave.

Tor Weidlings “Klostret som verdslig len 1527–1664” og “Under dansk konsortium 1664–1700” er en meget detaljeret redegørelse for Utsteins udvikling under forskellige ejere. Vi hører om bøndernes klager, bl. a. over pligtarbejde. I 1700 bliver Utstein solgt til Christoph Frimann. Lars Loberg fører os videre med “Nettverksbygning og krongodskjøb”: vi ser 1800-tallet som gårdens storhedstid, med fåreavl og opdeling af jordlodder, men så kommer det tidlige 1900-tals emigration til Stavanger og til Amerika. Herefter sker udviklingen fra privat eje til fællesskabet, noget som nærmere beskrives af Jørg Eirik Waula i hans “Stiftelsen Utstein Kloster”. Bogen slutter med to bidrag der viser stedets relevans for det moderne samfund. “Det nye udviklingsbudskabet fra Utstein” og “Utstein guidelines” for hjertemassage.

Vi er kommet langt fra middelalderen, men de ministre der mødtes på Utstein i 1999 for at diskutere udviklingsstrategier har på deres egen måde videreført augustinerbrødrenes omsorg for samfundet omkring dem. Jeg ved ikke, hvor mange mennesker vil læse denne bog som helhed. Middelalderhistorikere vil nok holde sig mest til klostertiden; arkæologer til bygningsbeskrivelsen; landbrugshistorikere til den nyere tid. Bogen er rig på tilbud, og illustrationerne og tabellerne gør indholdet tiltrækkende. Jeg kan kun lykønske Eldbjørg Haug og Stiftelsen Utstein Kloster for en publikation der er smuk og velskrevet. Den er et væsentlig bidrag til europæisk kulturhistorie.

Brian Patrick McGuire, f. 1946, professor, Institut for kultur og identitet, Roskilde Universitetscenter, 4000 Roskilde. bpm@ruc.dk. Forskningen beskæftiger sig specielt med middelalderens kirkeliv, klostervæsenet, og bredere kulturhistorie. Publikationer bl.a. *The Cistercians in Denmark* (1982), *Friendship and Community: The Monastic Experience 350–1250* (1988); *The Difficult Saint: Bernard of Clairvaux and his Tradition* (1991), *Brother and Lover: Aelred of Rievaulx* (1994); *Jean Gerson. Early Works* (1998); *Den levende middelalder: Fortællinger om dansk og europæisk identitet* (2005); *Jean Gerson and the Last Medieval Reformation* (2005).

Jan Kock & Else Roesdahl (red.): Boringholm – en østjysk træborg fra 1300-årene. Jysk Arkæologisk Selskab, Moesgård 2005. 378 sider. ISBN 87-88415-36-8.

Bokomtale ved Jonas Monié Nordin

För den borgintresserade har färdigställandet av den stora publikationen av Chr. Axel Jensens utgrävning av träborgen Boringholm från åren 1905–1916 inneburit en högtidsstund. Här ryms rekonstruktioner av byggnader med vedartsanalyser och historiska källor med arkeologiska fynd. Boken kommer att vara till stor glädje för alla arkeologer med intresse för 1300-talets härskarkultur. Den är också av sådant intresse att den torde vinna många läsare bland historiker, konstvetare och geografer, för att inte nämna den intresserade allmänheten.

Publikationen om Boringholm är omfattande och påkostad. De 378 tätskrivna sidorna presenteras i en inbunden volym med god papperskvalité och tilltalande grafisk form. Innehållsligt består boken av 18 kapitel (inklusive katalogdel och engelsk summary), närmare 300 illustrationer, författarpresentation, ett platsregister samt facsimilåtergivningar av Knud Jessens arkeobotaniska undersökningar, som tidigare endast publicerats 1917 och 1919. Sist, men inte minst, avslutas boken med en utviktbar utgrävningsplan i skala 1:300, vilken är mycket värdefull att ha med sig i läsningen.

I kapitel 1–2, av Jan Kock och Else Roesdahl, ges en tydlig och pedagogiskt upplagd sammanfattning och redogörelse för bokens terminologi och själva publiceringens förutsättningar. I kapitel 3 diskuterar sedan Jan Kock på ett förtjänstfullt sätt utgrävningens plats i sin samtid, med idéer om nationell identitet och kopplingarna till Viollet-le-Ducs studier av gotiken. En diskussion om moderniteten och identiteten hade emellertid kunnat föras längre, och det hade varit givande om Jan Kock satt in Boringholm i ett större sammanhang. Det var inte enbart under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet som föreställningarna om den nationella identiteten präglade kulturhistorien och de akademiska ämnena. Ännu idag talar vi i både Danmark och Sverige om kanoniska kulturyttringar, i försök att stänga det främmande ute och hålla samman en föreställd gemenskap. Här kan kulturhistorikern fylla en viktig uppgift i att visa på hur våra föregångare använt sig av det förflutna och i vilka sammanhang man färglade historien.

I det fjärde kapitlet (av Ulla Johansen & Charlotte Boje H. Andersen) diskuteras borgens placering och själva utgrävningens förutsättningar. Här redogörs också

för bevaringsförhållanden, lagerföljd och tafonomi. De mindre undersökningar som företogs 1999 och 2000 för att dendrodatera de välbevarade lämningarna kommenteras också. Intressant att notera är hur metodiskt framåtblickande undersökningen av Boringholm var, med aktivt bidrag av botanikern Knud Jessen och de geologiska diskussioner som fördes vid undersökningen. För en svensk går tankarna snabbt till Hjalmar Stolpes Birkaundersökningar, och man slås av hur professionell den nordiska arkeologin var vid sekelskiftet 1800–1900.

I Jessens anda fortsätter boken i kapitel 5 med Aoife Dalys redogörelser för de många dendroprov som givit alldeles enastående dateringar. Vi får här till exempel veta att det virke som borgen uppfördes av avverkades mellan 1368/69 och 1401, med en tydlig tyngdpunkt på 1370/1380-tal. I kapitel 6 får vi genom Ulla Johansen och Heidi Maria Møller Nielsen bekanta oss med själva träborgen, anlagd på en låg lerbank och uppförd på tonvis och åter tonvis av fyllnadsmassor, framförallt bestående av gödsel och till en mindre del av sopor, samt en stor mängd timmer. Själva ön som borgen uppfördes på betraktas därför som artificiell. På ön stod en fyrlängad gård omgiven på tre håll av en vallgrav med broar från två riktningar för kontakt med fastlandet. Rikligt med foton från undersökningen, utgrävningsplaner och profilritningar gör kapitel 6 i högsta grad läsvärt.

I kapitel 7 diskuterar Møller Nielsen mera ingående borgens byggnadsmaterial, vilket indelas i fyra delar: gödsel, tegel, kvadersten och trä. En ovanlig uppsättning byggnadsmaterial, vilka väntar på att tolkas. Jag är emellertid rädd att författarna här inte riktigt fångar tolkningspotentialen oaktat att den ligger rakt framför fötterna och serveras på ett tilltalande sätt i boken. En mera utförlig diskussion om synen på djur och människa samt en jämförelse med de medeltida städerna hade här varit givande. Vid mitten av 1300-talet upphörde i princip tillförseln av djurspillning i kulturlagren i de sydsvenska städerna och en markant ändring i det urbana livet och den urbana identiteten blev synlig (jfr Andrén 1986:262). Var kan vi placera Boringholm i detta skede? I början av något nytt, eller som en sista bastion av ett alltmera ålderdomligt kulturbruk?

Ett annat byggnads-/utfyllnadsmaterial som det varit intressant att se en mera utförlig diskussion kring är granitkvadrarna. Förekomsten i fyndmaterialet av enstaka kvaderstenar från romanska kyrkor är fantasieggande (s.83f). En del påträffades i utfyllnaden, men andra stenar förekom som grundläggning för eldstäder till den viktiga norra längan (nordfløj). Peter Carelli har i flera sammanhang arbetat med hög- och senmedeltidens borgar på andra sidan Sundet, i synnerhet Krapperup i Nordvästskåne, och konstaterat att bruket av romanska stendelar från kyrkobyggnader inte var slumpartat, utan ett resultat av investiturstriden och patronens förlorade makt över sockenkyrkan. Man förde åter viktiga skulpturala stenelement från kyr-

kan till sätesgården/borgen, där de en gång kommit ifrån genom donatorns försorg (Carelli 2003:204f). Hur man ska tolka kvadrarna från Boringholm vet jag inte, men jag hade gärna läst några förslag.

I kapitel 8 fördjupar Charlotte Boje H. Andersen diskussionen om bevaringsförhållandena genom redovisningen av fyndmaterialet. Här får vi bekanta oss med en nästan hel potta (pottestol), ett träben, en skyffel funnen invid ett halvt vagnshjul, en sporre i brons med minuskler m.m. Fynden är kort sagt utöver det vanliga och redovisningen av dem är föredömlig, fyndteckningarna såväl som fotografierna är välgjorda och tydliga. Man kan dock sakna en och annan referens. Till exempel hade det i avsnittet om tunnor varit på sin plats med en referens till Lars Ersgårds diskussion om det rika trä materialet från Västannortjärn i Leksand i Dalarna, Sverige (Ersgård 1997:60; även Myrdal 1984). Här påträffades ett liknande rikt piktografiskt material, om än inte som ett resultat av handel som tunnorna i Boringholm, men väl som vardagliga uttryck för människors arbete. Dessutom förvånar diskussionen om fyndet av ett salvekrus under avdelningen *legetøj*, leksaker (s. 173f). Det är förvisso glädjande att barnen uppmärksammas i boken om Boringholm, men att förklara ett salvekrus som en leksak förefaller något långsökt. Kärlytten kan naturligtvis ha använts som leksak vid sidan om eller efter sin primära funktion. Men dess främsta användningsområde torde ha varit av medicinsk eller religiös karaktär.

I kapitel 9 och 10 behandlas de rika textil-, rep- och skofynden, av författarna Else Østergård och Penelope Walton Rogers respektive Hanne Dahlerup Koch. Genom de goda dendrodateringarna har skofynden, detta fina relativa dateringsunderlag, fått en trovärdig absolut åldersbestämning. I behandlingen av tygrester efter klädedräkten får läsaren också bekanta sig med de kanske äldsta daterade knapphålen i Norden. Det vanliga var ju att man knäppte klädedräkten med spännen, hyskor eller snoddar. Den här typen av små men viktiga kulturhistoriska inblickar är vanliga i hela arbetet. En noggrann analys av träredskapen i kapitel 11, författat av Claus Malmros och Aoife Daly, ger på ett liknande sätt kunskap om valet av trä till allt från byggnader till knivskaft, från ek till buxbom.

Omsorgen om det osteologiska materialet var tyvärr blygsam vid framtagandet av borgen och någon vidare källa till kunskap är materialet inte i detta fall. Trots denna begränsning diskuteras resultaten i kapitel 12 av Charlotte Boje H. Andersen efter Herulf Wings bestämningar. Andersen slutför även avdelningen om fyndmaterialet genom en samlad diskussion om Boringholms dateringar i kapitel 13. Hon visar där att en del material som hittades i Boringholm har generell datering till tiden före borgens brukningstid, vilket föranlett författarna att primärt anta att mynt och keramik, bl.a. ett Saintongekärl, tillförts platsen genom dumpningar före uppförandet. Det förefaller emellertid lika troligt att mynten haft lång cirkulationstid, vilket

ju var vanligt under 1300-talet (jfr även s. 265, not 4) och att äldre föremål fortsatte att vara i bruk av affekt eller sentimentala skäl. I fyndanalyser är vi arkeologer, trots decennier av postmoderna mera subjektiva studier, ibland lite fantasilösa i vår akribi och vårt beroende av specialister som numismatiker. Människorna i det förflutna återbrukade sin historia och den materiella kulturen kunde fortsätta att spela en viktig roll långt efter t.ex. ett kärls lanseringstid (jfr Kopytoff 1986).

Erik Ulsig redovisar i kapitel 14 de skriftliga källorna som berör borgen, närområdet och häradet. Flera viktiga aktörer har kunnat skönjas i källorna, och det är tydligt att Boringholm ägts av både den frälse Borokssläkten och kronan. Vem som uppförde borgen är dock fortfarande något av en gåta (s. 271). Men det förefaller rimligt att se borgen som en privat satsning i begynnelsen, vilken i sin slutliga form var en av kungamaktens styrkedemonstrationer i en orolig och turbulent tid. I kapitel 15 sätts så platsen in i ett större arkeologiskt och topografiskt sammanhang, av författarna Heidi Maria Møller Nielsen & Ulla Johansen. Flera viktiga faktorer tas upp, t.ex. att Boringholm och andra liknade borgar trots sina palissader och vallgravar varit tämligen kläna som befästningar. Den vattennära placeringen har inte enbart haft militär funktion då den medfört en hel del försämringar av försvarsförmåga, bland annat att borgarna hamnade i svackor som låg lågt i terrängen.

I detta sammanhang hade jag önskat att författarna hade läst Matthew Johnsons *Behind the castle gate* och hans diskussioner om *watery landscapes* och *watery meanings* (Johnson 2002:19–54). Här får vi möta vattnet, sjön och kärret som ett meningsfullt topografiskt element använt för att framhäva de feodala relationerna. I linje med Johnsons arbete hade författarna till Boringholmboken kunnat komma längre i analysen, till exempel av varför vallgraven inte “färdigställdes” och grävdes runt hela den inre borganläggningen (s.72). Med tanke på den enorma insatsen som påförandet av all djurspilling och ditforslandet av allt timmer innebar, och att inga andra spår finns av ofärdiga delar, kan vallgraven varit avsedd att se ut just sådär: Att synas från ett eller ett par väderstreck och inrama verksamheten på platsen. Exempel på vallgravar med närmast symboliska funktioner, med uppgift att kanalisera besökare och även fiender längs en på förhand bestämd väg, är många från det högmedeltida samhället (t.ex. Hansson 2001:233ff; Johnson 2002:24ff).

Även i det avslutande kapitlet (16) av Charlotte Boje H. Andersen saknar jag Johnsons kritiska blick. På sidorna 290–91, diskuteras kön och generationer på ett förbluffande traditionellt sätt, med det moderna samhällets könsroller för ögonen. Det blir särskilt tydligt sett i relation till den diskussion om stormän som förs i kap.15 (s. 279), där författarna tar för givet att alla avtryck av makt i det förflutna är resultat av *mäns* ansträngningar. I själva verket är det våra förväntningar som spelar oss ett spratt. Går vi till den medeltida elitens praktik skyntar många

kvinnor som både styrde borgar och lät uppföra kloster och kyrkor (jfr Wienberg 1997).

Kritik kan alltså riktas mot några punkter i framställningen, men de förmörkar inte läsningen som helhet. En materialpublikation som denna om Boringholm har en normal användningstid på ett sekel och man kan utifrån det perspektivet förstå att författarna hållit igen på tolkningslustarna. På gott och ont kan det därför vara svårt att se skillnaderna mellan denna bok från 2005 eller om den varit skriven 1955. Det sammanfattande omdömet om boken kan emellertid inte bli annat än gott, och avslutningsvis måste jag konstatera att jag fått en ny referensbok i mitt bibliotek. Jan Kock och Else Roesdahl har givit Nordens kulturhistoriker och arkeologer tillgång till ett alldeles unikt material som kommer att bli ett standardarbete i många fler bokhyllor än min.

Litteratur

- Andrén, Anders 1986. I städernas undre värld. In *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Red. Anders Andrén; Marit Anglert m.fl. Lund studies in medieval archaeology 1. Lund.
- Carelli, Peter 2003. *Krappørup och det feodala landskapet. Borgen, bygden och den medeltida bebyggelseutvecklingen i en nordvästskånsk socken*. Krappørup-Nyhamnsläge.
- Ersgård, Lars 1997. *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar 21. Stockholm.
- Hansson, Martin 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund studies in medieval archaeology 25. Stockholm.
- Johnson, Matthew 2002. *Behind the castle gate. From medieval to renaissance*. London.
- Kopytoff, Igor 1986. The cultural biography of things. Commoditization as process. In *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge.
- Myrdal, Janken 1984. *Vardagsliv i en medeltida bondby. Fynd från Västnortjärn i Leksand, Dalarna*. Leksand.
- Wienberg, Jes 1997. Stormænd, stormandkirker og stormandsgårde – kritiske reflektioner. *Meta* 1997:4. Lund.

Summary

Review on *Boringholm – en østjysk træborg fra 1300-årene*. Boringholm – a fourteenth-

century timber castle in eastern Jutland. Edited by Jan Kock & Else Roesdahl. 378pp.

In 1905–1916 excavations were carried out in the lake Boring and the timber castle of Boringholm was found. The stronghold was erected on an artificial islet made up by timber and manure. No thorough publication has been presented until this day. The result is a well-written book with 18 chapters, nearly 300 illustrations and an extensive catalogue covering the find material from Boringholm. The findings are extraordinary, especially organic material such as furnishing, textiles and shoes.

The general critique sets out on the fact that the authors do neither discuss gender nor theory. Things taken for granted are for example that the castle was erected in a context of male power and that women only did traditional labour (pp 279, 290–91). On the subject of theory the English debate on landscape archaeology and castles, i.e. Matthew Johnson and his work on castles (2002), is particularly lacking. A book like Boringholm is however meant to last for many decades and one can understand why a certain reluctance on the interpretation colours the publication. Archaeologists and cultural historians with interest in the west European middle ages have nevertheless been bestowed with a book which often will be read and referred to.

Jonas Monié Nordin, fil dr, arkeolog och verksam vid Stockholms universitet och vid Stiftelsen Kulturmiljövärd i Mälardalen. Disputerade 2005 på avhandlingen *När makten blev synlig – senmedeltid i södra Dalarna*. Stockholm studies in archaeology 36. Om borgar, sätesgårdar och feodaliseringen av Dalarna perioden ca 1350 – ca 1500. E-post: jonas.m.nordin@ark.su.se.

Jan Brendalsmo: Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600. Perspektiv 17x24. Unipub forlag, Oslo 2006. 706 s. ISBN 82-7477-226-1.

Bokomtale ved Jes Wienberg

Kirker og elite i Trøndelag

Hvem lod de talrige romanske landkirker opføre? Var det kongen, bisperne og høvdingerne - eller var det sognets bønder i fællesskab? Siden 1800-årene er spørgsmålet om kirkernes tilblivelse blevet formuleret om og om igen. Et bredt spektrum af fagdiscipliner og kilder er blevet inddraget i diskussionen: Kirkerne selv med deres byggemateriale, tårne og tårngallerier, kalkmalerier og inventarer, deres placering i forhold til bebyggelsen, nærheden til runesten og gravfelter samt ikke mindst de skriftlige kilder som inkorporationsbreve, landskabslove, kirkelove og krøniker. Og svaret har varieret med de skiftende opfattelser af middelalderens samfund som enten elitært eller egalitært. De seneste årtier har der dog været en klar tendens til at opfatte samfundet - og dermed kirkebyggeriet - i den tidlige middelalder som udpræget hierarkisk, elitært, klassesdelt eller feudalt (ordvalg efter smag og behag).

Arkæologen Jan Brendalsmo har gennem en årrække interesseret sig for de norske middelalderkirker i et socialt og politisk perspektiv. Studierne begyndte med Peterskirken i Tønsberg, fortsatte til kirkerne i Vestfold og er siden gået videre til Trøndelag og sagnkirker mere alment. Undervejs er det blevet til adskillige artikler om enten enkelte eller mange kirker. Brendalsmo disputerede ved Universitetet i Tromsø i 2002 (manus forelå 2001) på afhandlingen "Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600". Efter kun at have cirkuleret som en stencil er afhandlingen nu omsider blevet trykt (Brendalsmo 2006).

Kirkebygg og kirkebyggere

Som kontant oplysning til konsumenterne: Afhandlingen er på 706 sider med 1335 fodnoter, 30 figurer (når undernumre indregnes) og 29 tabeller. Hovedteksten (s. 11-290) er opdelt i følgende kapitler: 1 "Innledning"; 2 "Kirkene og hvor de ble bygd"; 3 "Kristningen"; 4 "Kirkeorganiseringen"; 5 "Når ble kirkene bygd"; 6 "Hvem bygde kirkene"; 7 "Konklusjon". Herefter følger to bilag, 1 "Middelalderkirker av stein på landsbygden i Trøndelag" (s. 291-345) og 2 "Om Prestestemme" (s. 347-349) dvs. et uddrag fra Norges gamle Love. Siden følger en litteraturliste (s. 351-392) samt "Katalog over Trøndelags middelalderske kirkesteder" (s. 393-706). Afhandlingen er så-

ledes massiv med mange tætskrevne sider, men selve hovedresonnementet, kapitlerne 1-7, udgør under halvdelen af bogen. Forord (som optræder i stenciludgaven) er overraskende udeladt, ligesom registre og et engelsk summary savnes.

“Kirkebygg og kirkebyggere” er alt for omfattende til at tillade et retfærdigt referat. Her kan henvises til den udmærkede konklusion, hvor udviklingen opdeles i tre perioder: Fase 1 frem til ca. 1200; Fase 2 ca. 1200-1350; Fase 3 ca. 1350-1600 (s. 285-290). I centrum står de sikkert belagte 141 middelalderlige landkirker i Trøndelag, heraf 25 opført i sten. Og tyngdepunktet ligger på den romanske periode, hvor langt de fleste kirker blev bygget.

Summarisk vil jeg sammenfatte bogens hovedtese, som at middelalderens kirkebyggeri i Trøndelag var et elitebyggeri med forbillede i England. Kongen lod fylkeskirker opføre på egne eller konfiskerede gårde, mens de lokale høvdinge og storbønder lod såkaldte “høgendeskirker” opføre på sine gårde til eget brug. Dermed kunne den lokale elite fortsætte med at lede kulten trods kristningen. Den jævne befolkning medvirkede modvilligt og under tvang i byggeriet og blev henvist til fylkeskirkerne eller til en mere folkelig religiøs praksis. Kun gradvist efter ærkesædets etablering i Trondheim i 1153 lykkedes Kirken at få kontrol med gårdkirkerne og deres præster. Gårdkirkerne nedlægges under senmiddelalderen, især efter pesten 1350, eller overgår til Kirken. Alene et fåtal fiskekapeller blev opført af andre end eliten.

Lovord

“Kirkebygg og kirkebyggere” har mange fortjenester: Afhandlingen repræsenterer en imponerende forskningsindsats ude i feltet, i arkiverne og ved bøgerne. Teksten er klart formuleret og således let at læse. Der findes tydelige spørgsmål, der kan følges gennem afhandlingens disposition, og som endelig besvares i konklusionen. Der findes et bevidst brug af teoretiske perspektiver, ligesom redegørelsen for anvendte metoder og kilder er tydelig. Der føres en løbende diskussion og henvises hele tiden til andre forskere, litteratur, kilder og eksempler. Kilderne er som så ofte i den historiske arkæologi et bredt register, alt fra stednavne og gårdtomter til arkitektur, inventarer og kirkelove. Brendalmo er utvetydig velorienteret både i Trøndelags middelalder og i den internationale forskning om kirker inden for flere discipliner. “Kirkebygg og kirkebyggere” er således en afhandling fuld til randen af iagttagelser, analyser, kommentarer, kundskab og udblikke. Og let modvilligt overbevises jeg af den mangesidige argumentation. Ialtfald evner jeg ikke at argumentere imod fra min dansk-svenske horisont. Teserne synes overbevisende. Langt hovedparten af kirkerne ligger på gårdstunet til de større gårde ifølge senere oplysninger om landskyld. Og intet synes at støtte forekomsten af et kollektivt initiativ til kirkerne bortset fra ved kystkapellerne. Middelalderkirkerne i Trøndelag var et elitebyggeri!

Er tesaerne overbevisende, så undgår Brendalsmo og “Kirkebygg og kirkebyggere” ikke nogle kritiske bemærkninger fra en kollega og kirkearkæolog, der har fulgt hans arbejde og udvikling siden udgravningerne i Tønsberg i 1970’erne. Bemærkningerne handler om forskningstraditionen, teorierne, motiverne for kirkebyggeriet, sagnkirkerne, disputatsen som genre samt bogen som produkt. Bemærkningerne kan gerne lede til fortsat diskussion. Andre må så kommentere temaer som kristningen, kirkeorganisationen og ejendomsforholdene.

Forskningstraditionen

“Kirkebygg og kirkebyggere” indgår i en etableret forskningstradition siden 1980’erne, som er inspireret af sociologi, kulturgeografi og den processuelle arkæologi. Denne “nye kirkearkæologi” fokuserer på spørgsmål om social struktur, økonomi, demografi, sognedannelse og kulturlandskab. Adskillige artikler og afhandlinger af arkæologer, kunsthistorikere og historikere har behandlet kirkerne som en kilde til at belyse samfundet (Wienberg i tryk). Skulle nogen være i tvivl om afhandlingens tilhørighed, er illustrationerne afslørende. For der optræder næsten ingen billeder af kirker (et flot litografi af Melhus s. 3, en oversigt over kirkernes grundplaner s. 155-156 samt opmålinger af Ven i Skaun s. 232), ingen billeder af inventarer, gårde eller “bygherrer”, men talrige oversigtskort, diagrammer og tabeller.

Brendalsmos afhandling kan også indføres i en tendens de senere årtier til at fokusere på magt og elite, alt fra bronzealderens omrejsende høvdinge over jernalderens stormænd og centralpladser til 1800-årenes adel og herregårde. Var det arbejdende folk en trend som historisk kraft tilbage i 1970’erne, så er det længe siden. Eliten er nutidens tendens, og jeg må indrømme, at begrebet giver mig negative associationer. Trendskiftet beretter selvfølgelig noget om, hvordan forestillinger om fortiden formes af skiftende tiders vurderinger.

Mange af de kirkearkæologiske afhandlinger er af pragmatiske grunde netop studier af et landskab eller en region. Det er en afgrænsning til et overkommeligt kildemateriale. Ofte er også kilderne organiseret i arkiver og på museer efter netop en regional inddeling. Og mere underforstået kan regionen opfattes på samme måde som nationen i nationalismen med grænser, der skaber et skel mellem fælleskabet og de fremmede, mellem det typiske og det anderledes.

Indgår “Kirkebygg og kirkebyggere” i en etableret kirkearkæologisk tradition, så bliver det interessante, hvor afhandlingen følger traditionen eller paradigmet, og hvor den afviger og er nyskabende. Spørgsmålet om hvem, som lod de romanske landkirker opføre, er langtfra ny. Der findes også tidligere studier af Trøndelags middelalderkirker. Den metodiske analyse af kirkernes lokalisering i forhold til gårdene med en retroaktiv vurdering af deres størrelse ud fra landskylden genfindes hos ar-

kæologen Dagfinn Skre i hans magisterafhandling om kirkebyggeriet i Gudbrandsdalen (Skre 1988). Opfattelsen af de romanske kirker som et udpræget aristokratisk fænomen findes med samme styrke hos historikeren Axel Bolvig i hans bøger om de danske kirker og deres kalkmalerier (f. eks. Bolvig 1992).

I forhold til den kirkearkæologiske tradition de seneste årtier er "Kirkebygg og kirkebyggere" efter min mening innovativ på især tre områder, nemlig i det metodiske helhedsgreb, i valget af teorier og i den empiriske bredde. Afhandlingen er innovativ i sin tydelige metodiske sammenkædning af spørgsmål omkring hvor, hvornår, hvordan, hvem og hvorfor (jfr. Brendalmo 2006, s. 263). Det er også nyt, at forsøge på at forstå kirkebyggeriet i lyset af sociologen Norbert Elias civilisationsteori samt økonomien og sociologen Thorstein Veblens teori om den arbejdsfrie klasse med brug af begrebet "conspicuous consumption", altså et påfaldende forbrug for at forstærke social prestige og magt. Endelig er det innovativt at inddrage sagnkirkerne i diskussionen om kirkeorganisationen. Men flere bemærkninger følger.

Teorierne

Brendalmo har gennem årene betonet vigtigheden af teorier i arkæologien. Her har han så bevidst anvendt sociologiske teorier for at tolke kirkebyggeriet i Trøndelag. At teorierne oprindelig er dannet for at forstå helt andre sammenhænge end middelalderens Trøndelag er ligegyldigt. Veblens begreb "conspicuous consumption" er således tidligere blevet benyttet af arkæologen Bruce G. Trigger for at forstå monumental arkitektur i fortiden (Trigger 1990). Tolkningen af kirkebyggeriet som et udtryk for "conspicuous consumption" er imidlertid ikke helt ny. For den nye kirkearkæologi vrimler med formuleringer om kirkebyggeriet som en "manifestation", hvilket efter min opfattelse er omtrent samme sag. Iøvrigt, burde det vel hedde "conspicuous production", altså påfaldende produktion, når det handler om at opføre kirker.

Teorier kan være vigtige tankeredskeber, men reelt fylder de ikke meget i "Kirkebygg og kirkebyggere". Som det ofte er tilfældet i netop akademiske afhandlinger, optræder de i indledningen (s. 18-28) og i afslutningen (s. 289), men er i princippet fraværende i den mellemliggende konkrete undersøgelse. Afhandlingens tyngde ligger i, at kilde efter kilde, eksempel efter eksempel, analyse efter analyse, lægges efter hinanden for at danne et tydeligt mønster. Afhandlingen er således blevet langt mere empirisk, end forfatteren formodentlig selv ser.

Teorierne hentes fra sociologien, som er relevant for at forstå samfundsforhold. Men hvorfor indlåne teorier som færdigpakkede idéer fra etablerede navne udenlands? Hvorfor ikke anvende middelalderens Trøndelag eller andre nordiske områder for at formulere nye teorier selv? Det ville række ud over en teoretisk bevidsthed. Det ville være egentlig teoretisk innovation.

Motiverne

At det var de mægtige, som lod kirker opføre på sine gårde, synes sikkert. Men kan de mægtiges motiver forstås med teorier om civilisationsprocessen og påfaldende forbrug? Er de valgte teorier overhovedet relevante for at forstå middelalderens mentalitet? Når Brendalsmo skriver, at almuen tvinges til at deltage og egentligt var uinteresserede, bliver jeg ikke overbevist. Og når han skriver i konklusionen, at det handlede om opportunistiske, politiske og sociale manøvrer samt kamp om positioner (s. 289), da fremtoner en marxistisk grundholdning til religion, ideologi og magt, selv om Karl Marx og marxismen ikke er repræsenteret i litteraturlisten.

Tillad mig at hævde en analogi mellem kirkebyggeriet og korstogene: Fænomenerne sammenfalder i tid. Og kirkebyggerne må i flere tilfælde selv have deltaget i korstog til Det hellige Land eller ved Østersøen. Opfattelsen af korstogene var længe præget af, at motiverne var jordnære trods alle formuleringer om, at "Gud vil det". Det skulle handle om at aflede indre splittelse ved at definere en ydre fjende, om at erobre land og rigdomme, kort sagt om politik, sociale forhold og økonomi. Men her har forskningen ændret sig siden 1970'erne. Man forsøger nu også at forstå korstogene, "at tage korset", på deres egne præmisser, hvor det religiøse ikke kan undervurderes. Korstogene tilhører samme mentalitet som skabte klostrene og pilgrimsrejserne (jfr. Jensen 2000).

"Kirkebygg og kirkebyggere" er her en typisk repræsentant for en kirkearkæologisk forskningstradition, der har åbnet for nye perspektiver omkring social struktur og økonomi, men samtidig er blevet blind for kirkerne som netop kirker. En egentlig re-sakralisering af kirkearkæologien venter endnu (Wienberg i tryk).

Sagnkirkerne

I forhold til forskningstraditionen er det innovativt, at "Kirkebygg og kirkebyggere" inddrager sagnkirkerne i kildematerialet. Sagnkirkerne er kirker, der kun kendes fra stednavne og mundtlige traditioner, men ikke fra mere traditionelle kilder (jfr. også Brendalsmo & Stylegar 2005). I mange eller måske de fleste tilfælde må sagnkirkerne have været gårdkirker af træ, der forsvandt så tidligt, at de ikke har sat sig spor i samtidens kilder, og ikke heller er synlige som kirketomter uden arkæologisk udgravning. De 68 sagnkirker i Trøndelag er med i afhandlingen i begyndelsen, men uddefineres (lige som kirkerne i Trondheim) (s. 62-68). Formodentlig ofres sagnkirkerne på kildekritikkens alter. Det er synd. Det havde været nyt og forfriskende, hvis sagnkirkerne havde levet videre gennem hele undersøgelsen som en kategori ved siden af de øvrige kirker med vekslende kildebelæg. Havde det mon påvirket tejerne eller synet på kirkeorganisationen i Trøndelag?

Disputatsen som genre

Disputatser udgør en egen særpræget genre. Teksten kan være vanskelig at læse, begreberne og teorierne falder gerne tæt, og sidetallet vokser undertiden uhæmmet.

Brendalsmos "Kirkebygg og kirkebyggere" er let at læse, begreberne og teorierne er forholdsvis få, men sidetallet er stort. Grundighed er en forskningsdyd, men ikke alt behøver medtages. Nu vendes hver sten på vejen. Afhandlingen vokser ud til en bred skildring af Trøndelags kirke- og bebyggelsehistorie, hvilket kan have en egen værdi. Men potentielle læsere kan afskrækkes af omfanget. Og der er en risiko for, at teserne og de gode idéer drukner i alle detaljer, eksempler og sidespor i såvel hovedteksten som noterne og bilagene. Disputatsen kunne gerne have været disponeret mere stramt, så kun det nødvendige for at underbygge teserne blev medtaget. Mere konkret kunne bilaget om stenkirkerne være integreret i kataloget over kirkestederne for at undvige gentagelser.

Bogen som produkt

"Kirkebygg og kirkebyggere" er udgivet af Unipub-forlag i serien "Perspektiv 17x24", hvilket lidet lyrisk henviser til formatet i centimeter. Det er iøvrigt uklart, om serienummeret er 15, som angivet på ryggen, eller 30/2006 som angivet inde i bogen (s. 2). For at citere bogens bagside: "Serien præsenterer kvalitetslitteratur fra smale segmenter innen ulike fagområder." Men hvordan kan man udgive kvalitetslitteratur med en sådan mangel på forlagskvalitet? Serienavnet er kedeligt. Omslaget er gråt og trist. Teksten og illustrationerne er alt for små. For overhovedet at kunne læse bogen, krævede mine midaldrende øjne dagslys gennem alle 706 sider! Og der savnes registre, som gør bogen mere brugervenlig.

Med tanke på hvilke ressourcer i slid, tid og penge, som er lagt i en disputats, er det mærkeligt, at det velhavende Norge tilsyneladende ikke prioriterer en bedre publicering. Hvor er det store format? Fotografierne? De farvelagte oversigtskort? Se blot hvordan arkæologen Markus Hiekkänen kunne trykke sin disputats om Finlands middelalderkirker i stort format med mange fotografier på blankt papir (Hiekkänen 1994). At forudsætningerne fandtes for en publicering med mere kvalitet fremgår af Brendalsmos artikel "Kirker og sogn på den trønderske landsbygda ca. 1000-1600", der har pragtfulde illustrationer (Brendalsmo 2003).

Afsluttende: Jan Brendalsmos disputats "Kirkebygg og kirkebyggere" er en imponerende og tankevækkende forskningsindsats med teser og en syntese, som fortjener en bedre indpakning.

Tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget.

Litteratur

- Bolvig, Axel 1992. *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. København.
- Brendalsmo, Jan 2003. Kirker og sogn på den trønderske landsbygda ca. 1000-1600. *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. (Red.) Steinar Imsen. Senter for middelalderstudier, NTNU. Skrifter 15. Trondheim. S. 233-253.
- Brendalsmo, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Perspektiv 17 X 24. Unipub forlag, Oslo. (Disputats fra Universitetet i Tromsø 2001/ 2002)
- Brendalsmo, Jan & Stylegar, Frans-Arne 2005. Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *Hikuin* 30. S. 69-94. (angivet trykår 2003, men reelt 2005)
- Hiekkanen, Markus 1994. *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*. Finska Fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsinki.
- Jensen, Kurt Villads 2000. Temaer i korstogshistorien. Et historiografisk rids. *Den jyske Historiker* 89, 2000. S. 8-29.
- Skre, Dagfinn 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16. Øvre Ervik. (Magistergradsopgave, Oslo Universitet 1984)
- Trigger, Bruce G. 1990. Monumental architecture: a thermodynamic explanation of symbolic behaviour. *World Archaeology* 22 no. 2: 119-132.
- Wienberg, Jes (i tryk). Kirkearkæologi - fra stil til kulturarv. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2006.

Jes Wienberg, f. 1956, er professor og fagansvarlig for historisk arkæologi ved Lunds Universitet, Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, box 117, SE-221 00 Lund. E-post: Jes.Wienberg@ark.lu.se; www.ark.lu.se. Forskningsfelter: Historisk arkæologi, kirkearkæologi, pseudoarkæologi samt kulturarv. Disputerede med "Den gotiske labyrinth. Middelalderen og kirkerne i Danmark", Lund Studies in Medieval Archaeology 11, Stockholm 1993.

Hilde Vogt: Slægtens funktion i nordisk høymiddelalderrett – kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning. Jurist- og økonomiforbundets Forlag, København 2005. 344 s.

Bokomtale ved Tore Iversen

Vogts bok er en bredt anlagt undersøkelse av innføringen av det nye kanoniske slektsbegrep i høymiddelalderens nordiske lover. Rettshistorikeren Vogt vil se lovbestemmelsene på dette området først og fremst i en større samfunnsmessig og rettsideologisk sammenheng, ikke i en juridisk tradisjon. Problematikken blir på denne måten bred. På den ene side tar hun et ståsted i den nye europeiske lærde rettsvitenskap med basis i teologisk og skolastisk tenkning fra midten av 1100-tallet til utgangen av 1200-tallet. Utgangspunktet er kirkens ”andre bibel”, Gratians *Decretum* fra før midten av 1100-tallet og de nye romerrettsstudiene fra begynnelsen av det århundret med basis i de justinianske lovsamlinger. Bologna og Paris var de viktigste sentre for rettsstudiene, for nordiske studenter først Paris, så på 1200-tallet Bologna. Det er nå etterhvert et anerkjent standpunkt at den europeiske vinklingen i studiet av det rikholdige nordiske middelalderske lovmaterialet opp til senere tid har vært undervurdert. Ikke minst har dette hatt gyldighet for studiet av det norske lovmaterialet som dessuten er det eldste i Norden. Vogt understreker for øvrig at hele Norden i den nevnte periode var en integrert del av en vesteuropeisk rettsforståelse og rettskultur som senere kom til å gå under betegnelsen *ius commune*.

På den annen side har Vogt i hovedsak et nordisk ståsted i sitt studium. Det ytrer seg i en ny gjennomgang av lovenes rettsregler vedrørende slektskap i forbindelse med eiendom gjennom arv og gaver, ved odelsrett og ekteskap i den nevnte periode i de tre kongerikene. Emnet plasserer seg dermed sentralt i en ennå pågående diskusjon om ættens betydning, evt. om det eksisterte et ættesamfunn i Norden. Den eldre forskningens standpunkt var at det i førkristen tid fantes en rettsorden basert på patriarkalske slektsgrupper med kontroll over sine medlemmer, og at slektskapsbestemmelsene i middelalderlovene var reminisenser av denne samfunnsordningen. Denne oppfatning er i våre dager stort sett forlatt. Det kan sies at Vogts bok er et ytterligere bidrag til dette. Også i dag tillegges likevel historikere slektskapsforbindelser en betydning i dette samfunnet, men nå mer nyansert ved siden av vennskapsforbindelser og patron-klientforbindelser, for eksempel gjennom autoriteten til stormenn og konger.¹ Det har likevel manglet en samlende undersøkelse av

¹ Bl.a. Jón V.Sigurðsson, *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*, 1999.

slektskap i middelalderlovenes samfunn. Denne har Vogt tatt på seg å gjøre. En komponent av ættesamfunnslæren har vært spesielt seiglivet; d.e. troen på at et ”oppriinnelige” kollektivt slektsansvar aktivt ble bekjempet av kirken til fordel et individuelt ansvar. Bl.a. Ole Fenger har stått for dette synet.² Mot denne oppfatning mener Vogt at det fant sted en endring i innholdet av hva slektskap sto for ved innføringen av landskapslovene fra 1100-tallet. Som Lars Ivar Hansen ser hun nemlig slektskap, ikke som en fast størrelse, men som en strategi tilpasset økonomiske og politiske interesser.³

Fram til landskapslovenes nye strategi eksisterte det Vogt betegner som ”valg- og alliansebaserte slektskap”. Slektskap var da ikke en fast definert størrelse, men mer eller mindre selvvalgt. Forbindelser mellom blodsbeslektede kunne for eksempel styrkes med vennskapsbånd. Gjennom valgelementer som fostring og ekteskap, kunne en da handplukke sine ”slektninger”. En slik diffus slektskapsoppfattelse gjorde at det bare eksisterte band og forpliktelser overfor *noen* blodsbeslektede, og konflikter mellom nært beslektede var derfor vanlige. Denne slektskapsoppfattelse står i motsetning til den vi møter i de nordiske landskapslovene. Ifølge Vogt bygde det nye kanoniske ekteskap på teologisk lære og kanonisk rett. Kirken og etter hvert kongens formål var nemlig å sette stopper for det løsere eldre systemets ustabilitet og konflikter. Det eldre valg- og alliansebaserte ekteskap går hun ikke noe særlig inn på i empirisk forstand, for eksempel gjennom islandsk familiesaga, men bruker dette først og fremst kontrastert til det nye.

Det er innføringen av det nye ”kanoniske slektskap” gjennom middelalderlovene med alle implikasjoner som er hovedtema Vogts bok. Hun fremholder at det først var i det kanoniske slektskap at det ble satt presise avgrensninger for hvor langt slektskap skulle rekke. Disse grensene var grunnlag for de omfattende incestbestemmelser som ble søkt gjennomført. I tidlig middelalder var slektskap gjeldende til 8. ledd, slik dette også fremgår i Gratians *Decretum*. Ved fjerde Laterankonsil i 1215 ble imidlertid slektskaps grensen mer realistisk satt til etter 4. ledd. Bakgrunnen for innføring av kanonisk slektskap i lovene var, ifølge Vogt, formidling gjennom universitetsstudier til en ny lærd elite. Motivet var å understreke bibelens ord om kjærlighet mellom slektninger, samt den viktige dyd for kristne herskere å være fredskapere i samfunnet. Teorien om sammenheng mellom kanonisk slektskap og middelalderens fredsideologi er for øvrig fremholdt av David Gaunt, Lars Ivar Han-

² Ole Fenger, Fejde og mandebod. Studier over slægtsanvaret i germanisk og gammel-dansk ret, 1971.

³ Lars Ivar Hansen, ”Slektskap, eiendom og sosiale strategier i nordisk middelalder” i *Collegium medievale*, Vol7,1994/2 s.103-155.

sen og Michael Gelting.⁴ Det finnes også historikere med annen forklaring på incest- og slektskaps-definisjonen. Vogt polemiserer mot Jack Goody, som mener at motivet var å gjøre det vanskeligere å inngå ekteskap, slik at barnløshet kunne medføre gaver til kirken.⁵

Forfatterens problempresentasjon mener jeg er både interessevekkende og innsiktsfull. Hun gir så en videre introduksjon ”gennem en vifte af aspekter” vedrørende landskapslovene, samlet omtrent halvparten av boka (s.8-148). I andre hoveddel, som er rettsdogmatisk, undersøker hun lovbestemmelsene stort sett hvert nordisk land for seg. Det første avsnitt tar for seg slekten som rettssubjekt (s.148-196), det andre avsnitt går inn på slektens innbyrdes rettigheter og forpliktelser (s.196-307). Her er også ekteskapet tatt opp med de restriksjoner som var lagt på inngåelse. Disse siste henger nøye sammen med kanonisk slektskap.

Slektsystem er et omfattende tema som berører forskjellig fagområder; lovgivning og rettsvesen, politikk, økonomi, religion og teologi, for å nevne de viktigste. Emnet står sentralt i våre oppfatninger av middelalderen. At Vogt tar opp det store emnet på en helhetlig måte er spesielt fortjenestefullt. Dessuten tar hun i introduksjonsdelen opp allmenne emner; om lovene som kilder, tilblivelse og datering, de lærde utformerne av lovene, kongen som lovgiver, samt middelalderens fredsideologi. Generelt gjennomfører hun dette med innsikt, selv om forbindelsen med hovedemne noen ganger kan være vanskelig å se etter mitt skjønn.

I det kommende vil jeg ta opp et par emner i hennes rikholdige ”vifte av aspekter” og knytte noen kritiske kommentarer til det norske materialet Vogt gjennomgår. Det dreier seg om hennes sentrale tema - forbindelsen til de lærde rettssentre i Europa. Vogt presenterer rimeligvis først sine viktigste kilder, rettskildene, i deres europeiske utgangspunkt. Når det gjelder kanonisk rett er det første Gratian i Bologna (ca.1140), dessuten hans forhold til studiet av den justinianske romerretten der hun begynner med. Meg bekjent var det liksom mye i perioden før Gratian det kanoniske slektskap var på kanonistenes dagsorden, kanskje med siste del av 1000-tallet som høydepunkt. Kanonistene Bucharth av Worms (965-1025), Ivo av Chartres (1040-1125), Anselm av Canterbury m.fl. beskjeftiget seg med kanoniske slektsband i sju ledd. I Bucharths *Decretum* er hele bok 7 viet emnet incest, dvs. forbud mot ekteskap

⁴ David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, 1983; M.H.Gelting, ”Marriage, Peace, and the Canonical Incest. prohibitions: Making Sense of an Aburdity?” i *Nordic perspectives on Medieval Canon Law* (ed.M.Kopiola), 1999.

⁵ J.Goody, *The Development of the Family and the Marriage in Europe*, 1983.

innenfor sju ledd.⁶ Sannsynligvis var Burchards kjent i Norge, muligens også annetsteds i Norden.⁷ Vogt tar ikke opp disse tidlige kanonistene.

En bakgrunn for ikke å behandle disse er at hun antar at det kanoniske slektskap begynner å trenge inn i nordiske lover først etter midten av 1100-tallet. For øvrig er det først på 1200-tallet at dette slektskapsmønsteret for alvor får betydning, ifølge henne, og da i sammenheng med kongedømmenes fredspolitikk innad. Etter mitt skjønn får hun vansker med den eldste bevarte nordiske lov, Gulatingsloven. Vogt vil henføre Gulatingslovens innflokke bestemmelser om slektsansvar i forbindelse med mannebot til Magnus Erlingssons revisjon av loven i tiåret etter 1164. Hun tilføyer at disse godt kan "ha skiftet utseende ved de etterfølgende revisjoner" (s.98). Eventuelle revisjoner av G etter Magnus vet vi ikke noe om. Hun har imidlertid ikke noen overbevisende grunner for at de nevnte bestemmelsene, eller deler av dem, ikke kan være *eldre* enn Magnus-revisjonen, dvs. tilhøre Olavsteksten, som i realiteten er en fellesbetegnelse på alle bestemmelser mellom Magnus-revisjon og lovens første skriftfesting under Olav Kyrre (1067-97). Noen av bestemmelsene Vogt nevner, finnes også i fragmentet av ren Olavstekst.⁸ I 2003 har Benedicte Leborg sannsynliggjort at Olav Kyrres hirdbisp og første biskop på Vestlandet (Selje) Bjarnhard av Saksland brukte Burchards *Decretum* i sitt virke i Norge.⁹ Kunne vi tenke oss en forbindelse mellom Bjarnhards bruk av Burchards kanoniske slektskap i *Decretum* og den eldste nedskrivning av Gulatingsloven? I hvert fall passer slektskapsforpliktelser i G helt til 8. ledd godt med Burchards kanoniske slektskap. Ved opprettelsen av erkesetet i Nidaros 1152/1153 ble kanoniske bestemmelser lempet på slik at ekteskap fra 6. ledd ble tillatt i Norge.

En bruk av Burchard i den tidlige Gulatingsloven er en mulighet som eventuelt må undersøkes nærmere. Jeg vil her bare bruke dette eksemplet kritisk mot Vogt eksplisitte utsagn om at hun ikke vil fokusere på introduksjon av kanonisk rett i Norden, men på "hvilke lærde ideologier, teologiske så vel som kanoniske, der hadde indflydelse på utformingen af landskapslovene" (s.53). Uansett - når det skal konstateres påvirkning fra omfattende "lærde ideologier", må det etter mitt skjønn også være viktig å undersøke konkret om det fant sted en mulig resipering fra en kano-

⁶ James A.Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, 1987 s.187-199; M.Kerner, "Burchard v. Worms" i *Lex.d.MA (Lexikon des Mittelalters)* B II s.947-50.

⁷ Torgeir Landro, *Dei eldste norske kristenrettene. Innhand og opphav*, H.opp-gave i historie UiB V2005, s.55-62.

⁸ G 69-88,90,92-103. Av disse er 70,74-75,92,97 med i bruddstykkene C a,b,c av ren Olavstekst som er trykt i *NgL IV* s.3-14. Olavstekst er altså bare bevart i noen bruddstykker.

⁹ Benedicte Ellen Flood Leborg, *De dødes manglende fred pr.1066 i lys av Harald Hardrådes to konflikter med sacerdotium*, H.opp-gave i historie UiB, V2003 s.103-107.

nisk rettskilde med høy autoritet til en eller flere nordiske landskapslover samtidig som veiene for en slik påvirkning undersøkes. Konklusjonen kan videre bli at innføring av det kanoniske slektskap i Norden må føres lengre tilbake i tid.

Mye av høymiddelalderens rettstenkning foregikk i kryssningen mellom kanonisk rett og romerrett. Vogt legger slik en vekt på den svenske kanonisten Andreas Winroths nye studier av Gratians *Decretum* der han hevder at dekretet forelå i to utgaver, hvor bare den siste er vesentlig påvirket av romerrett.¹⁰ Siste versjon skulle ha kommet ut engang på 1150-tallet, mens det hittil har vært antatt at *Decretum* kom ut en gang for alle ca.1140. Vogt slutter av dette, som Winroth, at romerrettsstudiene i Bologna først må ha kommet i gang på 1130-tallet og ikke som tidligere antatt like etter 1088 da universitetet skal ha blitt grunnlagt. Om det er riktig at romerrettsstudiene hadde en senere oppblomstring enn tidligere antatt, passer dette tydelig med Vogts teori om at kanonisk slektskapsordning trengte inn i nordiske lover først fra midten av 1100-tallet, og at den så for alvor fikk betydning på 1200-tallet. Vogt ser nemlig ikke bare betydningen av kanonisk slektskap i forbindelse med kirke og konges fredsprogram, men mener at den fastere definerte slektskapsordningen også fikk betydning for oppklaring av forhold rundt eiendom, spesielt jordeiendom, for eksempel når eiendomsbegrepet skulle klargjøres, når faste arveregler skulle innføres, og når odels- og donasjonsbestemmelser skulle utvikles. For denne type eiendomsprosmål spilte romerretten opplagt en stor rolle, men ifølge Vogt fra ca.1200.

Det kan likevel sies at hun undervurderer den tidlige innflytelse fra romerrett på en liknende måte som hun trolig skyver begynnende innføring av kanonisk slektskap i Norden for langt opp i tid. For det første, selv om Winroths studier er sentrale, er det blitt hevdet at han overdriver tidsforskjell mellom de to utgavene av *Decretum*. Andre utgave, som kanskje er gjort ferdig av Gratians elever, kan neppe tidfestes til senere enn 1145. Romerrettsstudiene i Bologna må ha vært i full gang rundt 1130. Den første viktige romerrettslærde, Irnerius, døde trolig noe etter 1125.¹¹ En-

¹⁰ Winroth, A., *The Making of Gratian's Decretum*, 2000.

¹¹ P.Weimar i *Lex.d.Mittelalter B.V* s.663. Irnerius interesserte seg for jordeiendom og jordleie, jfr. L.Teigelack, *Die Garantiehafung des Vermieters vom klassischen römischen Recht bis zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, 1996 s.21-22. I tiden etter Irnerius får romerretten i Bologna sin første store blomstring ved de "fire doktorer": Bulgarus, "den gyldne mund" d.1141; Martinus, "rettens rikdom" d. etter 1158; Hugo d.1170; Jacobus d.1178, jfr. H.Lange, *Römisches Recht in Mittelalter.B I, Die Glossatoren*, 1997 s.151-440; P.Stein, *Römisches Recht und Europa. Die Geschichte einer Rechtskultur*, 1996 s.80-85. Synspunktene i teksten når det gjelder Winroths studier bygger på samtale med kanonisten Peter Landau, München. Landau understreker ellers mange uavklarte forhold når det gjelder de tidlige studiene i Bologna.

kelte har hevdet at det var opptil 10000 jurastudenter i Bologna ved midten av 1100-tallet.¹² I Gulatingsloven, med sin siste kjente redaksjon på 1160-tallet, finner vi et blandet bilde med hensyn til romerrettslig jurisprudence. Holder vi oss til eiendomsområdet er G arkaisk og opplagt ikke påvirket i det stykket den ikke har faste begrep når det gjelder jord og andre eiendomsforhold, samt heller ikke klare kontrastbegreper når det gjelder forholdet mellom eie og leie. (I de senere norske lovene er *eign* blitt et fast betegnelse på jordeiendom.)¹³ På den annen side finner vi klare innslag av romerrettsinnflytelse på visse områder i G, slik de tidlige glossatorene praktiserte den. Dette gjelder for eksempel rettsformer/institusjoner som trelldom,¹⁴ *iura regalia* (kongens rett til herreløse ting) og ganske klart leieformen *ususfructus* når det gjelder jordleie. Denne leieformen, som ga jordleier lite sikkerhet, ser ut til å ha blitt kopiert til minste detalj. Når det gjelder veiene til en slik tidlig resipering har jeg annetsteds argumentert for at den kan ha gått over Lincoln i England som hadde nære forbindelser med Norge på 1100-tallet, ikke minst på det kirkelige området. Lincoln var et senter for rettsstudier på denne tiden, og vi vet at biskopen der i 1153 hadde et eksemplar av den justinianske *Digesta*.¹⁵

Det er vanskelig å gi en klar konklusjon når det gjelder de punktene jeg har tatt opp av Vogt studier. Om det er tilfelle at innpassing av det kanoniske slektskap i nordisk lovgivning kan trekkes tilbake til første halvdel av 1100-tallet, må vi kunne slutte at sammenkoplingen av kanonisk slektskap og kongens indre fredspolitikk ikke ha vært så nær i den første fase. Vogt påpeker jo også selv at kanonisk slektsforståelse har røtter langt tilbake i tidlig middelalder, selv om hun ikke tematiserer hvordan denne var i europeiske lover i tidlig middelalder. Dette utelukker selvsagt ikke at en tettere sammenkopling kan ha kommet i stand noe senere når fredsideo-

¹² Hermann Dilcher i HRG I (Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte) s.1708-12.

¹³ Vogt sier (s.81) at distinksjonen mellom løsøre og fast eiendom ikke har plass i romerretten, mens den finnes i alle nordiske landskapslover. Distinksjonen finnes imidlertid ikke i Gulatingsloven. Dette siste har likevel ikke rot i romerrett, men skyldes trolig vag begrepsbruk om eiendomsforhold i G.

¹⁴ Tore Iversen, Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen, 1997 s.71, 78-81 og passim.

¹⁵ Se min "Property and Land Tenancy. Norwegian Medieval Laws and the the European Learned Law" i *How Nordic are the Nordic medieval Laws* (eds. D.Tamm and H.Vogt) 2004. For litteratur vedrørende tidlig romerrett i England, bl.a. gjennom den romerrettslærde Vacarius som kom fra Bologna i 1143, se denne artikkel. Det er mye som kan tyde på at Lincoln på dette tidspunkt var et viktigere rettscenter enn Oxford. Også Vacarius kan ha virket i Lincoln og der utarbeidet sin svært innflytelsesrike *Liber Pauperum* – en manual med utdrag av justiniansk romerrett.

logien virkelig trengte gjennom. I Norge var det fra Magnus Erlingsson kongedømme. Dette anfekter slik ikke teorien om sammenhengen mellom kanonisk slektskap og middelalderens fredsideoologi, som Vogt har til et hovedmål å underbygge. Når det gjelder lovenes interesse av mer stringente begreper rundt jordeiendom, må Vogt ha rett i at denne først og fremst hører 1200-tallet til. I Gulatingsloven ser det likevel ut til å ha vært en begynnende interesse. Et synspunkt å understreke er at *konkrete* undersøkelser er påkrevd når det gjelder innflytelse fra europeiske rettsentre i nordisk middelalder.

Jeg har likevel forståelse for at hun ikke har hatt høve til å gå i dybden i alle aspekter og implikasjoner innen sitt store prosjektet om slektskap. Hennes fortjeneste er jo nettopp at hun gir en oppsummerende gjennomgang av flere aspekter under en helhetlig synsvinkel. Denne helhetlige synsvinkel greier hun i det store og hele greier å fastholde. Flere områder kunne vært utførlig kommentert, men skal her bare kort kommenteres, f.eks. ”Slægten som rettssubjekt” (s.153-195). Hennes perspektivrike fremstilling med konklusjon er at kirken slett ikke var motstander av kollektive tankeganger, eksempelvis kollektivt slektsansvar. Videre er avsnittet om odelsrett (s.253-280) spesielt interessant i norsk sammenheng. I både Gulatings-, Frostatings- og Landsloven utgjør det kanoniske slektskap rammene for odelsretten. Fordi G sier at jorden måtte ha gått i arv i 5 generasjoner, svarende til bestemmelsene innført i 1152/3, mener Vogt at odelsrett som slektsforkjøpsrett må ha kommet etter 1152/53. I denne forbindelse bruker hun også mangel på omtale av odelsrett i sagalitteraturen som en indikasjon på at den ikke har dype røtter. Imidlertid tar hun da ikke med de atskillige sagasteder (*Heimskringla*, *Har.Hårf.s saga* kap.6, *Saga Oláfs Konungs hins helga* kap.1, *Egils saga* kap.4, *Fagrskinna* kap.2) som på noe forskjellig måte forteller at kong Harald tok odelen fra bøndene og lot dem betale avgifter. Spørsmålet er om vi her, og i enkelte steder lovene, bl.a. i begrepet *haugodal* kan se et eldre og mer allment odelsbegrep, slik Per Norseng gjør.¹⁶ Hvilket forhold det da måtte være mellom de to odelsbegrepene er fortsatt et uløst spørsmål.

Til slutt skal nevnes gjennomgangen av ekteskapet (s.281-306). Vogt fremholder viktigheten av det frivillige samtykket i ekteskapet og ekteskapet som sakrament fra pave Alexander III (1159-81). Likevel var lovenes viktigste interesse å sette opp grenser for ekteskapet etter den kanoniske slektsordning, samt at de påpekte slektens

¹⁶ G 87, 276, L VI 16. Per Norseng, ”Odelsrett – the Norwegian reitrait lignager ” i *Land, Lords and Peasants Peasants' right to control land in the Middle Ages and the Early moderen Period – Norway, Scandinavia and the Alpine region* (eds. Tore Iversen & John Ragnar Myking) 2005 s.201-227, spes. S.209; d.s, ”Kommentar til Christer Winberg”, NHT 2/1991 s.275-77.

interesser i ekteskapsinngåelsen gjennom foreldre, giftingsmann og vitner. Hun understreker at frivillig konsensus ikke må forstås i retning av moderne individualisme. Summe summarum er Vogts foreliggende arbeid ytterst verdifullt, fordi hun har maktet å gi en bred gjennomgang av et sentralt område i høymiddelalderen, slektskap. Med sitt helhetsperspektiv og sitt europeiske ståsted vil boka i fremtiden kunne bli utgangspunkt for interessante diskusjoner på flere områder.

Tore Iversen (f. 1939) er førsteamanuensis ved Historisk institutt, NTNU, siden 1995. Forskningsopphold ved Harvard University og Leopold-Wenger-Institut für Rechtsgeschichte ved universitetet i München. Tore Iversen tok dr.art.-graden ved UiB i 1995 med avhandlingen “Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen”. Han har arbeidet med tema som “lærd rett” i middelalderen, utvikling av tidlig leilendingsvesen. Han er nå, sammen med Jon Myking, leder av NFR-prosjektet “Bønders råderett, middelalder og tidlig nytid, en sammenlikning mellom Norge, Norden og Øst-Alpeområdet”.

Steinar Imsen (red.): Den kirkehistoriske udfordring. Senter for middelalderstudier. Skrifter nr. 19. Tapir Akademisk Forlag, Trondheim 2005. 199 s. ISBN 82-519-2009-4 (h.).

Bokomtale ved Per Ingesman

Denne publicering af foredragene fra et seminar på Røros 18.-20. juni 2004 har fået titlen *Den kirkehistoriske udfordring*. Allerede ved at spørge, fra hvem udfordringen kommer, og til hvem den er rettet, får man serveret en hovedpointe i bogen. Kredsen af bidragydere viser klart, at modtagerne af den kirkehistoriske udfordring er først og fremmest historikere, men også arkæologer og kunsthistorikere, litteraturhistorikere og filologer, der beskæftiger sig med norsk middelalder. Som afsendere af udfordringen står ingen tilsvarende personkreds, for der findes tilsyneladende ingen norske kirkehistorikere, der arbejder med middelalderen. Udfordringen kommer altså fra selve *emnet*, ikke fra den videnskabelige disciplin, der beskæftiger sig med – eller burde beskæftige sig med – emnet. Det, som bogen giver læseren svar på, er de to helt oplagte spørgsmål: For det første hvorfor middelalderen er blevet nærmest udgrænset af norsk kirkehistorisk forskning. For det andet hvordan historikere og forskere fra andre fag kan bringe kirke og religion tilbage på en central plads i norsk middelalderforskning. Svaret på det første spørgsmål gives først og fremmest i Steinar Imsens forord og i bogens to første, mere principielt anlagte artikler, af henholdsvis Sverre Bagge og Tarald Rasmussen, mens den række casestudies, der følger efter, kan opfattes som illustrationer af, forslag til og overvejelser over, hvorledes den kirkehistoriske udfordring konkret skal tages op. Jeg skal opholde mig mest udførligt ved Bagges og Rasmussens artikler, mens jeg forholder mig mere selektivt og kortfattet til de øvrige.

I sit forord slår Steinar Imsen med det samme ned på det centrale forhold, at norsk interesse for middelalderens historie har været præget af et særligt nationalt paradigme, hvori det var vanskeligt at indplacere kirken på grund af dens karakter af på samme tid national og international. Efter reformationen var det let at fordømme middelalderens norske kirke som ikke blot unational og statsfjendtlig, men også som en trussel i konfessionel henseende. Også fordomme i de forskellige akademiske miljøer har ifølge Imsen bidraget til at marginalisere middelalderens kirkehistorie. På historikerside har der været en opfattelse af, at man godt kunne skrive om middelalderkirkens institutionelle, økonomiske og politiske aspekter, om kirken under en magtsynsvinkel med andre ord, mens ”man helst ikke burde opholde sig på det indrekirkelige området” (s. 10). Om de teologisk uddannede kirkehistorikere siger

Imsen, at de synes at have ment, at kun de hadde den nødvendige kompetence til at behandle det kirkehistoriske materiale på profesjonel vis. Hvorfor de så alligevel ikke har gjort det for middelalderens vedkommende, må man springe frem til kirkehistorikeren Tarald Rasmussens artikkel for at få opplyst.

I sin artikkel "Erkjennelse og interesse – middelalderen i norsk kirkehistorieskriving" peger Rasmussen på, at ligesom den almindelige historieskrivning har spillet en viktig rolle i det norske nasjonsbyggningsprosjekt i 1800- og 1900-tallet, så har kirkehistorieskrivningen haft en tilsvarende funksjon i at videreføre og bekrefte en luthersk konfessionel identitet. Det sendte automatisk middelalderen til en bundplacering i en oppgørelse over, hvilke kirkehistoriske perioder det var værd at beskæftige sig med. Den middelalderlige kirkehistorie kunne tegnes som negativ baggrund for den teologiske fornyelse, som den lutherske reformation bragte, men nogen grobund for et selvstendig kirkehistorisk arbeid med middelalderen var der ikke.

Kun på ét punkt kunne den norske nasjonale tradisjon for kirkehistorieskrivning interessere sig for forhold i middelalderen. Idet reformationen som sådan i vid utstrækning var et dansk prosjekt, stod to poler tilbake som virkelig værd at beskæftige sig med i norsk kirkehistorie, fordi de på samme tid bekreftede både kirken og nasjonen: For det første kristendommens indførelse i Norge i 900- og 1000-tallet, for det andet lægfolkets religiøse revolusjon i 1800-tallet, hvor den sande lutherske kristendom for alvor nåede ut til det norske folk. Som den eneste undtagelse med hensyn til middelalderlige emner har kristningen af Norge derfor optaget kirkehistorikere – og i øvrigt også almindelige historikere – siden midten af 1800-tallet. Også det er sket ut fra en nasjonal vinkel: Man understregete ikke minst, hvorledes Norge blev kristnet fra vest, ikke fra syd, og hvorledes det blandt nordmændene ligesom blandt angelsakserne skete med bevarelse af folkesproget som religionens sprog.

Her står ifølge Rasmussen stillingen den dag i dag: Der er flere norske kirkehistorikere, der har beskæftiget sig med kristningen fra vest og med båndene mellom Norge og England i kristianiseringsperioden, mens det er "svært sjelden at norske kirkehistorikere de siste par generasjonene har gitt seg i kast med andre middelalderemner" (s. 33). Kirkehistorikernes manglende beskæftigelse med middelalderen karakteriserer Rasmussen avslutningsvis som "en konfesjonelt betinget forsømmelse", ligesom han påpeger, hvorledes den har ført til, at historikerne har måttet trøde til, når der har skullet skrives om kirkehistoriske emner. Dermed er vi tilbake ved konstateringen fra forordet: Det har udelukkende været historikerne, der har arbejdet med den norske middelalders kirkehistorie, og de har først og fremmest interessert sig for kirke og kristendom i et magtperspektiv – "langt sjeldnere har vi her i landet sett historikere som har klart å gi en normal og kompetent kulturhistorisk behandling av kristendommen som religion" (s. 34).

Sans for kirken som en samfundsmagt, men ikke for kristendommen som religion. Det er ifølge Tarald Rasmussen, hvad der har kendetegnet norske middelalderhistorikere, når de har beskæftiget sig med kirkehistoriske emner. Og det er ikke nogen uretfærdig karakteristik, hvis man ser, hvad en af de norske historikere, der ifølge Rasmussen selv i høj grad har inkluderet kirkehistoriske perspektiver og emner i sin forskning, har at sige om sagen.

Også Sverre Bagge, der har kaldt sin artikel ”Norsk kirkehistorie – tradisjoner og utfordringer”, indleder med konstateringen af, at norske kirkehistorikere har forsømt middelalderen, og at det i første række er profanhistorikere, der har interesseret sig for den middelalderlige kirke. Hos dem er det kirkens rigdom og magt, der især har optaget forskerne, og ikke mindst har forholdet mellem stat og kirke stået centralt. Bagge nævner en række centrale arbejder om den norske middelalderkirkes organisation, jurisdiktion og administration, der har givet et godt billede af kirken som samfundsmagt, ligesom han fremhæver, hvorledes man også fra såvel en agrarhistorisk som en idehistorisk synsvinkel har beskæftiget sig med den norske middelalderkirke, med henholdsvis dens rolle som jordejer og dens ideologiske strid med kongemagten. Men også han må konstatere, at når det drejer sig om de indrekirkelige forhold, herunder det rent religiøse, så er det begrænset, hvad der har været gjort – selv om interessen synes i stigen.

Hovedsagen i Bagges artikel er imidlertid hans eget bud på, hvad der skal gøres med hensyn til den middelalderlige kirke. Han gør først opmærksom på, at der er meget kildemateriale, som ikke er blevet udnyttet. Specielt fremhæver han den omfattende religiøse oversættelseslitteratur, der traditionelt er blevet betragtet som værende af ringe interesse. Men hvad er det, historikerne skal søge at belyse? Her viger også Bagge selv tilbage for at begive sig ind på det egentlige kirkehistoriske område. Det er ikke det rent religiøse, ikke det indrekirkelige, der er det centrale: ”Den største utfordringen ligger likevel på det samfunns- og sivilisasjonshistoriske området, i foreningen av det religiøse og det administrative” (s. 18). I forlængelse af Arne Odd Johnsens synspunkter fra midten af 1900-tallet argumenterer Bagge for, at kirken i middelalderen ikke skal vurderes negativt for sin samfundsmæssige magtstilling, men tværtimod positivt for sin rolle som civilisationsbærer i det datidige samfund. Bagge lægger især vægt på den bureaukratisering af det religiøse, som den middelalderlige kirke stod for, og som ifølge ham ikke var en hindring for udviklingen af en verdslig statsmagt, men lige det modsatte: Selv om der skete en splitelse af centralmagten i en statslig og en kirkelig organisation, som i hvert fald i perioder var i konflikt med hinanden, så taler alt for, ”at den totale samfunns- og statsmagt var betydelig større gjennom utbyggingen av den kirkelige organisasjonen enn den ellers ville ha vært” (s. 24).

Også for Bagge som historiker er det således samfundsudviklingen i middelalderen, der er i centrum, mens kirken kun bliver interessant på grund af dens bidrag hertil. Jeg skal som sagt ikke komme mere detaljeret ind på alle de artikler med karakter af casestudies, der følger efter Sverre Bagges og Tarald Rasmussens artikler. Lad mig starte med at gøre opmærksom på, at en række af dem ligger fint i forlængelse af Sverre Bagges understregning af, hvori en af de helt store af den middelalderlige kirkes civilisationsbærende indsatser bestod, idet de er fælles om en interesse for studiet af den middelalderlige skriftkultur og kirkens betydning for den. Det gælder først og fremmest de fire afsluttende artikler af Lars Boje Mortensen, Espen Karlsen, Jan Ragnar Hagland og Jón Viðar Sigurdsson.

Latinisten Lars Boje Mortensen påpeger i sin artikel om ”Den norske middelalderlitteratur på latin”, at selv om man i Norge og Island først og fremmest skrev historie og litteratur på folkesproget, og man derfor ikke finder nogen stor latinskribent som f.eks. den danske Saxo, så var latinen dog et vigtigt medium for den højmiddelalderlige bog- og litteraturhistorie. Også han nævner oversættelseslitteraturen som vidnesbyrd om en omfattende norsk og islandsk reception af den latinsksprogede skriftkultur fra det europæiske udland. Latinisten Espen Karlsen følger op med en redegørelse for ”Liturgiske bøger i Norge inntil år 1300 – import og egenproduktion”, hvori han gør opmærksom på, at de liturgiske bøger fra norsk middelalder er centrale for studiet af ikke blot kirken i middelalderen, men også fremvæksten af en skriftkultur baseret på det latinske alfabet. Desværre er de liturgiske bøger i vid udstrækning kun bevaret i fragmenter, der kræver en møjsommeligt registrering og analyse for at kunne tjene til belysning af forhold som f.eks., om der var tale om bøger, der var importeret fra udlandet eller produceret i Norge selv. Men gennemføres disse studier, så kan der udvindes vigtige resultater, også hvad angår omfanget og karakteren af de kirkelige kontakter med og påvirkninger fra udlandet. Afslutningsvis fremhæves, at man i sådanne fragmenter har en vigtig, men hidtil kun ringe benyttet kildekategori til norsk middelalder, og at man foruden af de liturgiske bøger også kan finde fragmenter af f.eks. antikke forfattere og kirkefædre, romerret og kanonisk ret. Som Lars Boje Mortensen kan også den norrøne filolog Jan Ragnar Hagland, der har skrevet en artikel om ”Kyrkja og den folkespråklege skriftkulturen”, siges at uddybe et af de punkter, Sverre Bagge nævnte, det om oversættelseslitteraturens betydning. Blandt andet igennem oversættelser af værker fra den vesteuropæiske latinske skriftkultur spillede kirken en central rolle også for udviklingen af den folkesproglige skriftkultur. Samme tema, men med fokus eksplicit på Island, behandles i historikeren Jón Viðar Sigurdssons artikel om ”Høvdingene, storkirkene og den litterære aktiviteten på Island fram til ca. 1300”. Den peger ikke på kirken alene som central for skriftkulturens introduktion og særegne udvikling på Island, men

derimod på den alliance mellem høvdingene og den nye religion, der kom til at dominere det islandske samfund i århundrederne efter kristendommens indførelse. Spørgsmålet er her, hvorfor høvdingene ikke bare støttede indførelsen af kristendommen, men også blev centrale i udviklingen af den nye litterære kultur, der var introduceret med skriften. Som svar fremfører forfatteren den tese, at koblingen mellem høvdinge, kirke og skriftkultur kunne bruges til at etablere et kulturelt skel mellem en elite og resten af folket.

De øvrige casestudies repræsenterer i højere grad punktnedslag i emner, kilder og institutioner fra Norges middelalderlige kirkehistorie. I modsætning til den kulturhistoriske interesse for skrift og bøger i de lige omtalte bidrag er der en klar socialhistorisk vinkel i arkæologen Jan Brendalsmos artikel om udviklingen af præstegårdene igennem norsk middelalder, historikeren Anne Irene Riisøys artikel om kristenretternes bestemmelser om gravlægning som kilde til vikingetidens og den tidlige middelalders samfundsstruktur og historikeren Tore Iversens artikel om den kanoniske rets påvirkning på højmiddelalderens lovgivning om fattigforsorg. Mest opmærksomhed på de eksplicit kirkehistoriske problemstillinger forekommer der mig at være hos historikeren Eldbjørg Haug og kunsthistorikeren Erla Bergendahl Hohler. Hohler peger på kunsten som en kildegruppe, der er fuld af informationer af kirkehistorisk art, også vedrørende folkelige holdninger til religionen. Haug påpeger i sin artikel ”Noen refleksjoner etter arbeidet med Utstein klostres historie”, hvor god en inngang til kirkens og religionens rolle i middelalderen klostrene som institutioner og det religiøse liv, der levedes i dem, er. Og hun er klar over, at nutidens historikere ikke kan standse ved klostrenes gods og deres forhold til det omgivende samfund, men nødvendigvis må gå videre og spørge, hvad munke og nonner i grunden foretog sig i klostrene. Her møder vi moderne historikere muligvis fænomener, vi vil opfatte som ”sære, ekle og annerledes” – en religiøs fanatismes udslag i selvpinsel og ekstrem askese, i helgendyrkelse og mirakeltro. Men netop sådanne fremmedartede fænomener repræsenterer ifølge Haug den virkelige udfordring, den, der både åbner for ny forståelse af middelalderen og det religiøses rolle i datiden – og for øget selvindsigt for os selv og vor samtid (s. 108 og 114).

Groft sagt er det dels de mere materielle sider af de store samfundsmæssige ændringer, som fulgte med kristendommens indførelse i Norge, dels kirkens betydning for udviklingen af middelalderens kunst og kultur, der behandles i denne bog. Som redaktør er Steinar Imsen godt klar over, at der ”mangler bidrag om det religiøse i mer egentlig forstand, enten det nå dreier seg om bokens religion, teologien og liturgien, eller om religionen slik den utfoldet seg blant folk flest, i hverdag og fest” (s. 11). På den måde afspejler bogen, at historikerne fortsat er mest optaget af deres egne problemstillinger, hvad enten det er de gamle af social- og samfundshistorisk

art eller de nyere af kulturhistorisk tilsnit. At en virkelig fokusering på kirkens og religionens rolle i middelalderen nødvendigvis må bevæge sig ind på mentalitetshistoriske, religionshistoriske og – selvfølgelig – kirkehistoriske problemstillinger, får vi kun antydninger af i bogen. Alligevel repræsenterer bogen et vigtigt skridt i den rigtige retning, og jeg kan kun anbefale den, også til læsere uden for Norge.

Skal den nye interesse for kirke og religion, som bogen er udtryk for, føres afgørende videre, bør norske middelalderforskere dog nok lade sig inspirere lidt mere af, hvad der foregår uden for landets grænser. At der er meget at hente i den internationale middelalderforskning, er adskillige af bidragsyderne til bogen udmærket klar over. Men der kunne efter min mening også hentes inspiration i de andre nordiske lande, hvis historikere synes at være kommet lidt længere på området, end man er i Norge. Som eksempel kan nævnes svenske og finske studier i middelalderlige mirakelberetninger og pilgrimsrejser, dansk forskning i gilders og lavs religiøse indhold samt en helt ny interesse blandt danske historikere for den internationale kortsogbevægelses lokale gennemslag.¹

¹ Anders Frøjmark: *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltid*, Uppsala 1992; Janken Myrdal och Göran Bäärnhielm: *Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser*, Skara 1994; Christian Krötzel: *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert)*, Helsinki 1994; Lars Bisgaard: *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Odense 2001; Lars Bisgaard og Leif Søndergaard (red.): *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, Odense 2002; Kurt Villads Jensen m.fl.: *Danske kortsog. Krig og mission i Østersøen*, København 2004.

Per Ingesman (f. 1953) er professor i kirkehistorie ved Afdeling for Kirkehistorie og Praktisk Teologi, Aarhus Universitet, Tåsingevej 3, DK-8000 Århus C, e-mail: PI@teo.au.dk. Han har skrevet bøgerne *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (Lund 1990) og *Provisioner og processer. Den romerske Rota og dens behandling af danske sager i middelalderen* (Århus 2003). Dertil har han været medredaktør af en lang række antologier om dansk historie og kirkehistorie i middelalder og tidlig moderne tid, senest *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder* (Århus 2000).

Egil Kraggerud (red.): Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter. Oslo-humanistene: Skrifter i utvalg 4. Universitetsforlaget, Oslo 2004. Pp. 382. ISBN 82-15-00318-4.

Bokomtale ved Claes Gejrot

Bishop Jens Nilssøn of Oslo (1538–1600) stands out as one of the most important Norwegian writers of the 16th century. Sermons and other material directly related to his episcopal duties, written in Danish, have already been published by Norwegian scholars. In the present volume, his Latin writings are made available in modern editions and translations. The book is the result of the impressive efforts above all by the editor Egil Kraggerud, but also by a number of other Oslo scholars, who have taken part in the translation work.

The texts — verse and prose — all reflect the various fields that interested Jens Nilssøn. We find here didactic poems that show the bishop's knowledge of the astronomical achievements of the time (he was an acquaintance of the famous Tycho Brahe), learned biblical commentaries, and — on a more personal level — wedding poetry and elegies over loved ones as well as a short autobiographical piece.

On one hand, the scope of the contents and the erudite (often mythological) references in the texts make them typical writings of a learned man of this period. But on the other hand, as they tell us so much about the man himself and his family, they are also notable as original products.

The first text in the book was written in 1577. The poem *De portentoso cometa* (translated by Anne Katrine Frihagen and Bjørg Tosterud) consists of 106 verses — as all the poetry in the volume written in elegiac distichs. It alludes directly to Brahe's earlier observations (*De nova stella*, 1572) and conveys to the reader the widespread notion that the comet now seen was a sign of the sins and misery of the world.

This poem is followed by *Elegidion* (translated by Kraggerud). This interesting poem — which in spite of its title ('A Little Elegy') is almost 900 verses long — gives us glimpses of the author's private life and thoughts. The initial framework of the poem is the compulsory and exasperating episcopal visitation of distant parishes in the summer of 1581, but the narration reaches a dramatic turning point when the bishop is reached by terrible news from home: his beloved daughter (only three years old) has suddenly died. The large remaining part of the poem then reveals the mournful father and Bishop coming to terms with the old Christian problem of accepting what God has decided. In the first part, the modern reader is struck by fascinating

Latin renderings of the Norwegian landscape and peculiarities: as for instance in the description of the mountainous Tinn region (p. 60, vv. 73–74 : *Est locus, aërias ubi Thinna paræcia rupes / inter et anfractus undique pressa iacet*), where we can see how in order to cross the snowy summits of *Gaustadfjellet* the inhabitants had to tie skis to their feet. As is suggested in the commentary, our writer cleverly borrows the Mercurian winged shoes — *talaria* — for this rare concept: *Attamen oppositis plantis talaria nectens / transit inoffenso per iuga celsa gradu* (ibid. v. 89–90). Also the relatively short piece printed after this poem, *Monodia* (with a translation by Hilde Sejersted and Kari Skard), is an example of Jens Nilssøn's lamenting poetry. Here, he mourns the death of his first wife in 1583.

We meet quite a different category in the set of writings called *Epideigma* and *Stikhidion* (with a translation by Frihagen and Tosterud), Bible commentaries in prose and in verse respectively. The prose text is a traditional *expositio* of the initial chapter of Genesis, intended for the use of pupils in Oslo. Not surprisingly, he takes the opportunity to educate his young readers in astronomical details, but he also adds some basic topographical and zoological facts (pp. 176–186). The 52 distichs that follow after the prose text repeat and emphasize important parts of Gen. 1–2. In the same field, the present volume also includes a lecture of 25 Latin pages exposing Gen. 1 (*In Genesis*, with a translation by Mette Heuch Berg and Nils Berg).

Idyllion and *Adversus calumniam hyperaspistes* (with translations by Sejersted and Skard) are poems written on the occasion of the author's second marriage (in 1586). The reading of the first one (258 verses) is heavily burdened by a multitude of Graeco-Roman mythological references, and it is only at the end of the learned poem that the author actually turns to his bride, Anna Glad (Lat. *Anna Læta*), who was only fifteen years old. He cannot resist the obvious possibilities of making puns: *et probitate sua curas mihi Læta molestas / leniet ac verbis officiisque pijs. // Viuat Læta mihi sociali fœdere iuncta / et paragat Lætos ambrosiosque dies* (p. 256, vv. 228–242). The brief (32 verses) but indeed furious poem that then follows stands in sharp contrast to the other text. The author's anger is directed at the malicious gossip and slander that his marriage to the young Anna seems to have caused. The slanderer is compared to rodents gnawing at the innocent (*insons*) bishop: *Insontem rodīs, sed frustra, dente maligno / eructans miris impia verba modis* (p. 258, vv. 13–14), but, in the end revenge will come: *Et conturbatos trepida formidine vultus / insons ridebit despicietque tuos* (p. 260, vv. 25–26).

The edition ends with the autobiographical *Sylvula* (translated by Kraggerud). In addition to these works, a couple of poems by other authors and a contemporary verse translation of one of the poetic works are also included (pp. 374–379).

The introductions to the separate texts and the following notes to the contents (all

in Norwegian) are valuable and in most cases they answer the questions that may be raised by a reader not familiar with Jens Nilssøn and his ideas. (Sometimes, though, the reader is left without explanations: e.g. *Wollinus* p. 244.) The notes also explain most of the references to Graeco-Roman mythology. The translations into Norwegian are printed parallel to the Latin texts. They are easy to use, and they are generally characterized by precision and fluency. In the introduction (p. 16) the editor declares that the translators have intended to follow the Latin texts closely, and this is true throughout the book with only a few exceptions (e.g. p. 348 where *Stafuang/er/* is left out of the translation).

In the short introductory part of the book the reader will also find the guiding principles for the Latin editions (pp. 13–16). As to normalizing the punctuation and orthography, the editor has wisely chosen a middle way with the ambition to simplify for the reader only where this is necessary. Although many of the orthographical inconsistencies that were of course typical of the time (cf. e.g. p. 66: *fædere* and p. 256: *fædere*) are preserved, the result is a printed Latin text that helps the reader to quickly grasp the syntax. A small detail might be mentioned here: The square brackets that on some occasions are used in the text need to be explained, for instance those enclosing a passage of 12 lines on pp. 342–344. The signs are perhaps added to show that the lines are a later addition, but as nothing is said about it, the reader cannot be certain.

Some critical notes have been placed directly below the Latin texts. Here we find information on the few certain misprints in the 16th-century prints that have been corrected by the editor. Furthermore, the editor has added a number of textual comments in a separate chapter (pp. 353–373). These are explanations of the sometimes complicated syntax, remarks on the vocabulary or on suspected printing errors. But we also find interesting discussions on parallels in classical and later texts. All the commentaries are very useful, but their presentation in the book is slightly irritating for the reader — especially before you have understood the system. If you want to check if there are any comments to a certain passage it is necessary to look up three separate sets of notes. Sometimes you meet only cross-references: For instance, note 16 in the translation on page 31 leads to the notes on the contents (on p. 38), and there it says ‘see n. to the Latin text’ (‘se n. til den lat. teksten’). Most readers would then look below the Latin text, but the comment referred to is instead found in the additional commentary on the Latin text, in this case on p. 354. (An additional problem for the reader in this case is that the commentary on p. 354 refers to the wrong line in the Latin text: line 26 instead of 25. Unfortunately, several line references to the first text seem to have been mixed up during the printing stage of the book.)

But these are minor matters. All in all, the present volume is a remarkable achievement. Admirably fulfilling its most important purpose — to present and explain to modern readers texts that display not only the learned writings and ideas of an Oslo humanist in the 16th century but also something of his private life and thoughts — it is a most welcome addition to our knowledge of Nordic Neo Latin.

Claes Gejrot, 1960, docent i latin, huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium. E-post: claes.gejrot@riksarkivet.ra.se. Hans forskning har framför allt rört svenskt medeltidslatin och nylatin samt birgittinska texter och diplomatik. Publikationer bl.a. *Diarium Vadstenense: The Memorial Book of Vadstena Abbey* (1988, 1996), *Diplomata Novevallensia: The Nydala Charters 1172-1280* (1994), *Poems for the occasion (Neo-Latin Poetry from Seventeenth-Century Sweden*, med A. Ström, 1999), *Diplomatik och äkthet: Om medeltidsbrevens autenticitet – metoder och exempel (Arkiv, samhälle och forskning*, 2004), *Diplomatarium Suecanum* 7:6, 9:2–4, 10:3–4, 11:1 (1991–2006).

Mette Svart Kristiansen (red.): Tårnby. Gård og landsby gjennom 1000 år. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 54, Moesgård, Højbjerg 2005. 576 sider, dansk med engelsk sammendrag og figurtekster. ISBN 87-88415-37-6.

Bokomtale ved Petter B. Molaug

Utgangspunktet for denne monumentale boken er arkeologiske utgravninger som foregikk i 1993 og 1994 på øyen Amager i forbindelse med anleggelsen av Øresundsbroen. Omfanget av utgravningene var bestemt av traseen for motorveien og jernbanen. Svært mange av leserne vil ha kjørt over området der utgravningene fant sted, mellom Kastrup flyplass og København. Området og jernbanestasjonen heter fortsatt Tårnby. Mens det er AS Øresundsforbindelsen som har betalt for de arkeologiske nødutgravningene, har forskningsprosjektet som bl.a. har resultert i denne boken, vært finansiert av Statens Humanistiske Forskningsråd i Danmark. Forskningsprosjektet ble gjennomført i perioden 1999 – 2001. Det har vært et tverrvitenskaplig prosjekt med arkeologer, historikere og naturvitere fra en rekke forskjellige danske institusjoner. Listen over forfattere teller hele 16 navn. Leder for prosjektet og også redaktør av publikasjonen og eneforfatter eller delforfatter av hele 7 av kapitlene er arkeolog, cand. Mag. Mette Svart Kristiansen, lektor i middelalderarkeologi ved Aarhus Universitet, Moesgård. I det følgende er de omtalte kapitlene skrevet av henne hvis ikke annet er nevnt.

Landsbyen Tårnby har en historie som strekker seg fra 900-tallet til 1800-tallet. I prosjektet er behandlet perioden ca.1000 til begynnelsen av 1800-tallet. På langt nær hele landsbyen er utgravd. Fra rundt 1500 til 1800 var det mellom 12 og 14 gårder der (Gabrielsen kap.13: 494). En av disse lå midt i det sentrale utgravningsfeltet på 7500m² fra 1993-94, og de sentrale bebygde delene av denne gården kunne følges gjennom hele middelalderen og inn i nyere tid frem til midten av 1800-tallet. Den (gård nr. II) er i boken kalt for Tårnbygården. I tillegg ble det på det sentrale utgravningsfeltet funnet deler av en annen gård hvor det særlig ble funnet levninger fra nyere tid (gård nr.III). I de danske eldre landskapslovene kalles gårdene i en landsby for hustoft eller toft (norsk tuft, svensk tomt). Toften er en fysisk avgrensning av eiendomsretten til den enkelte gård i en landsby, viktig både for skatte- og avgiftsberegning og for beregning av gårdens andel av de felles åker- og engområdene i landsbyen. Toften omfattet i middelalderen de sentrale bygningene og særlige akti-

vitets- og dyrkingsområder, som for eksempel kålhager. Viktig er derfor den fysiske avgrensingen av toften, med gjerde eller med grøft. I publikasjonen henvises til Peter Carellis gjennomgang av dette temaet i hans doktorgradsavhandling fra 2001 (Carelli 2001:43ff., 411ff.). Carelli legger spesielt vekt på grøftenes betydning som eiendomsgrenser. Dette er den samme funksjonen som grøfter har hatt i tidlige byer fra vikingtiden, som Ribe, Birka og Kaupang og i middelalderbyene. Spennende er også tanken om at tomtebredden var det opprinnelige utgangspunktet for eiendommens andel av landsbyens avgiftsgrunnlag, før boltall ble tatt i bruk (Svart Kristiansen kap.1: 15 og note 8, sml. Porsemosen 1981:454). Bredden på Tårnbygården er målt til mellom 42 og 45 m i flere faser før ca. år 1300. Også her kan det være likheter mellom by og land. Kapittel 4 av Thomas Roland er viet til grøfter og gjerder (hegn) med en grundig diskusjon av dateringer og funksjon.

Tårnby nevnes i skriftlige kilder første gang i 1135 da kong Erik Emune gir et bol i Tårnby til en prebende ved domkirken i Lund. På slutten av 1100-tallet søker erkebiskop Absalon av Lund og Roskilde paven om å få testamentere det gods som kong Valdemar I tidligere har overdratt ham på Amager til kirken i Roskilde. Dette omfatter også en kirke. Gabrielsen legger vekt på at bispegodset på Amager og i øvrig rundt København skulle bindes til underholdet av borgen i Havn (Gabrielsen: 491-2). I 1416 kom Amager inn under kronen, sammen med Københavns slott. I 1623 ga Christian IV bøndene på krongodset i Københavns len rett til å gjøre bygningene til arvelig eiendom, mens jorden kortsatt var festejord. Dette resulterte i at det utviklet seg et eiendomsmarked på Amager. Bøndene ble kvitt hoveriplikten, trolig fordi kongen ville stimulere produksjonen av varer for København by. Dette var først og fremst kjøtt, melkeprodukter og grønnsaker, og bøndene på Amager var den viktigste leverandøren av grønnsaker og melk fra 1500- til 1700-tallet (Gabrielsen: 494). På midten av 1800-tallet ble området for landsbyen i økende grad nedbygget med småhusbebyggelse.

Arkeologiske utgravninger av landbebyggelse i Danmark har lange tradisjoner. I Danmark har Axel Steensberg vært den som har gjennomført flest utgravninger av middelaldergårder. Mest kjent er utgravningene i Store Valby og Borup, begge på Sjælland (Steensberg og Østergaard Christensen 1974, Steensberg 1983). Her ble både utgravd bygningsrester og deler av åkre. Mest kjent er nok utgravningene av forhistoriske landsbyer. Her tok C.J. Becker alt tidlig på 1960-tallet i bruk flateavdekning som arkeologisk metode (Becker 1987). Tradisjonelt blir overflatetorv og ployelag med denne metoden fjernet med maskin ned til naturbakken. I denne tegner seg alle nedgravninger, som stolpehull, veggriller, og nedsenkete ildsteder i bygninger, kokegroper og avfallsgroper utenfor bygninger og hull etter gjerdestolper, grøfter og renner for drenering og eiendomsmarkering. Norsk feltarkeologi har tatt opp metoden etter inspirasjon fra danskene (Løken & al. 1996).

I motsetning til denne metoden med maskinell flategraving har utgraverne i Tårnby i større deler av feltet gravd stratigrafisk fra toppen av kulturlagene og ned til naturbakken. Dette skyldes at kulturlagene i disse delene var bevart med klare lagskiller i opptil 70 cm tykkelse over naturbakken. Fordi man på 1800-tallet ikke fikk gjennomført noe jordskifte før området ble tatt i bruk til småhusbebyggelse, er disse kulturlagene med levninger av bygninger, avfall og jordbearbeiding ikke blitt ødelagt av moderne dyppløying. Nedbrytningen av organisk materiale var imidlertid i noen deler av utgravningsfeltet kommet langt, slik at lagskillene var utydelige og vanskelige å tolke. I noen deler var det ikke mulig å finne noen lagskiller, bare opptil 1 m tykk humus, og her ble det gravd med maskin ned til naturbakken, på vanlig flategravingsmanér.

Intensjonen i 1993 var å fjerne de øvre lagene maskinelt ned til nivået for matrikkelen av 1688. Dette ble forsøkt gjort, men erfaringene fra dette første året viste at det var umulig å sette et slikt skille. Resultatet ble at man i 1994 gravde alle lag opp til 1800-tallet der slike lag eller konstruksjoner kunne skilles. Også når det gjaldt innsamling av gjenstander skjedde det en forandring. I 1993 ble alle gjenstander og større knokler innmålt enkeltvis. Dette ble ikke fortsatt i 1994, da gjenstandene bare ble oppsamlet lagvis. I noen tilfeller bød dette på tolkningsproblemer hvis et lag hadde en utbredelse både under en bygning og utenfor bygningen. Endelig skjedde det en endring i utvalget av lag som ble vannsådet. I 1993 ble en profilbolk systematisk sådet. I 1994 ble i stedet alle gulvlag inne i husene sådet og i tillegg spesielt funnrrike lag og et utvalg av stolpehull og grøfter i naturbakken. Endringene i strategi viser at det ikke bare ble gjort endringer for å spare tid og ressurser, men at endringene i stor grad gikk i retning av mer målrettet innsamling av fysiske levninger og data som var mer i overensstemmende med hvordan jordlagene tilkom i sin tid. Dette er metoder som har vært kjent i engelsk arkeologi og som i Skandinavia har vært brukt ved utgravninger i norske og danske middelalderbyer siden 1970-tallet, og som etter hvert har fått innpass også i Sverige (Larsson 2000). I Danmark er metoden med vekt på det individuelle lag blitt gjennomført på en særdeles overbevisende måte ved forskningsgravningen i Viborg Søndersø i 2001 (Hjerminde 2005). Problemet med å bruke laggravingsmetoden ved utgravninger på landsbygda er selvsagt at det i de færreste tilfeller er bevart jordlag og bygningslevninger som ikke er blitt ødelagt ved moderne dyppløying. I Tårnby gjorde overgangen fra jordbruksområde til småhusbebyggelse midt på 1800-tallet at slik virksomhet ikke ødela disse levningene også her. Dessverre er nok slike bevaringsforhold fortsatt unntaket, og maskinell flateavdekking vil fortsatt være den vanligste gravemetoden ved arkeologiske undersøkelser av tidligere gårdsanlegg i jordbruksområder.

Utfordringen ved graving av individuelle lag og dokumentasjonen av disse er å

samle lagene i et stratigrafisk system av innbyrdes relasjoner og å kunne presentere lagene og konstruksjonene grafisk i et todimensjonalt system, slik at de både kan brukes i analyse og i formidling. Ved Tårnbyutgravningene er det brukt Harris-matrise, et system utviklet av den engelske arkeologen Edward Harris (Harris 1979). En Harrismatrise viser bare relative, ikke absolutte tidsforskjeller. Kontekstene, dvs. alle lag og konstruksjoner, er markert som bokser og sammenbundet med lodrette streker for å markere over/under-relasjoner. Dette er den vanlige måten å vise skjematisk rekkefølgen av lag ved utgravninger i europeiske middelalderbyer og andre utgravningssteder med komplisert stratigrafi. I Tårnby viste det seg at det særlig var rekkefølgen av bygninger med gulvlag som gav de lange matrisestrengene. Mellom bygningene var lagene langt færre, fordi avfall, gjødsel og lignende var fjernet etter hvert og fordi kanskje nedbrytningene hadde skjedd hurtigere her. På den måten ble det flere strenger med lagrekkefølger parallelt som sjelden hadde gode stratigrafiske koblinger. I alt ble 3300 kontekster (lag, konstruksjoner etc.) brukt i matrisene. Stolpehull ble gitt en spesiell form på boksene.

For å forenkle de store matrisene ble det laget komprimerte serie-matriser etter to forskjellige prinsipper, det ene at like lag over hverandre ble slått sammen, det andre at lag som utgjorde en konstruksjon ble slått sammen. I disse serie-matrisene ble det introdusert nye tall for de sammenslåtte kontekstene, og bygningskonstruksjoner ble fremhevet grafisk. I alt ble det gjort komprimering til 775 serier. Serie-matrisene danner, sammen plantegninger og annen dokumentasjon basis for oppstillingen av 98 delfaser for de enkelte utgravningsområdene til sammen. Delfaseinndelingen er gjort der hvor det er registrerbare forandringer i arealbruken. Dette betyr at forandringene blir vektlagt i stedet for kontinuiteten. Men her kommer de absolutte dateringene inn. Disse kan gi varigheten av de enkelte delfasene. Slike systemer for forenkling er bl.a. brukt ved utgravninger i Trondheim og publisert (McLees m.fl. 1994, Saunders 2000)

Siste ledd i denne fortolknings- og forenklingsprosessen var utarbeidelse av hovedfaser. Nesten halvparten av delfasene omfattet bare delfelt og kunne således være mer eller mindre samtidige med andre delfaser ved utgravningene. De mange stedene hvor det ikke var direkte kobling mellom seriematrisene og dermed delfasene er henføringen til hovedfaser gjort gjennom en sannsynliggjøring ut fra det foreliggende materialet. I alt er utviklingen i bebyggelsen delt inn i 5 hovedfaser frem til 1800-tallet. Dateringsgrunnlaget for disse fasene har vært keramikk, mynter og naturvitenskaplige analyser, særlig C14-dateringer. Hele dette arbeidet har tatt lang tid, og prosjektlederen og den ansvarlige for bearbeidelsen, Mette Svart Kristiansen har gjort en kjempeinnsats for å få ordnet det store dokumentasjonsmaterialet. Det er fortjenestefullt at det gjøres rede for deler av dokumentasjonen i kap. 3 i boken. Men

dette er ikke lettlest stoff. Det bør nok heller leses i de tilfellene der leseren vil forsøke å trenge ned i grunnlaget for noen av de mange konklusjonene som boken er full av. I praksis er dette vanskelig, selv om det for eksempel i den fyldige appendiksen med gjenstandsfunnene, fra s. 503 og utover, er angitt funnlag for de enkelte gjenstandene. Men det er viktig å ha in mente at en del av konklusjonene bygger på sannsynliggjøring og ikke baserer seg på udiskutable observasjoner.

Siste del av kap. 3 er en gjennomgang av de enkelte hovedfasene. Disse er fremstilt på oversiktsplaner hvor alle nedgravninger i naturbakken, bygningsrester og gjerder, samt brønner er tatt med. For hver hovedfase er de konstruksjonene som tilhører denne uthevet, enten med rastrening, tykkere svarte streker eller røde streker. Her er ikke lagene med. De finnes rikelig i andre kapitler i boken, både i plan og i snitt. Hovedfase 1, ca. 950-1050/1150 består av rekke grøfter, trolig grensemarkeringer i flere tidsavsnitt. Hovedfase 2, ca. 1050/1150-1300 består av flere underfaser. Sentralt er bygninger i en landsbygård, kalt toft I, vest for landsbygaten. Disse har avløst hverandre i tre underfaser. Det er også påvist en rekke grøfter, gjerder og brønner. I hovedfase 3, ca. 1300-1400 forskyves grensene for gården mot nord, og bygningsmønsteret endres. Fasen avsluttes av en brann i en av bygningene. I hovedfase 4, ca. 1400-1500, er grensene mellom toft I og II vanskelige å identifisere. Det er påvist mange bygninger. I hovedfase 5, ca. 1500-1800/1858, er det påvist levninger fra tre forskjellige landsbygårder.

Størsteparten av boken utgjøres av de forskjellige typene levninger som er funnet. Her kommer en viktig side ved prosjektet frem, nemlig dets flerfaglighet. De viktigste konstruksjonene er beskrevet i kapittel 5 - 7, bygninger, brønner og andre anlegg. Alle disse er skrevet av Mette Svart Kristiansen, noen med bidrag av Thomas Roland. Utgravningene har kunnet gi viktige nye bidrag til kunnskapen om byggeteknikk. Overgangen fra jordgravde takbærende stolper til stolper som hviler på syllsteiner med mellomliggende svill skjer på 1200-tallet. På 1300-tallet blir det vanlig med større syllsteiner. De fleste bygningene er enskipete, noen er toskipete (midt-sulehus). Funn av treskipete bygninger fra nyere tid er sannsynligvis fra høyremshus. Tre deler av et høyremshus funnet i en brønn er dendrodatert så tidlig som til ca. 1435. I kapittel 8 om gjenstander er disse beskrevet med klare rekonstruksjonstegninger (Vadstrup s.287 ff). Flere bygninger har hatt tilbygg (utskudd), og i fire av de seks bygningene som var brent ble det funnet klare spor etter loft. Beboelseshusenes ildsteder har oftest vært i midten av husene. Bygningene er stort sett orientert samme vei, øst – vest. Hele 22 brønner ble funnet og gravet ut, og disse har fått et eget kapittel. Det ble både funnet deler av den indre treoppbygningen i brønnene og i enkelttilfeller deler av en brønnvinde og en vippebom.

Kapittel om gjenstander er det største, og her har forskjellige spesialister fått

boltre seg. De gode bevaringsforholdene i brønnene har gitt spennende tregjenstander, bl.a. deler av kogger, antagelig fra forliste skip ved Amagers strender. Kераmikken er den største funngruppen og dekker hele landsbyens tidsrom, fra 1000- til 1800-tallet. Spennende er mengden med mynt fra 1100-tallet. Funnene peker i tillegg til jordbruksvirksomhet, bl.a. en krokard og fiske, representert med lystertenner på omfattende håndverksvirksomhet. Det er en rekke funn som viser at landsbyen har vært integrert i den urbane økonomien. Beboerne har kunnet anskaffe luksusgjenstander for overskuddet av egen produksjon. Disse forholdene blir prisverdig diskutert i et eget underkapittel, "Gårdens miljø – mening i materiell mangfoldighet", av Jette Linaa Larsen.

Under kapitteloverskriften "Agrarøkonomi og omgivende landskab" (kap. 9) har botanikerne David Early Robinson og Jan Andreas Harild gjort makrofossilanalyser av planterester fra utvalgte jordprøver. Prøvene fra gulvlagene viste seg bare å ha bevart planterester der disse var forkullet ved brann, mens prøvene fra bunnen av brønnene hadde meget godt bevarte plante makrofossiler. Analysene viser at områdets ressurser i stor grad er blitt utnyttet, både av mennesker og dyr. De har bl.a. kunnet fortelle om vegetasjon, mat, torv til husbygging og høy til husdyrfor. Knokler fra pattedyr og fugler (kap. 10) er analysert av Anne Birgitte Gotfredsen, mens fiskeknoklene er analysert av Inge Bødker Enghoff (kap. 11 og 12). Storfe og gris dominerer blant husdyrene, med sau på 3. plass. Det er lite vilt. Fiskeri har spilt en stor rolle. Spennende er for eksempel en mengde hodeknokler fra sild i flere konsentrasjoner i en bygning. Forhistorisk bebyggelse som ble utgravd på en egen lokalitet i 1993 er redegjort for i et eget kapittel.

Boken har en fin og logisk inndeling i kapitler. Til hjelp for at leseren til enhver tid lett skal kunne se hvilket kapittel han/hun er i, er det som en bunntekst på hvert oppslag trykket forfatter og kapittelnavn. En liten korrekturfeil er at bunnteksten med kap. 4 "Grøfter og hegn" av Thomas Roland begynner midt i kapitlet "Stratigrafisk analyse, faser og datering". Og på s. 85 i dette kapitlet er det sneket seg inn en bunntekst fra kap. 1. Med forbehold om anmelderens manglende bakgrunn for å bedømme dansk rettskrivning virker boken for øvrig fri for skjæmmende trykkfeil. Det er valgt godt lesbare typer med brødteksten i to spalter. Illustrasjonstekstene er fint fremhevet, fortjenstfullt med parallell dansk og engelsk tekst. Selve illustrasjonene er meget gode, med svært mange i farger. I tillegg til fordelen med de fleste fotografiene i farger er det også brukt farger for å gjøre plantegningene mer lesbare. Dette gjelder særlig kap. 5 om bygninger og oversiktsplanene i kap. 3 stratigrafisk analyse, faser og datering. Uten fargebruk og nennsom bruk av raster hadde oversiktsplanene blitt komplett uleselige, fordi samtlige viktige strukturer er med på alle hovedfaseplaner som omrisslinjer. Trykkekvaliteten er meget god, og det er brukt et

delikat, halvblankt papir.

Boken om Tårnbyundersøkelsene er ingen lettlest bok som anbefales lest fra perm til perm i en omgang. Dette skyldes ikke at den ikke er forsøkt gjort leservennlig, men fordi den inneholder så store mengder informasjon. Informasjonen får vi i den grundige teksten, i de tallrike tabellene, tegningene og fotografiene, samt i noter samlet bak hvert kapittel, sammen med litteraturen brukt i dette kapitlet. I de fleste kapitler er det også en oppsummerende innledning eller avslutning med vekt på resultater. Meget rosverdig er at kapittel 1, skrevet av Mette Svart Kristiansen, er et fyldig sammendrag av resultatene fra utgravningene, i to parallelle deler skrevet på dansk og engelsk. Her er også egne illustrasjoner. Lesere som ikke umiddelbart vil kaste seg over noen av spesialemnene i de øvrige 12 kapitlene får her en meget god oversikt. For dette er en bok som leseren stadig vil komme tilbake til og lese deler av. Det er godt at den er solid innbundet med tykke og stive permer. Takket være heldige omstendigheter når det gjelder bevaring av konstruksjoner og lag har det vært mulig å bruke utgravnings- og dokumentasjonsmetoder som man først og fremst kjenner fra middelalderbyene, ikke fra gårder og landsbyer. Med stor innsats fra mange forskjellige forskere har det her lyktes å få fine resultater, ikke bare om utviklingen av denne delen av landsbyen i middelalderen, men også langt opp i nyere tid. Her kan ikke spores noe skille i det arkeologiske materialet ved reformasjonen, historien er like spennende hele veien opp til 1800-tallet.

Litteratur

- Becker, C.J. 1987: Farms and villages in Denmark from the Late Bronze Age to the Viking Period. *Proceedings of the British Academy* LXXIII, 1987. S.127-141.
- Carelli, P. 2001: *En kapitalistisk anda. Kulturella förendringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.
- Harris, E. C. 1979: *Principles of Archaeological Stratigraphy*. London.
- Iversen, M., Robinson, D.E., Hjerminde, J. og Christensen, C. (red). 2005: *Viborg Sønderø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab I et værkstedsområde fra vikingetid*. Viborg Stiftsmuseum. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg.
- Larsson, S. 2000: *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelseshorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. Archaeologica Lundensia IX, Lund.
- Løken, T., Pilø, L. og Hemdorff, O. 1996: *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser – en metodisk innføring*. AmS Varia 26. Arkeologisk museum i Stavanger.
- McLees, C. m.fl. 1994: The production of archaeological knowledge: The theory

- and method of urban excavation. *META* 2, 1994. Lund.
- Porsemoose, E. 1981: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 f. til ca. 1000 e.Kr. fødsel*. Odense
- Saunders, T. 2000: Excavation and post-excavation methods and practices. In Nord-eide, S.W. *Utgravningene i Erkebispegården i Trondheim*. NIKU Temahefte nr. 12. Trondheim.
- Steensberg, A. 1983: *Borup A.D. 700-1400. A Deserted Settlement and its Fields in South Zealand, Denmark*. København.
- Steensberg, A. og J.L. Østergaard Christensen 1974: *Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland*. København.

Petter B. Molaug, f.19.12.1944, mag. art., forsker ved NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning i Oslo. Arkeolog med vekt på middelalder og nyere tid, spesielt by og gjenstander. Red. flere bøker i serien de arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo og i NIKUs strategiske forskningsprogram Norske middelalderbyer. Forfatter av en rekke tidsskriftartikler, deler av bøker, arkeologiske rapporter m.m. Tidligere leder av foreningen Collegium Medievale. Med i redaksjonen for Collegium Medievale.

Dag Sverre Henriksen: Cistercienserordenen. Den som har holdt seg skjult har levd godt. Religiøse ordener i middelalderens Norge nr. II. Middelalderforums forlag, Oslo 2006. 190 s. inkl. kilder og litteratur. Norsk, engelsk summary. ISBN nr. 82-92462-01-5

Bokomtale ved Karl Gervin

Middelalderen kommer mangfoldet i vår postmoderne tilværelse ganske nær, og på engelsk får de dette bedre frem enn vi gjør, når det snakkes om the Middle Ages og altså i flertall. Men det var også fellesnevner, og kristendommen holdt kontinentet samlet og ga det egenart, for dette var en tid som ville tro.

Omtrent midt i den delen av Europas historie som ettertiden altså har kalt middelalderen skjedde det en oppblomstring på nesten alle områder, og det snakkes gjerne om renessansen i høymiddelalderen omtrent fra årtusenskiftet og fremover.

Også kirkelivet gjennomgikk store forandringer, som blant annet ga seg utslag i at det dukket opp en rekke nye klosterordener. Etter at Benedikt rundt 500 år tidligere hadde laget sitt reglement for klosterliv var det mange kommuniter som hadde fulgt dette, og lenge var det benediktinere som utgjorde tyngden av klosterfolk på kontinentet.

Fra årtusenskiftet og fremover var det ikke så få munk og nonne som brøt ut og gjerne ville gripe tingene an på en ny måte. Noen av benediktinerklostrene var blitt velstående og kunne unne seg atskillig som Benedikt nok ikke hadde satt så stor pris på. Det var vel ikke først og fremst fordi forfallet blant benediktinerne var så stort at noen nå ville starte på nytt, men heller fordi det var gått benediktinerne så bra og de lyktes så godt.

Hvis man vil prøve å forstå både det som nå skjedde med klosterlivet og middelalderens mentalitet i det hele, er det en god idé å ta for seg cistercienserne. Boken som Dag Sverre Henriksen har skrevet gir en grundig og veldokumentert innføring i viktige sider ved denne spennende ordenen.

Cistercienserne dukker opp i Burgund i 1098, og navnet fikk disse munkene fordi de bygget sitt kloster et sted som på fransk het Cîteaux og på latin Cistercium. De slet seg til å begynne med gjennom år med mange prøvelser, men så spredte de seg som ild i tørt gress over hele Europa.

Til vårt land kom de første i 1146 og slo seg ned i det som ble kalt Lyse syd for Bergen. Året etter kom andre til Hovedøya utenfor Oslo, og atter andre skulle slå seg ned i Munkeby innenfor Levanger og etter hvert flytte klosteret til Tautra ute i Trondheimsfjorden.

Henriksen streifer i innledningen inn på spørsmålet om cistercienserne også

hadde nonner i Norge i middelalderen. Forskerne har vært delt i synet på om Nonneseter rett utenfor Bergen tilhørte ordenen. På Kontinentet og De britiske øyer skulle det bli mange kvinnelige cistercienserkommuniteter. En rekke av disse hadde startet som benediktinerinnekløstre og en god del av dem hadde en nokså løs tilknytning til cistercienserne. Vi har svært sparsomme opplysninger om Nonneseter, og etter en gjennomgang av dokumentene avviser Henriksen at det kan dreie seg om kvinnelige cisterciensere. Det ville vært spennende om det kunne komme flere opplysninger som belyser dette interessante spørsmålet.

Om de norske middelalderkløstre er det imidlertid ikke skrevet mye, og en stor del av det er konsentrert om kløstrenes eiendomsforhold og bygningshistorie. Det er meget fortjenestefullt at Henriksen nå har villet kaste lys over andre sider ved denne ordenen.

Det som særpreget cistercienserne også i vårt land var viljen til å gå tilbake til kildene og vekten på å ville følge Benedikts regelverk nærmest til punkt og prikke. Derfor kan det virke litt påfallende at de la slik vekt på å velge ensomme steder til sine kløstre, atskilt fra andre mennesker. Henriksen påpeker at "Tilbaketrakkethet ikke er blant de mest betonte elementer i Benedikts regel". Skriften skildrer imidlertid ødemarken som et sted for meditasjon, prøvelse og selvbesinnelse. I Femte Mosebok står det at det var i ødemarken Gud hadde hentet Moses.

I de heltedige beretningene om grunnleggelsen av cistercienserkløstre og livet i den første tiden legges det stor vekt på denne ensomheten. Cîteaux ble kalt "et skrekkens sted" der ville dyr gjorde skogene utrygge. Det kan godt ha vært tilfelle, men Cîteaux var nok ikke helt øde, for det gikk gamle romerske veier på kryss og tvers ikke langt unna. Hos oss ble jo heller ikke Hovedøya lagt spesielt øde, men tvert i mot innseilingen til en av landets største byer.

Det er denne forestillingen om ensomhet Dag Sverre Henriksen har villet undersøke i boken som nå er kommet som nr. II i den serien foreningen Middelalderforum utgir om *Religiøse ordener i middelalderens Norge*. Det dreier seg om en meget leseverdig bearbeidelse av en hovedoppgave han leverte ved Historisk Institutt i Oslo.

Bokens undertittel "Den som har holdt seg skjult har levd godt" er hentet fra Ovid og skyldes altså ikke cistercienserne selv, men dekker godt det selvbildet de skapte seg. Forskerne har lenge vært opptatt av om de virkelig levde opp til dette, og det er blitt et helt lite bibliotek med litteratur som drøfter forholdet mellom hvordan ordenen omtalte seg selv og hvordan det virkelig kan ha vært.

I innledningen redegjør Henriksen for hvordan fremstillingen vil undersøke hvordan det egentlig hadde seg med tilbaketrakketheten, og hvordan dette skal skje ved å skille mellom ideal, norm og praksis. De viktigste problemstillingene er: "Endret idealet og normene seg? Hvordan endret praksis seg?" – og vi noterer at det er en nyansering i problemstillingen med hensyn til ideal og normer på den ene siden og prak-

sis på den andre. Og så: ”Hvorfor skjedde endringene? Hvordan opplevde cistercienserne selv disse endringene?”

Etter at innledningen har gitt en nyttig oppsummering av mye tilgjengelig litteratur, belyser boken tilbaketrukketheten i kapitler om tidebønnene, og om administrative oppgaver for verdslige makthavere og for paver og biskoper. Andre kapitler tar opp cisterciensernes misjonsvirksomhet og deres engasjement på egne vegne.

Hele veien er fremstillingen leseverdig, argumentasjonen klar og dokumentasjonen omfattende. Atskillig kildestoff er skrevet på latin og er også av andre grunner ikke umiddelbart tilgjengelig for mange. Materialet er i en rekke tilfelle nokså knapt, og det er ikke til å unngå at kapitlene inneholder en del stoff som kan virke som gjentakelser, men som altså likevel kaster lys over problemstillingen fra forskjellig kant.

Cistercienserne var i vårt land fra 1146 til 1530-årene og det er ikke vanskelig å følge Henriksen i viktige konklusjoner når han oppsummerer det materialet boken har behandlet. Det kan likevel være grunn til å sette spørsmålstejn ved noen utsagn som kanskje står litt ubeskyttet, som når det sies at ”Cisterciensernes idealer kan bare forstås på bakgrunn av gregoriansismen” – og altså de mange reformene kirken gjennomgikk på den tiden cistercienserne dukket opp. Selv betonte cistercienserne slektskapet med Benedikt og i tillegg til reformene i samtiden var de på en grunnleggende måte inspirert av den Regelen han hadde skrevet rundt fem hundre år tidligere.

Noe lignende gjelder et metodisk grep som skisseres både i innledningen og konklusjonen, når det sies at både benediktineres og cistercienseres ”religiøse oppgave primært var forbønn”. Men i det viktige kapitlet som følger om ”Cisterciensernes tilbaketrukkethetsideal og tidebønnene” begrunner vel ikke forfatteren godt nok det han sier om at tidebønnene var en uforanderlig del av dette idealet – altså om å leve tilbaketrukket.

Benedikt strukturerte ganske riktig hele klosterhverdagen omkring døgnets åtte tidebønner og kalt dette ”opus Dei” – altså Guds arbeid, der menneskene tjente Gud og Gud tjente menneskene. Benedikt mente dette skulle gå foran alt annet. Selv om noen av tidebønnene kunne være ganske korte, kom de med så regelmessige mellomrom at de forutsatte at brødrene ikke hadde annet arbeid for langt unna. Samlet tok gudstjenestene rundt en tredjedel av døgnnet, mens annet arbeid og søvn utgjorde de andre to tredjedelene. I et kloster fikk man altså likevel gjort mye i tillegg til tidebønnene, og de i seg selv var knapt en vesentlig grunn til isolasjon.

En tidebønn er en kort gudstjeneste som vesentlig består av bibeltekster som synges og korte bønner som ofte er knyttet til kirkeårets gang. Det er ingen ting i veien for at kirkedørene kan stå åpne slik at også utenforstående kan sitte hos og til dels være med, slik det skjer i cistercienserklostrene i dag. En annen ting er at man nok bør delta på slike gudstjenester ganske regelmessig om man skal få fullt utbytte

av dem, og når mange cistercienserklostre ble lagt i alle fall forholdsvis avsides har det vært ytterst få fremmede til stede under gudstjenestene.

Disse tidebønnene var noe munkar og nonner også utførte på vegne av andre mennesker, men tidebønner er likevel ikke primært forbønn i en moderne betydning av ordet. Å be for verden var imidlertid alltid en oppgave for brødrene og søstrene. Etter hvert tok de gaver med tanke på at klosterfelleskapene skulle inkludere givene i ordenens åndelige fellesskap og også be for dem. Dette har knyttet kommunitetene til omverdenen.

I kapitlet om cistercienserne og misjon berører mye av stoffet som tas frem forhold utenfor vårt land. Det er likevel god grunn til å drøfte problemstillingen og ta med det stoffet som foreligger. Henriksen sier selv at det ikke er lett å basere en konklusjon på et ganske spedt kildemateriale.

Cistercienserklostrene ble åndelige kraftsentre også hos oss. De utviklet seg her som mange andre steder til store jordeiere med en allsidig næringsvirksomhet. Mange cisterciensere ble godt skolerte, og ordenen hadde et utstrakt og pålitelig internasjonalt nettverk. Vi skal ikke undre oss over at de ble involvert i mange sider av samfunnslivet og brukt av både geistlige verdslige makthavere.

Til å belyse hvordan dette så forholdt seg til de opprinnelige idealene trekker Henriksen frem mye materiale som belyser cisterciensernes spennende historie i Norge i middelalderen. På denne måten har han bidratt til større forståelse og innsikt og boken kan trygt anbefales for dem som gjerne vil trenge litt mer inn i både middelalderens spiritualitet og verdslige forhold.

Middelalderforums forlag har gitt ut tre bøker i serien *Religiøse ordener i middelalderens Norge*:

- Nr. I Olav Nenseter: *Augustinerordenen i Norge*. Å lære andre gjennom ord og eksempel. Oslo 2003
- Nr. II Dag Sverre Henriksen: *Cistercienserordenen*. Den som har holdt seg skjult har levd godt. Oslo 2005.
- Nr. III Trond Svandal: *Johanitterordenen*. En ridderorden ved verdens ytterste grense. Oslo 2006.

Bøkene kan fås ved henvendelse til forlaget v/ Anne Ida Røkeness, e-postadresse a.i.rokeness@iakh.uio.no

Karl Gervin, f.1941, mag. art i idéhistorie på en avhandling om religionsfilosofi på 1700-tallet. Cand. theol. og ordinert prest. Sogneprest i Oslo Domkirke. Har utgitt *Oslo Domkirke. Mennesker og miljøer i ni hundre år* og *Det store bruddet. Reformasjonen i Norge*. Tallrike artikler og foredrag.

Søren Kaspersen & Erik Thunø (eds.): *Decorating the Lord's Table. On the Dynamics between Image and Altar in the Middle Ages.* Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2006. 170 s. ISBN 87-635-0133-3.

Bokomtale ved Kristin Bliksrud Aavitsland

Alteret er det liturgiske sentrum i den kristne kult, der Kristus blir nærværende for sine troende gjennom det forvandlede nattverdsbrødet. Gjennom kristendommens historie har kirkerommets altere nesten alltid vært prydet med bilder av ulike slag – krusifikser, antependier og frontaler, retabler, altertavler og helgenskulpturer. Det kristne alter er altså en *billedbærer*. Dette faktum – at kultens absolutte midtpunkt er et sentralt sted for fremvisning av bilder – er i seg selv vesentlig for forståelsen av bildets ontologiske status i den kristne tradisjon. Alterutsmykningens historie i middelalderens århundrer oppviser derfor et rikt materiale til belysning av forholdet mellom bilde og kult, og det er dette forhold Søren Kaspersen og Erik Thunø setter søkelyset på i artikkelsamlingen *Decorating the Lord's Table. On the Dynamics between Image and Altar in the Middle Ages*. Boken, som utkom på Museum Tusculanum Press tidligere i år, består av seks artikler av varierende lengde, der de to redaktørene foruten fire andre kunsthistorikere bidrar med undersøkelser av italiensk, tysk og skandinavisk alterutsmykning fra 700-tall til 1200-tall. Alle de seks artiklene er svært monumentnære, men tar opp problemer av generell interesse for alterutsmykningens forhold til den kristne kult. Forfatterens materiale spenner fra veggfast utsmykning i alterets umiddelbare nærhet til alterkrusifikser og alterfrontaler av metall. Boken har hovedvekt på frontaler, som var den tidlige middelalderens form for alterskrud, og som i Skandinavia kan følges opp på 1200- og 1300-tallet, før de store tavlene plassert oppå alteret overtok. De egentlige altertavler ligger imidlertid utenfor bokens kronologiske rammer.

De to redaktørene beskriver sin intensjon med boken som todelt: For det første har de villet samle dyptpløyende case-studies av det funksjonelle forholdet mellom alter og alterbilde i middelalderens kirkerom. For det andre har de ønsket å gjøre alterutsmykning fra Skandinavia kjent for den internasjonale forskningen. Tre av bokens seks artikler undersøker nemlig ulike aspekter ved de såkalt gylne altre fra det romanske Danmark. Denne monumentgruppen har sitt norske motstykke i den forholdsvis store samlingen bevarte alterfrontaler fra gotisk tid. Men mens de norske frontalene er bemalt med oljebasert maling, er de danske kledd med forgylte kob-

berplater i drevet relieff. Slike metallaltre tilhører en europeisk tradisjon med røtter i den tidlige middelalder. Metallfrontaler, gjerne av gull eller sølv, er dokumentert i de romerske basilikaene fra det 8. århundre, og sporadisk bevart over hele Europa fra det 9. til 13. århundre. De danske gylne altre må altså forstås i sin europeiske sammenheng, og det er derfor et klart pluss ved *Decorating the Lord's Table* at boken ikke er avgrenset til bare de danske altrene eller til bare skandinaviske forfattere. Imidlertid kan de danske altrene også kaste nytt lys over alterutsmykningens historie ellers i Europa. Bevaringsprosenten for metallaltre er nemlig adskillig høyere i Skandinavia enn i Europa forøvrig. Av 17 bevarte metallkledde frontaler stammer hele 11 fra Skandinavia, hvorav 9 fra middelalderens Danmark. Til tross for sin åpenbare relevans for den internasjonale forskningen foreligger mesteparten av litteraturen om de skandinaviske metallaltrene bare på skandinaviske språk. *Decorating the Lord's Table* er altså et bidrag til å bøte på denne mangelen.

I skandinavisk kunsthistorisk forskning har interessen for Danmarks gylne altre primært vært konsentrert om dateringsproblematikk og tradisjonell stilbestemmelse. På bakgrunn av den metodiske fornyelse som studiet av middelalderens kirkeutsmykning har vært gjenstand for de siste tiår, har imidlertid de to redaktørene et uttalt ønske om å introdusere andre synsvinkler. De peker for det første på den stadig økende vektleggingen av liturgiens betydning for forståelsen av kirkerommets bilder. For det andre viser til de til at økt oppmerksomhet på billedspråkets formelle grep, blant annet de narrative strukturer, har åpnet for å stille nye spørsmål om forholdet mellom bilde og betrakter og bildenes forhold til sine arkitektoniske omgivelser. Endelig har interessen for bildenes materialitet og forholdet mellom bilder og relikvier gitt tolkningen av bildenes resepsjon og teologiske innhold et nytt idégrunnlag. De seks essayene inkluderer ett eller flere av disse perspektivene. Boken er, som redaktørene påpeker, organisert etter tema heller enn etter kronologi. De to første artiklene handler om utsmykningen av sakramentsalterets umiddelbare omgivelser, mens de fire siste undersøker alterfrontalenes billedspråk fra ulike perspektiver. Samtidig danner de tre første essayene et europeisk bakgrunnsteppes for de tre siste, som behandler de danske frontalene.

Bysantinisten Ann van Dijk åpner artikkelsamlingen med en diskusjon av forholdet mellom bilder og liturgi i pave Johannes VII's (705-707) oratorium i den gamle Petersbasilikaen i Roma. I studiet av bysantinsk kirkekunst har det lenge vært erkjent at de narrative billedsykler med scener fra Kristi liv, død og oppstandelse som omgir alteret i mellombysantinske kirkerom hadde en direkte sammenheng med alterets liturgi: Eurkaristiens iscenesettelse og gjentagelse av begivenhetene i Kristi liv ble visuelt forsterket gjennom bildenes gjenfortelling. Denne sammenhengen har ifølge flere forskere vært bestemmende for plasseringen og utvalget av fortellende

fresker og mosaikker i nærheten av alteret. Van Dijks forehavende er å undersøke hvor langt denne typologiske sammenhengen mellom liturgi og billedprogram kan føres tilbake. Ved å analysere billedprogrammet av de delvis tapte, men veldokumenterte mosaikkene i Johannes VIIIs oratorium fra tidlig 700-tall, påviser van Dijk en intim sammenheng mellom liturgiens tekster og handlinger på den ene siden og den romlige organiseringen av bilder på den annen. Grunnleggende for sammenhengen mellom liturgi og bilder er forestillingen om at eukaristien er en konkret gjentakelse av Kristi offer, som gjør fortiden nærværende i nåtiden og inkluderer nåtiden i det frelseshistoriske forløp (s. 22). Van Dijk viser på en overbevisende måte at forestillingen om det eukaristiske nærvær har styrt komposisjonelle og ikonografiske valg i oratoriet. Dette gjelder interessant nok også for motiver som ikke har noen åpenbar eller direkte sammenheng med liturgiske tekstene, så som den sentralt plasserte fødselssenen og den dominerende figuren av *Maria ornans*. Dette forklarer van Dijk med den teologiske korrespondansen mellom Kristi historiske inkarnasjon i Betlehem og hans sakramentale inkarnasjon på alteret ved hver messefeiring. Eukaristien gjør altså ikke bare Kristi offerdød nærværende, men også hans fødsel. Forestillingen om eukaristien som en gjentakelse av Kristi inkarnasjon har en lang tradisjon i patristisk tenkning. Kristi ord om seg selv som ”det levende brød” (Joh. 6, 51) blir koblet til den etymologiske forståelsen av navnet Betlehem som ”Brødet hus”, og den eukaristiske forståelsen av inkarnasjonen tilhører, som van Dijk påpeker, alminnelig eksegese både i øst og vest gjennom hele middelalderen. Som skandinaver gjenkjenner vi den fra Gregor den stores julepreken (6. årh), gjengitt på norrønt i Gammelnorsk homilebok (13. årh). Når fødselsmotivet plasseres umiddelbart over alteret i Johannes VIIIs oratorium, er det altså rimelig å forstå det i liturgi-ens lys.

I tillegg til å være en perspektivrik og overbevisende monumentstudie, fungerer også van Dijks artikkel som en solid introduksjon til grunnleggende ideer om forholdet mellom bilde, kult og kirkerom i middelalderens religiøse univers, ikke bare i den bysantinske verden, som van Dijk forholder seg til, men også i Vesten. Helt sentralt står for det første idéen om at den eukaristiske liturgien inkluderer fortid og fremtid i nåtiden og således opphever den, og for det andre forestillingen om liturgi-ens karakter som bilde og nærvær (*reenactment*). Begge disse grunnleggende idéene gjenfinnes som premisser for argumentasjonen i bokens øvrige artikler.

Den neste artikkelen tar også opp liturgi-ens *reenactment* av evangelienes begivenheter, men fokus er flyttet fra det bysantinsk-influerte 700-tallet i Peterskirken til et viktig kirkesentrum nord for Rhinen; til Kölns domkirke på 1000-tallet. Annika Elisabeth Fisher diskuterer helligkorsalteret og krusifikset i den ottonske Kölnerdomen. Helligkorsalteret, som også kalles legmannsalter eller *Volksaltar*, var stan-

dard inventar i både større og mindre kirker fra karolingisk tid og fremover. Dette alteret, som var viet korsfestelsen, var gjerne plassert øst i kirkeskipet ved inngangen til koret, eller også midt i skipet. Det ble brukt på festdager, da også legfolk hadde anledning til å motta Herrens legeme. Ikke overraskende hørte det til korsalterets utstyr et krusifiks, som enten sto bak alteret eller hang fra taket. Det meningsbærende forhold mellom krusifikset og korsalteret kan studeres med særlig utbytte i domkirken i Köln, hevder artikkelforfatteren, fordi alteret og dets krusifiks her er beskrevet i samtidige kilder. I Thietmar av Merseburgs *Chronicon* fra tidlig 1000-tall berettes det om hvordan biskop Gero (969-976) fikk laget et krusifiks til korsalteret. Dette kan med stor sannsynlighet identifiseres med det berømte Gero-krusifikset som fortsatt befinner seg i Kölnerdomen. Thietmars tekst er en usedvanlig informativ kilde med hensyn til krusifiksets status som kultbilde. Det fortelles nemlig at biskop Gero forvarte en konsekreert hostie i en sprekk i Kristi hode, sammen med en splint av det hellige kors. På mirakuløst vis ble så sprekken helet og hostien og korsrelikvien gjemt inne i skulpturen. Fishers anliggende er å diskutere hvilke implikasjoner denne fortellingen har for resepsjonen av krusifikset og dets forbindelse med korsalteret. Forutsetningen for hennes rekonstruksjon er at 1000-tallets kirkegjengere kjente til Thietmars fortelling om den skjulte hostien i krusifikset. Men argumentasjonen har uansett gyldighet utover hennes *case study*, ettersom hostier og relikvier i krusifiks er dokumentert i flere andre tilfelle. Kristus er dermed på konkret vis gjemt i sitt eget bilde. Krusifiksets avbildning av hans nærvær får en ny kvalitet, som blir ytterligere kompleks under messefeiringen når brødet forvandles til Kristi legeme på alteret. For å forstå denne komplekse gestaltning av guddommelig nærvær, lar Fisher de karolingiske liturgikerne Paschalius Radbertus og Amalarius av Metz kaste lys over situasjonen i Köln. Deres tolkning av eukaristien som reelt nærvær og mimetisk, performativ gjentakelse av begivenhetene i Kristi liv legger grunnlaget for å forstå Gero-krusifikset som aktør i liturgiens pasjonsspill: Krusifikset med hostien "begravet" i sitt indre blir til Golgata, og betrakterne; menigheten; til menneskemassen som bevitner Herrens død. Fisher viser hvordan krusifikset gir konkret form til eukaristiens mysteriøse synliggjøring av den usynlige Gud. Hennes perspektiv er i tråd med den utpreget tverrfaglige middelalderforskningen som de senere år har åpnet opp for interessante spørsmål omkring forholdet mellom relikvier og bilder, synlig og usynlig i den kristne kult. Hennes argumentasjonen er godt underbygget og hennes tekst reflekterer velskrevet, poengtert og tankevekkende omkring forholdet mellom bildets og relikviets ontologi i middelalderens religiøse univers.

Erik Thunøs bidrag omhandler det eldste bevarte gygne alter i Europa, nemlig den berømte, karolingiske *paliotto* som erkebiskop Angilbertus fikk laget til høyalteret

i S. Ambrogio i Milano i første halvdel av 800-tallet. Som Thunø påpeker, er det store komposisjonelle, ikonografiske, estetiske og materielle likheter mellom det karolingiske Milano-frontalet og de (sen)romanske frontalene fra Danmark. Thunø forutsetter derfor at det til tross for den geografiske og kronologiske avstanden eksisterer ”a shared conceptual mode” som har virket bestemmende for frontalenes form og innhold (s. 64). Det idémessige grunnlaget for alterfrontalet som sådan ser ut til å være konstant over hele Europa middelalderen igjennom, hevder Thunø, og mener følgelig at visse trekk ved den milanesiske *paliotto'en* er paradigmatisk. Et av disse trekk er Milano-frontalet – og de øvrige bevarte metallfrontalenes – overgående materielle prakt. *Paliotto'en* omslutter alterbordet på alle fire sider med relieffer i edelmetall, innrammet av gemmer, perler og fargerik emaljededekor. Paradoksalt nok bidrar denne insisterende og meget kostbare materialbruken til å ”dematerialisere” alteret visuelt, hevder Thunø: Den skinnende overflaten gjør at alteret fremstår som flimrende og ikke-materielt, oppløst i gygne lysreflekser. Bare på kloss hold kan ikonografien tydes og ornamentenes mønstre skjelnes. Opplevelsen av alterets materialitet og lesningen av dets ikonografi representerer altså to ulike persepsjonsformer. Milano-alterets materielle prakt er tematisert i en innskrift på alterets bakside. Her nevnes det glitrende metall og de funkende gemmer, bare for å bli underordnet en større og mer kostbar skatt, nemlig kirkefaderen Ambrosius’ hellige ben som hviler under alteret. Innskriftens grunnleggende innhold er at den jordiske skjønnhet i form av kostelige materialer bare formår å gi en svak avglans av den himmelske og virkelige skjønnhet. Hvilken status har så *bildenes fortelling* i dette hierarkiet, spør Thunø, der relikviets spirituelle kraft står over den materielle prakt? Han viser til at underordningen av det kostbare materialet under åndelige vitnesbyrd nærmest er et *topos* i det middelalderske kirkerommets epigrafikk. Fra det skandinaviske materialet bærer det gygne alter fra Stadil kirke en tilsvarende innskrift, som stiller bildenes vitnesbyrd om Kristi liv over alterets gygne glans. Det finnes en rekke andre eksempler på innskrifter med denne tematikk, hvorav Thunø anfører noen. Forekomsten av slike innskrifter er altså ikke begrenset i tid og rom, men finnes fra 500-tall til 1200-tall tvers over det europeiske kontinent. Thunø mener derfor at denne tanken utgjør et vedvarende og grunnleggende trekk ved middelalderens estetiske tenkning, og viser så til nedslagene av nyplatonisk tankegang hos Augustin og Pseudo-Dionysius, anvendt på 1100-tallet av abbed Suger som legitimering av praktbruk i kirkeutsmykningen. Denne erkjennelsen kan ikke sies å være ny – Thunø parafraserer her velkjent kunsthistorisk kunnskap. Imidlertid etablerer han en interessant distinksjon mellom alterets materielle *splendor* og bildenes fortellende innhold som to adskilte, parallelle medier som hver formidler sitt innhold: Mens den gygne glans og de funkende edelstener fremstår som en sansestimulerende visjon av det himmelske Jeru-

salem, apellerer det ikonografiske språket til intellektet med sin gjenfortelling av evangeliet. Alterets visuelle språk er altså dobbelt: Mens materialiteten er anagogisk og rettet mot fremtiden, er ikonografien historisk og rettet mot fortiden. Man kunne tilføye, hva Thunø selv ikke gjør, at selve den liturgiske feiring er allegorisk og tropologisk – og dermed vil alteret når det er i bruk manifestere alle fire meningsdimensjoner i middelalderens hermeneutikk.

De tre første artiklene i *Decorating the Lord's Table* innringer altså en rekke vesentlige områder i studiet av middelalderens alterskrud som materiell gestaltning av en spirituell virkelighet: Forholdet mellom bilde og liturgi, mellom bilde og relikvie, mellom synlig og usynlig. Dermed er forutsetningene lagt for studiet av de danske metallaltrene fra det 12. og tidlige 13. århundre, som behandles i bokens tre siste artikler. Scenen forflyttes fra pavelige og biskopelige oppdrag i sentrale europeiske hovedkirker i tidlig middelalder til anonyme oppdrag i jyske landsbykirker i høy-middelalderen. Kildegrunnlaget er her spinklere, og de tre ”danske” artiklene behandler ikke i samme grad som de foregående altrenes arkitektoniske og historiske kontekst. Snarere er disse artiklene nærstudier av isolerte aspekter ved altrenes billedspråk. Forbindelsen til alterets funksjon som kultsted for eukaristien er imidlertid ivaretatt.

Søren Kaspersen gjennomgår de danske metallfrontalene fra et narratologisk perspektiv. Med utgangspunkt i frontalenes komposisjonelle organisering diskuterer han billedspråkets narrative *modi* (narrative ’modes’) og deres sammenheng med alterets teologiske og sakramentale betydning. De fleste bevarte alterfrontalene fra Jylland har likeartete komposisjoner og billedprogrammer: I frontalets midtfelt dominerer Kristus i majestet, mens scener fra hans liv, død og oppstandelse er fremstilt i soner på hver side. På noen andre er den fortellende kristologiske billedsyklen supplert med rekken av de tolv apostler, og på nesten alle er det medaljonger med evangelistsymboler, *Agnus Dei* etc. Komposisjonene er altså satt sammen av respresentative *images* og fortellende *historiae*. Det proporsjonale forholdet mellom disse to billedarter varierer noe, likeledes utvalget av kristologiske scener. Kaspersen redegjør for denne variasjonen og gir en oversikt over forekomsten av forskjellige motiver på de ulike altrene. Han påpeker en rekke overraskende brudd eller ”mangler” i de kristologiske syklene: For eksempel er et motiv som nattverden, som man kunne forvente at var gitt en prominent plass på et alter, så å si fraværende fra altrenes repertoar. Derimot er motiver som tematiserer Kristi fødsel og hans epifani (visitasjonen, de hellige tre konger, Jesu dåp) hyppig forekommende. For å belyse utvalget og fordelingen av scener og for å undersøke hvordan de enkelte scenene formidler sitt narrative innhold, griper Kaspersen til de klassiske retoriske kategorier *dispositio*, det ordnende prinsipp, og *elocutio*, ornamentering. Han demonstrerer ulike

meningsbærende strukturer som går på tvers av den kronologiske rekkefølge i plasseringen av de ulike scenene innenfor frontalerammenes rutenett. Selv om rekkefølgen av scener stort sett følger evangeliets narrative, lineære forløp, skaper gjentakelser i figurenes form, sidestilling, over- og underordning ulike sammenhenger mellom scenene. Kaspersen viser til at en slik narrativ kompleksitet er karakteristisk for middelalderens fortellende billedspråk, og kan forklares i lys av den tredelte tidsoppfatning som frelseshistorien gjøres til gjenstand for. For det første får enhver hendelse i det lineære historiske forløpet sin mening fra frelseshistoriens endelighet – fortiden kaster lys over nåtid og fremtid, slik den typologiske eksegese viser. For det andre finnes det punkter i det historiske forløpet som opphever tiden; da Kristi kirke i tiden forenes med Kristi kirke i evigheten; som under messefeiringen. For det tredje beveger det historiske forløpet seg i sykler gjennom liturgiens årlige gjentakelse av evangeliets fortelling. Kaspersen analyserer så ”fortellerteknikken” i et utvalgt motiv som finnes på fem av syv bevarte gyldne altre, nemlig visitasjonen eller Marias og Elisabeths møte. Eksemplet er velvalgt, ikke bare fordi den hyppige forekomsten av motivet gir et bredere komparativt grunnlag, men også fordi nettopp dette motivet særlig demonstrerer de utfordringer billedspråket står overfor når et tekstlig forelegg, i dette tilfelle Lukas 1, 39-47, skal bringes over på en visuell form. Kjernen i fortellingen om Maria og Elisabeth er deres dialog, samt gledesbevegelsene til fosteret i Elisabeths mage, som av opplagte grunner er problematisk å visualisere. Hvordan avbilde denne begivenhet og dens spirituelle mening? Den konvensjonelle ikonografiske løsning på dette problem er å avbilde de to kvinnene i omfavnelse. Kaspersen viser så hvordan denne konvensjon varierer på ulike måter i altrene for å ”utsmykke” fortellingens hovedinnhold (*eloctiuo*) og dermed kontekstualisere dens mening. De danske gyldne altrene oppviser høyst ulike løsninger, både hva formspråk og stil angår, innenfor forholdsvis avgrensede geografiske og kronologiske rammer. Ved å analysere visitasjonsrelieffene fra narrativitetens perspektiv overkommer Kaspersen det tradisjonelle og ofte ulykkelige skillet som det ofte opereres med i kunsthistoriekrivningen – mellom stil og form på den ene siden og meningsbærende innhold på den annen. Kaspersens artikkel er samlingens lengste, og hans materiale den mest omfattende. De seks-syv frontalene han behandler multiplisert med det høye antallet ikonografiske motiver gir ham mange baller i luften på en gang, noe som gjør argumentasjonen kompleks og tidvis vanskelig å følge. Likevel må Kaspersens systematiske forsøk på å anvende et narratologisk perspektiv på de gyldne altrene sies å være et fruktbart møte mellom teori og empiri.

Den følgende artikkelen er viet et av de alterfrontalene Kaspersen inkluderte i sin undersøkelse, nemlig fronalet fra Ølst kirke, og forfatteren Lena Liepe beveger seg langs de samme linjer som Kaspersen. Også hun er opptatt av billedspråkets formale

sider og deres evne til å etablere mening utover ikonografiens leksikale koder. Hennes primære interesse er for så vidt ikke alterutsmykningen som sådan, men hun bruker frontalet fra Ølst kirke som *case* for å studere hvordan den visuelle gestaltningen av menneskekropper og billedrom er meningsproduserende. Valget av empiri aktualiserer imidlertid en rekke av de forhold som er berørt tidligere i boken. Også Liepe tar utgangspunkt i inkarnasjonen og dermed den menneskelige kropp som fundamental idémessig forutsetning for det kristne bilde, og det er særlig figurenes kroppsspråk, deres forhold til hverandre og til billedrommet som gjøres til gjenstand for undersøkelse. Liepes beskrivelse av Ølst-frontalet er meget presis. Hun påpeker en rekke karakteristiske formale trekk som i den kunsthistoriske praksis tradisjonelt henvises til kategorien stil og dermed gjøres til ubeviste utslag av periodens og områdets stilistiske preferanser. Med støtte hos bl. a. Meyer Schapiro insisterer derimot Liepe på at det ligger bevisste valg bak disse formtrekk, og at de er gjort for å forsterke motivenes ikonografiske innhold. På bakgrunn av sin analyse kan Liepe skille mellom sterkere og svakere variabler i Ølst-frontalets ekspressive repertoar: Mens kroppsspråk, plassering, størrelse og gestikk brukes i stor utstrekning, er fysisk kontakt mellom figurene og ansiktsuttrykk variabler som i liten grad er anvendt. Liepes målsetning med analysen er å fokusere på de spesifikt *visuelle* virkemidlene billedspråket anvender seg av – alle de meningsproduserende trekk som en rent ikonografisk analyse gjerne overser. Med sine presise observasjoner og overbevisende argumentasjon må hun sies å ha lyktes i sitt forsett.

Bokens avsluttende artikkel er en nærstudie av det motivet som visualiserer den idé flere av de andre essays har kretset rundt på ulike måter: nemlig fødselsmotivet, altså Kristi inkarnasjon, som teologisk og liturgisk gjentas i feiringen av alterets sakrament. Harriet M. Sonne de Torrens undersøker fødselsmotivet i frontalet fra Staddil kirke med utgangspunkt i den uvanlige ikonografiske løsning og i figurenes gestikk. Ifølge Sonne de Torrens er denne ene scenen et eklatant eksempel på det hun kaller "the iconographical ingenuity" i senromansk skandinavisk billedkunst. De ikonografiske elementer er redusert til et minimum, samtidig er scenen uvanlig teologisk kompleks. Sonne de Torrens argumenterer for at ikonografien må ses i lys av juledagsmessen med Johannes-prologen om "ordet som ble kjød". Hun viser til det vi kunne kalle en sterk *interpiktorialitet* i den ikonografiske komposisjonen: indirekte referanser til andre etablerte motiver så som Kristi dåp og scener fra pasjonen. Sonne de Torrens henleder spesielt oppmerksomheten på Marias og Kristusbarnets uvanlige gestus, der Kristus velsigner sin mor samtidig som hun holder ham om håndleddet. Også her påvises det referanser til andre motiver som gir grunnlag for å tolke Marias skikkelse som en personifikasjon av *Ecclesia*, Herrens mor og samtidig *sponsa*, Kristi brud. I fødselsscenen forutsies Kristi frelsende of-

ferdød og med den Kirkens tilblivelse, hevder Sonne de Torrens. Hennes grundige og velfunderte motivundersøkelse er på sett og vis en tradisjonell ikonografisk studie, men sammenstilt med de andre artiklene får den resonnans fra deres argumentasjon og kaster også lys tilbake over diskusjonen av forholdet mellom inkarnasjonsmysteriet og eukaristien.

Som artikkelsamling må *Decorating the Lord's Table* sies å være en vellykket bok. Den er fokusert omkring monumenter med en felles kontekst og inneholder artikler som belyser hverandre gjensidig. Som helhet må boken også sies å leve opp til den perspektivutvidelse i studiet av Danmarks gylne altre som introduksjonen forespeiler. Et fellestrekk ved artiklene er at de alle bidrar til å bryte ned skillelinjene mellom studiet av ikonografi på den ene siden og stil på den andre. De presenterer overgripende tolkningsstrategier og fokuserer på alterutsmykningens visuelle og materielle kvaliteter, på forholdet til arkitektonisk rom og liturgisk funksjon. Forlaget har dessuten vært forholdsvis generøst med å trykke bilder av god kvalitet, noe som er helt nødvendig materialets karakter og artiklenes fokus tatt i betraktning. *Decorating the Lord's Table* bringer et viktig materiale inn under nye synsvinkler og etablerer et godt utgangspunkt for videre studier.

Kristin Bliksrud Aavitsland, f. 1967, dr. art i kunsthistorie på avhandlingen "Florilegium. En undersøkelse av billedspråket i Vita humana-frisen, Abbazia delle Tre Fontane, Roma" 2002. Postdoktor ved IAKH, UiO på et prosjekt om romanske alterutsmykning i nordisk middelalder. P.t. gjesteforsker ved Københavns universitet.

Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli, 1-3. Utgitt av Kristin M. Røgeberg, Riksarkivet/Solum Forlag, Oslo 2003, 2004, 2005. ISBN 82-560-1374-5, 82-560-1456-3, 82-560-1498-9 (ib.).

Bokomtale ved Erla Bergendahl Hohler

I april 1743 gikk det ut en hær av brev til Danmarks embetsmenn i Danmark, Norge, Færøyene, og på Island: stiftamtmenn, amtmenn, fogder og prester. Brevene inneholdt spørsmål om forholdene i hver enkelt embetsmanns område: spørsmål om geografiske forhold, fjell og elver, om økonomi, bergarter, mineraler og jordbruksforhold, om planter og fiskearter, om herregårder og kirker, og ikke minst, om folket selv: deres "egenart" og dialekt, og om "Antiqviteter og Curiositeter" i distriktet. Opplysningstiden var begynt, og det var generell interesse i alle land for systematisk informasjon. Også i København ville man skaffe seg full oversikt over hele kongeriket og dets mulige rikdommer.

Meningen var å lage komplette beskrivelser over de forskjellige deler av landet. Men svarene som kom inn etterhvert, var nokså ymse. Noen embetsmenn svarte samvittighetsfullt på alle spørsmålene, andre var mindre interessert, eller de kan ha hatt dårligere oversikt over sine felt. Prosjektet med Rikenes Beskrivelse ble aldri ført ut i livet, og alle svarene ble i stor grad liggende i København. Hele dette materialet har imidlertid i alle år siden vært en rik kilde for historikere av alle slag. Og nå er Riksarkivet endelig i gang med en systematisk utgivelse av de norske svarene, og vi kan selv dykke ned i denne rikdommen av opplysninger om hvorledes Norge så ut og fungerte på midten av 1700-tallet.

Slike innsamlinger av opplysninger var forsåvidt ikke noe nytt. R. Djupedal, som har behandlet 1743-materialet i tre artikler i *Heimen X* 1955-57, lister opp en rekke tidligere undersøkelser, helt tilbake til Peder Claussøn Friis' "*Norriges Beskrivelse*" (1632), men aldri hadde det vært foretatt noe så gjennomgripende grundig som dette. Initiativet ble tatt av det Danske Kanselli, og de fleste spørsmålene satt opp av sekretær E.J. Jessen. På ham skulle det også falle å rydde opp i og samordne all informasjonen – dette ble det verre med, og sluttarbeidet ble aldri ferdig.

De tre første bindene som nå er kommet fra det norske Riksarkiv, inneholder opplysningene fra Akershus stift. Materialet fra resten av Norge er planlagt utgitt i to videre bind. Arbeidet ble påbegynt allerede i 1990, og når man ser disse bøkene,

og det mangfold av opplysninger de inneholder, kan man forstå hvorfor det har tatt så lang tid.

Brevene som ble sendt ut, inneholdt 43 nummererte spørsmål. De fleste handler om landområdene og hvorledes de blir utnyttet. Stiftets grenser? jordsmonnet? hva slags korn dyrkes, finnes det stutier? bier? vilt? Videre om fiskerier? saltproduksjon? mineraler? sagbruk? Deretter kommer spørsmålene om befolkningen: Hvilke sykdommer lider man av, og hvilke lægeurter er i bruk? Fødte og døde i de siste år? Så spørres det om herregårder i distriktet, om kirker, om eventuelle gamle "Kongebreve" som man kan ha kjennskap til. Og til slutt anmodes det om en oversikt over dialektord, og personnavneformer. Som man vil forstå, ville svar på alle disse spørsmålene komme til å gi en meget detaljert oversikt over kongerikets tilstand.

Prosedyrene for innsamlingen av informasjon var nokså kompliserte. Spørsmålene som kom, ble sendt videre nedover i hierarkiet, og svarene fra de forskjellige ble senere samskrevet – eller eventuelt ikke samskrevet – av de høyere embetsmennene. John Herstad har skrevet en innledning til Bd.1, hvor leseren får en grundig redegjørelse for hvorledes man gikk frem i denne prosessen. Ikke sjelden resulterer den i at samme opplysninger blir gjentatt flere ganger – men det kan dagens leser godt leve med. Forfatterens interesser har tydelig variert. Noen er meget omhyggelige med geografiske opplysninger: avstander, fjell, elver og fossefall, andre har fortegnelser over interessante planter som vokser i fjellet, eller man leverer lange lister over ofte brukte manns- og kvinnenavn. Opplysningene kan ofte være overraskende: man kan f.eks. plukke og selge karve (cummen), eller høste enebær for eksport. Litt vondt er det å lese hvorledes enkelte av embetsmennene skildrer den lokale befolkning: "sta, løsaktige", "uduelige" "dovne", "slætte Jordbrugere" som røyker og tygger "Hollandsk Tobak". Andre har større sympati: Wisløff, som har vært sorenskriver i Hadeland og Valdres i 39 år, skildrer fattigdommens sult og sykdommer med stor medfølelse (2, p.69). Barkebrød nevnes, og i 1740 var det "lemenår". Men presten Leigh i Østerdalen, en spesielt grundig informant, sier at det er alminnelig blandt folk der å kunne lese; mange kan også skrive og regne. Enkelte av informantene forteller noe nølende om at "der fortælles af gamle folck" om hvalfiskskjeletter funnet langt til fjells som har ligget der siden Syndfloden, om sjøorm i Drøbaksfjorden, eller om Olavskilder som bøndene besøker. Det er interessant å se hvor ulike disse embetsmennene er; noen er fulle av lokal viten og forståelse for det miljøet der de utøver sin gjerning, og skriver godt og forståelig. Mange har lest Snorre, Tormod Torfæus, Ole Worm og andre, og siterer dem. Andre kan være tverre, avvisende, og uinteresserte, og, etter språkføringen å dømme, heller ikke særlig vant til å meddele seg skriftlig?

De tre bindene med alle sine opplysninger er en gullgrube for historikere, etnologer, språkforskere, botanikere, geologer osv. Men siden dette er en anmeldelse

skrevet for leserne av *Collegium Medievale*, faller det naturlig først og fremst å spørre: hva kan en middelalderforsker få ut av alt dette? Hvor nært – eller fjernt – fra middelalderens norske virkelighet ligger alle disse opplysningene fra 1700-tallet? Er det nye opplysninger å hente, eller lar det seg gjøre å slutte noe bakover?

Dette er nok avhengig av hvilken vinkling man har. Det er spørsmålene som står henimot slutten, og som kanskje ble regnet som mindre vesentlige, som presenterer mest brukbar konkret informasjon her, men det er sørgelig tynt. Folkemedisin – giftige planter – disse kan vel gå langt tilbake i tid. Flere skriver utførlig om planter som ble brukt til å fremstille tekstilfarver. Kanselliet vil vite om ”antiquiteter”. Gravhauger har de fleste vært interessert i, og forteller om rester av gullsmykker, våpen o.l. som er funnet i slike. Ødegårder? Nei. Man blir anmodet om å gjøre rede for byers eller steders sigiller – men det vi får, er 1600-talls variantene, ikke de middelalderlige typene. I forbindelse med Skiens byvåpen får vi en morsom sidebemerkning: byens våpen viser to ski: ”Skier er de, hvormed bønderne gaar ovenpaa sneen som de ellers iche kand komme igjennem, og ere tynde og smale træer hvis forreste ende er kroget og staar lidet i weiret”.

Det blir bedt om lister over kirker. Bare få av embetsmennene gidder så meget som å nevne dem. Noen nevner ”rudera” av stenbygninger – ”munckelævninger”. Alt middelalderlig avskjediges for det meste som ”papistisk” – døpefont og røkelseskar i Enebakk kirke blir nevnt, men med en viss uvilje. Inventar i kirkene er stort sett uinteressant – med unntak av den store senmiddelalderlige altertavlen i Ringsaker kirke, som tydeligvis har imponert flere. Forøvrig ”intet at berætte”. Men enkelte skriver også forholdsvis utførlig: sogneprest Hannibal Hammer på Gran er full av opplysninger om sine to kirker, og runeinnskriftene der, og gravstenene på kirkegården. Ett og annet kirkelig dokument dukker opp: vi leser om 40 dagers indulgens for gaver til Nannestad kirke. Foged Kristen Pram i Gudbrandsdalen har merket seg flere eldre hus med smijernsbelag på dørene og ”gammel” innredning. Men som oftest heter det at ”i dette Prestegjeld finnes ingen Antiquiteter eller Curiositeter”. 30 år senere reiser Gerhard Schøning rundt i de samme prestegjeld, snakker med lokalbefolkningen, ser på deres gamle brev og dokumenter, beskriver kirker - og da ser vi hvor meget embetsmennene ikke visste, fordi de ikke var interessert.

Svarene skulle som nevnt vært samordnet av Jessen og hans underordnede – dette ble det ikke noe særlig ut av. Materialet har imidlertid alltid vært tilstede, vesentlig som en del av Abraham Kalls samlinger; et fåtall besvarelser har ligget i andre samlinger og arkiv. Det har vært brukt av mange forskere i årenes løp, slik Djupe-dal gjør rede for i *Heimen X*. Men i 1870-årene ble alt skrevet av for det norske Kildeskrikkfondet, og nå er dette tilgjengelig for oss alle. Utgiveren, Kristin Røgeberg, har organisert teksten, og gjort et fantastisk arbeide med registrene. Foruten biblio-

grafien får vi forfatteroversikt (hvem var alle disse embetsmennene som skrev innberetningene?), personnavnregister, stedsnavnregister, og sakregister, og til slutt et hjelperegister med de latinske navn på planter som er nevnt. Kart over amtsinndelingen får vi også – heldigvis.

Som man vil forstå, er disse tre bindene ikke bare informative; de er også ualmennelig morsomme og givende å bla i. God jakt!

Erla Bergendahl Hohler (f. 1937) er professor em. i middelalderens kunsthistorie. Hun har publisert arbeider om stavkirkeornamentikk, romansk og gotisk billedkunst, sigillografi, ikonografi og metodeproblemer i studiet av middelalderens kunst. e.k.hohler@khm.uio.no.

Notes for contributors

Consideration will be given only to original manuscripts which have not previously been published and which are not already being assessed for publication elsewhere. Collegium Medievale retains copyright, but will accommodate any reasonable request from authors for reproduction of their articles.

Manuscripts

The journal employs a referee system and requests that initially only a hard copy original of the article be sent for evaluation. The copy is expected to be free of typographical error. The editorial board may suggest revisions, and articles may be accepted conditionally. After an article has been accepted, the normal procedure is for the revised article to be submitted on a disk, together with a print-out. Authors who do not have access to a computer may submit their articles in typescript. Authors will normally receive only one proof. Articles may be submitted as Word or WordPerfect files, or in ASCII format (pure text-file). If special symbols are used (ligatures, obsolete letters, linguistic signs, etc.), they must be replaced unambiguously by symbols found on the keyboard (£, \$, #, etc.). An illustrated key to these symbols must be provided on a separate sheet.

Titles, paragraphs, sections

The title of the article should be as short and informative as possible. Paragraphs are to be indicated by a hard line-shift (or by one tabulator-space). Longer citations should be marked off by a blank line before and after, but the individual lines should not be indented in the computer file. Ellipses in quotations should be indicated by three spaced dots (i.e., . . .); other authorial intrusions should be placed in square brackets: []. Section headings are to be written on a separate line but not indented; the author should indicate the various subhead levels by, for example, capitals, roman or underlining. The following three types of heading will, where applicable, be used when printing the periodical, depending on the subhead level:

Bold type

SMALL CAPITALS

Italics

Please refrain from numbering sections and paragraphs.

Drawings and photographs, graphs and tables

Illustrations must be of good quality. The authors are themselves responsible for obtaining permission to publish photographs and other material. The editors will take every care in looking after such material but cannot accept financial responsibility for any loss or damage. Captions are to be written on a separate page at the end of the article, listed in the form «Fig. 1. The ... [=caption text]», etc. In addition, the figure number should be written on the reverse of each illustration. Captions are to include the following information whenever relevant: the title of the picture or the names of persons depicted, indications of provenance, the name of the artist or photographer, technical details, the date, size, the name of the institution where the picture or drawing is preserved. References to the figures in the article (for example, «(see Fig. 1)») should indicate approximately where they are to be placed; the author is requested to provide any special instructions. Graphs and tables are to be attached as final copy on separate pages with indications as to where the author wishes them to be placed in the article.

Footnotes, references and bibliography

Footnotes may be inserted in the text by means of the footnote function in the word-processing system if that system is Word or WordPerfect. If not, footnotes should be numbered consecutively throughout the text, with numbers in the text enclosed in brackets and the notes themselves collected at the end of the article. They will, however, appear at the foot of the page in the printed version. References to secondary literature should be placed in footnotes, with the author's surname, year of publication, and page numbers (as, for example, «Moulton 1988: 26» or «Auerbach 1968: 32–37»). Please indicate inclusive page numbers (do not use «ff.»). References to primary sources may be included directly in the body of the text (for example, «Sverris saga, ch. 28»). The bibliography should be placed at the end of the article, after any notes, under the heading «Bibliography». The list is to be ordered alphabetically by authors' surnames, excepting Icelandic authors, who should be listed according

to first name. Within the production of each author, material should be ordered chronologically. A slightly modified version of the extended system in the Chicago Manual of Style is employed, as in the following examples:

Andersson, Theodore M. «Lore and Literature in a Scandinavian Conversion Episode.» In *Idee, Gestalt, Geschichte: Festschrift Klaus von See*. Ed. Gerd Wolfgang Weber. Odense 1988, pp. 261–84.

Astås, Reidar. 1990a. «Den eldste bevarte kristne apologi.» *Tidsskrift for teologi og kirke* 61 (1990): 177–92.

– 1990b. «Barlaams ok Josaphats saga i nærlys.» *Maal og Minne* 1990: 124–52.

Gunnlaugs saga ormstungu. In *Borgfirðinga sögur*. Eds. Sigurður Nordal and Guðni Jónsson. Íslensk fornrit 3. Reykjavík 1938, pp. 49–107.

Vikør, Lars S. *The Nordic Languages: Their Status and Interrelations*. Nordic Language Secretariat, Publication 14. Oslo 1993.

Technical terms, translations

Authors are reminded that *Collegium Mediaevale* is an interdisciplinary journal. Technical terms not in general use may therefore need explanation. Citations from older texts should be accompanied by a translation into a modern language. With short citations, the original and the translation can be printed one after the other, or, if space allows, in columns side by side. With longer citations, either the original or the translation could appear in a footnote. In the case of longer quotations, other presentations (for example, the use of an appendix) may be considered in consultation with the editors.

Summary, abstract, biographical information

Authors are requested to produce a comprehensive summary of their article. For articles written in one of the Scandinavian languages, the summary should be in English, French, or German; for articles written in one of those international languages, the summary should be in a Scandinavian language. The editors can assist with translations. The summary, which should be no longer than two printed pages, will be placed at the end of the article itself. Each article is to be accompanied by a short abstract in which the main approach to the problem is presented (c. 150 words). The abstracts will be printed together in a table of contents at the front of the journal. Authors are requested to supply the following biographical details (maximum six

lines): name, year of birth, title/position, institution/place of work, address, research area(s), important publications.

Any questions not dealt with by these guidelines may be directed to: Kjartan Ottosson, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, P.O. Box 1102 Blindern, N-0317 Oslo, Norway; tel.: (+47) 22856931, e-mail: kjartan.ottosson@iln.uio.no.